

АРХЕОЛОГІЯ

15 * 1975

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

15

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1975

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії та археології України, публікації і повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії і культури, хроніку.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран*,
C. M. Бібиков, *B. I. Довженок*, *Ю. M. Захарук*, *P. O. Кашиковський*, *C. D. Крижицький*, *M. P. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрусенко*, *H. C. Руденко* (відповідальний секретар), *O. I. Тереножкін*, *D. Я. Телегін*, *O. P. Черниш*, *B. A. Шрамко*

Рецензент кандидат історичних наук *H. M. Кравченко*

Редакція археології

АРХЕОЛОГІЯ

15

(На українском языке)

Друкується за постановою вченої Ради Інституту археології Академії наук Української РСР

Редактор *H. Г. Айроетова*, Художній редактор *C. П. Квітка*. Оформлення художника *G. С. Ковпакенка*. Технічний редактор *G. M. Терезюк*. Коректор *L. B. Малюта*.

Здано до набору 2.VII 1974 р. Підписано до друку 17.XII 1974 р. БФ 30470. Зам. 4-461. Видавн. № 339. Тираж 1000. Папір № 1, 70×108½. Друк. фіз. арк. 7,5. Умовн. друк. арк. 10,5. Обліково-видавн. арк. 10,78. Ціна 1 крб. 08 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфніга» Держкомвидаву УРСР. Київ, Репіна, 4.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

Класи і класові відносини у Скіфії*

В історії Східної Європи VII—III ст. до н. е. належне місце посідають скіфи, чим і пояснюється глибокий до них інтерес, який існує у науці.

Питання соціально-економічного ладу у скіфів, порушені у цій статті, вперше привернули увагу дослідників майже сто років тому (А. С. Лаппо-Данилевський, 1887). Довгий час вважалось загальновизнаним, що скіфське суспільство було первіснообщинним, і навіть у післяжовтневий період серед скіфологів панував погляд, згідно з яким воно у своєму розвитку досягло вищого ступеня ладу військової демократії. Такої точки зору дотримувались, зокрема, В. І. Равдонікас (1932 р.), М. І. Артамонов (1947 р.). На початку 30-х років виникла рабовласницька концепція, запропонована О. П. Смирновим 1934 р. і підтримана пізніше у працях Б. Н. Гракова (1954) та О. І. Тереножкіна (1966).

За останнє десятиріччя наука збагатилася новими дослідженнями, спрямованими на теоретичну розробку проблем докапіталістичних формаций, що позитивно вплинуло і на висвітлення скіфської проблематики. Новим і, як нам здається, особливо важливим моментом є досягнута дослідниками єдність у трактуванні скіфського суспільства як ранньокласового. Однак і досі ще існують розходження, головним чином у визначенні часу, коли у скіфів склалося класове суспільство. Так, з точки зору Д. Б. Шелова та А. М. Хазанова, які багато в чому солідаризуються з Б. Н. Граковим, у Скіфії VI—V ст. до н. е. ще панував первіснообщинний лад, а формування класів та держави пов'язується з часами царя Атея і визначається в цілому не раніше кінця V ст. до н. е.¹ На нашу думку, цей процес відбувався у незрівнянно давніший час — не пізніше початку VI ст. до н. е.²

Для кращого з'ясування проблеми необхідно коротко зупинитися на тому, як ми трактуємо Скіфію та скіфське суспільство.

З писемних джерел відомі такі основні віхи стародавньої історії скіфів: їх вторгнення з глибин Азії в Північне Причорномор'я та міграція з його території більшої частини кіммерійців у Малу Азію; передньоазіатські походи скіфів і повернення у південні степи Східної Європи; підкорення ними місцевого населення Степу і Лісостепу на північ від Чорного моря. Це результат великої війни з аборигенами (названими у легенді про неї «скіфськими рабами», молодими нащадками осліплених рабів), яка, за словами Геродота, була «не менше мідійської»³, тобто греко-персидської. Дальший хід подій привів до утворення Скіфської держави.

Скіфія склалася як велика країна, обмежена на заході Карпатами, на сході Доном, на півдні — узбережжям Чорного та Азовського морів, а на півночі — південною окраїною зони лісу. Її населяли етнічно відмінні племена та народи, які, крім того, розрізнялись між собою господар-

* Доповідь, прочитана на вченій раді Інституту археології АН УРСР 1 листопада 1973 р.

¹ Д. Б. Шелов. Социальное развитие скіфского общества.— ВИ, № 3. М., 1972; А. М. Хазанов. О характере рабовладения у скіфов.— ВДИ, № 1. М., 1972.

² В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін.— Археологія УРСР, т. II. К., 1972.

³ Геродот, IV, 1.

ським укладом та способом життя. Північно-Західне Причорномор'я займали калліпіди, інакше «елліно-скіфи»; на захід від Дністра, очевидно, жили осідлі азазони, мабуть, фракійці за етнічною належністю; у Лісостепу між Дністром та Дніпром — скіфи-орачі, що були нащадками чорноліських племен, яких можна вважати протослов'янами. Лівобережний Лісостеп заселили переважно скіфи-землероби, які поступово просувались по Дніпру на південь, а Степ став зоною скіфів-кочівників та скіфів царських⁴. Кочове і, певно, землеробське населення Лівобережжя було іранського походження.

Степи з великою кількістю рік являли собою країні випаси в Євразії. Основне багатство Скіфії складалось з овечих отар, великої рогатої худоби, табунів коней. Скоріш за все, скіфи кочували в меридіальному напрямку, дотримуючись сезонного чергування пасовищ; зимівники вони мали на півдні, у примор'ї та багатих луками низинах рік, а літні випаси — на півночі, де по степових урочищах могли просуватись аж до початку лісової смуги. Так, на півдні Європейської частини СРСР у XIII—XV ст. кочували золотоордынські татари, згуртовуючись в інтересах безпеки у численні орди — своєрідні військові з'єднання. За скіфського часу умови життя у Степу могли бути ще більш суворими, отже, і скіфи, найімовірніше, мусили об'єднуватися у великі общини. Осілі племена жили у городищах та неукріплених селищах. Займалися вони переважно орним землеробством та скотарством. Основною сільськогосподарською культурою була пшениця.

У Скіфії склалось таке саме співвідношення між кочовим та осілим елементом, яке К. Маркс вважав притаманним всім східним народам⁵. Тісні та різnobічні взаємини між цими двома частинами населення привели до встановлення в країні порівняно однорідної скіфської культури та основних особливостей соціально-економічного ладу. Для ранніх скіфів велике значення мали зв'язки з стародавнім Сходом і Кавказом, а з середини VI ст. до н. е. — широкі й активні контакти з грецькими торгово-ремісничими містами північного узбережжя Чорного моря. За рівнем соціально-економічного розвитку, культури та військової могутності скіфам належало одне з перших місць серед інших кочових народів того часу.

Народам Євразії бронзового віку притаманне землеробсько-скотарське господарство. У них не пізніше кінця II тисячоліття до н. е., за археологічними даними, виникає кочове скотарство, яке мало на той час велике прогресивне значення: нові форми господарства та побуту давали можливість з найменшими затратами праці якнайширше використовувати майже безкрайні випаси степів, напівпустель та гірських лугів. У кочовому скотарстві було знайдено нове джерело зростання додаткового продукту та багатства, воно зумовило великі соціальні зміни, оскільки до кочового життя були залучені численні народи, які населяли простори від Монголії на сході, до Подунав'я на заході. «Кочові народи,— пише К. Маркс,— перші розвивають у себе форму грошей, оскільки все їх має неперебуває в рухомій, отже безпосередньо відчужуваній, формі і оскільки спосіб їх життя завжди приводить їх у стосунки з чужими общинами і тим спонукає до обміну продуктів»⁶.

У багатьох народів, що перейшли до кочів'я, виникають значні зміни у формах сім'ї. Легка відчужуваність худоби сприяла появлі сімейної, а пізніше і приватно-сімейної власності в общинах. За Ф. Енгельсом, на стадії раніше всього поширюється приватна власність глав сімейств⁷. Кожний вільний общинник потенціально стає кінним воїном, завдяки чому далекі рейди великих загонів вершників та їх з'єднань з грабіжницькими й агресивними цілями виступають як звичайні явища цієї

⁴ Геродот, IV. 1, 16—20.

⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 96.

⁶ Там же.

⁷ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 156.

епохи. Рішуче зростає роль племінної аристократії, вона перетворюється на військову, в руках якої концентрується не лише влада, а й значне майно.

Як відомо, у скіфів з часу їх виходу на історичну арену у VII ст. до н. е. лік рідні вівся по чоловічій лінії: про це свідчить, зокрема, повідомлення, що цар Мадій — син царя Прототія, що цар Іданфірс був сином Савлія, онуком Гнура, правнуком Ліка, праправнуком Спарганейта⁸.

Нам вдалося встановити, що скіфська сім'я була не патріархальною, як вважалось раніше, а індивідуальною, з характерною для неї приватною власністю. Підставою для такого висновку є міф про шлюб амазонок з юнаками, що належали до племені скіфів царських. Йдучи до амазонок, вони забрали з собою виділену їм батьками частину майна⁹. З цього можна судити про легке відокремлення від сім'ї дорослих синів після весілля. Уявлення про таку родину дає розповідь Лукіана, де згадується скіф Абавх, що прийшов в Ольвію з сім'єю, членами якої, крім нього, були жінка, грудне немовля та семирічна дівчинка¹⁰. У тому, що скіфи мали невеликі сім'ї, переконують також дані про майнове становище простих общинників, які найчастіше були людьми порівняно бідними, а інколи й зовсім незаможними. Такого характеру бідність більше властива малим, а не великим патріархальним родинам.

Д. Б. Шелов та А. М. Хазанов визнають наявність у скіфських общинах збіднілих людей, але пов'язують відомості про них тільки з пізнішим періодом, коли, на думку цих дослідників, почало формуватися класове суспільство. Ми вважаємо, що занепад господарства багатьох простих общинників мав місце у Скіфії віддавна. Поза увагою наших опонентів залишається зміст тих рядків поета Піндарі (кінець VI — початок V ст.), де говориться, що «серед кочівників-скіфів блукає Стратон, в якого немає житла, що перевозиться на візку»¹¹. Ігнорується також факт наявності піхоти у військах скіфів царських у другій половині VI ст. до н. е.¹² Про безкінну бідноту спеціально згадує Гіппократ, а саме з неї, за Лукіаном, і вербувалась піхота¹³. Бідність була причиною і соціального приниження. Як зазначав К. Маркс, у кочівників володіння коєм робить людину вільною, дає їй можливість брати участь у житті общини¹⁴.

Справді, майновий стан був у давнину міркою соціальної ваги людини: у Гіппократа безкінні скіфи названі людьми «найбільш низького походження», а в давньому тлумаченні наведеного тексту Піндарі незаможні іменуються «безчесними». Причини занепаду господарства частини скіфів-общинників, очевидно, були ті самі, що й у всіх кочових народів Євразії: це епізотії, надмірні снігопади, ожеледь, війни та ін. Постійним тягарем лягала на простих общинників загальна військова повинність, обов'язок мати добре озброєння та повністю спорядженого верхового коня.

Основними виробниками у скіфському суспільстві слід вважати людей, які виходять, за словами Лукіана, з «юрби простих скіфів». Останніх, як власників пари биків та одного воза, називали «восьминогими»¹⁵. Разом з тим в общині був прошарок і більш заможних, про що найкраще свідчать поховальні пам'ятки. У курганах, крім поховань небагатих скіфів, що різнились за майновим становищем, постійно трапляються могили і більш забезпечених людей. Так, у кургані поблизу с. Нова Розівка, на північ від м. Миколаєва, О. Г. Шапошникова відкрила поховання, де були знайдені шолом, панцир та штані з залізним лускоподіб-

⁸ Геродот, I, 103; IV, 76.

⁹ Геродот, IV, 115, 116.

¹⁰ Лукіан. Токсарис или дружба, § 61.

¹¹ Схолии к комедиям Аристофана.— ВДИ, № 2, М., 1947, стор. 300.

¹² Геродот, IV, 134.

¹³ Гіппократ. О воздухе, водах и местности, гл. 30; Лукіан. Токсарис или дружба, § 30.

¹⁴ Дів.: К. Маркс. Подготовительные работы для «Святого семейства» (из рукописного наследства К. Маркса и Ф. Энгельса).— К. Маркс и Ф. Энгельс. Собр ссч., т. III. М.— Л., 1929, стор. 662.

¹⁵ Лукіан. Скиф или гость, § 1.

ним покріттям, акінак, два наконечники списів та горит з стрілами. Під час розкопок, проведених нашою експедицією поблизу м. Орджонікідзе на Нікопольщині, виявлено поховання чоловіка, супроводжуване португейним поясом з срібним, плакованим золотом набором, залишками горита з наконечниками стріл, залізним наконечником списка та бойовою сокирою. В його ногах лежав скелет молодої дівчини (може, дружини) у вбранні, прикрашеному золотими бляшками і намистинами, та з чотирма золотими перснями на руках. Подібних поховань відомо вже чимало.

Кочівникам-общинникам антагоністично протистояла винятково багата і, очевидно, численна військова знать. У Гіппократа скіфські багатії названі найбільш благородними і найбільш могутніми¹⁶. Про майно таких скотарів можна судити з розповіді Лукіана про одного кочівника у Прикубанні, племінна належність якого не вказана. Він мав «десять золотих чащ, вісімдесят чотиримісніх возів і безліч овець та биків». Під час військових зборів такі багатії могли виставляти по п'ять, десять і більше вершників на своєму утриманні¹⁷. Верхівку аристократії очолювали царі, що правили Скіфією. Рід їх, який сильно розрісся, входив до складу скіфів царських. Тут немає необхідності спинята на описі загальновідомих степових курганів, які умовно вважаються царськими. Серед них на першому місці, як найбагатші, залишаються Чортомлик та Куль-Оба, слідом за якими можна назвати Солоху, Товсту Могилу, Гайманову Могилу, Мелітопольський курган. Всі вони датуються IV та раннім III ст. до н. е., тоді як кургани не тільки знаті, а й простих общинників архаїчної доби трапляються в степу рідко. На цій підставі деякі дослідники (І. В. Яценко та ін.) поспішно роблять висновок, що кочові скіфи в ранній час значно відставали за рівнем свого соціально-економічного та культурного розвитку від сусідніх народів, в тому числі від населення українського Лісостепу та Північного Кавказу. Відповідно до цього і висловлюється думка, що у кочових скіфів ранньої доби, які ніби то не мали багатих царських поховань, аналогічних курганам скіфських царів IV ст. до н. е., зберігався первіснообщинний лад.

Такий підхід до скіфської проблеми є вузько археологічним і суперечить найважливішим свідченням писемних джерел. У зв'язку з цим нагадаємо, що скіфи царські не тільки колись очолили передньоазіатські походи східноєвропейських кочівників, які мали вплив на весь хід історії стародавнього Сходу, але також виявилися переможцями великого царя персів Дарія Гістаспа і тим самим похитнули його міжнародний авторитет. Прихильники концепції пізнього формування класів та держави ігнорують і згадку Геродота про те, що в середині V ст. скіфи царські були «найкращими та найчисленнішими», що саме їм підкорялись всі племена Скіфії. Але так було і значно раніше. По берегах Понта Евксінського, пише він, куди вступав походом Дарій, живуть племена, за винятком скіфів, незрівнянно грубіші, ніж у всіх інших країнах. «Ми не можемо вказати жодного племені по цій бік Понта, яке б виділялось за розумом і не знаємо жодної видатної людини, за винятком хіба скіфського народу та Анахарса»¹⁸.

Коли йдеться про те, що архаїчні скіфські могили у Степу трапляються зрідко, то замовчується повідомлення Геродота про те, що скіфських царів за його часу ховали на окремому кладовищі, у найвіддаленішій частині Скіфії, у землі племені герр. Очевидно, і прості общинники мали в архаїчну епоху свої кладовища не у Степу, а десь у лісостеповій смузі, для якої, до речі, відома велика кількість дуже ранніх поховань пам'яток скіфського типу. Скіфський Геррос ще не виявлено, але пошуки його ведуться, велика увага цьому приділяється у працях В. А. Іллінської.

Часом ігноруються не тільки писемні джерела, а й дані археології.

¹⁶ Гіппократ. О воздухе..., гл. 30.

¹⁷ Лукіан. Токсарис или дружба, § 46.

¹⁸ Геродот, IV, 46.

Дійсно, архаїчних скіфських пам'яток небагато, але вони мають світову славу. Тут насамперед можна назвати Мельгуновський курган у верхів'ях р. Інгульця та Криворізький на р. Қалитви. В одному ряду з ними стоять такі власне скіфські кургани, як Келермеські, Костромський та Ульський, що окремими дослідниками помилково приписуються меотам, хоч не мають нічого спільногого в обряді з їх грунтовими могилами. Нарешті, визначною давньою пам'яткою є гробниця скіфського царя, відкрита поблизу сел. Зівіє в Іранському Курдістані. Ні багатством, ні розкішшю похованального обряду, притаманного варварам, ці пам'ятки ні в чому не поступаються більш пізнім і, отже, ще раз переконують у необґрунтованості протиставлення у соціально-економічному плані ранньої Скіфії пізнішій.

Скіфи царські вважалися вільними і, очевидно, не підлягали будь-яким формам оподаткування. Однак і в них існувало глибока майнова та соціальна нерівність. Біднота в общині мала бути великим резервом дарової або майже дарової робочої сили. Способи її експлуатації нам невідомі. Можна лише припустити, що у скіфів, як в усіх інших кочових народів пізнішого періоду в Євразії, експлуатація була завуальована і виступала у вигляді так званої родової взаємодопомоги. Вона здійснювалася шляхом спільногого випасу худоби, коли пастирями у скіфській знаті виявлялись прості общинники, або набирала такої форми, коли за приплив бідняки пасли стада і могли користуватися молоком, вовною тощо. Беручи до уваги ці форми експлуатації, можна скласти уявлення про те, як вели велике кочове господарство багаті і як кочували бідні безкінні скіфи, що не мали худоби для самостійного господарювання.

Можливо, були й інші шляхи визиску. Так, для розуміння класових відносин у скіфів великий інтерес становить повідомлення Геродота про існування особливої повинності, яку несли вільні скіфи, виконуючи різноманітні служби при царі. Зокрема, давньогрецький історик пише, що царю служать ті, кому він сам накаже, а купованих рабів у нього взагалі немає. Серед слуг, які йшли в разі смерті царя в його могилу, Геродот називає виночерпія, конюха, слугу та вісника. Крім того, через рік з тих, що залишились, вибирали найбільш здібних п'ятдесяти чоловік, душили їх та розставляли у вигляді кінної варти навколо царського кургану¹⁹. В історіографії вони трактуються як дружинники.

Звичай супровідних поховань у скіфських могилах давно відомий в археології, однак довго не були з'ясовані точні ознаки їх соціальної належності. Тепер встановлено, що вбитий скіф-слуга, який супроводжував мертвого господаря, був покладений у гробницю завжди з дотриманням основних вимог скіфського похованального ритуалу: у витягнутому положенні, з особистими речами, спорядженням та зброею. Допускалось лише порушення орієнтації. Нерідко визначене службове становище таких осіб: це були воїни-вартові, кухарі, чашники, конюхи. Біля них лежали не лише бронзові, а й срібні та золоті прикраси, наприклад, гривні. Як показує інвентар, поховані за своїм майнівим становищем нічим не відрізнялися від простих общинників. Очевидно, близькість до царя не давала його слугам якихось привileїв, не зближувала їх з скіфською аристократією. Серед них немає навіть представників більш заможного прошарку. Мабуть, на скіфів-общинників покладалася вся трудова повинність, пов'язана з обслуговуванням царської ставки, у тому числі навіть виконання робіт, які Геродот прирівнював до рабських. Так, він відзначав, що скіфські царі не мали купованих рабів.

Питання про супровідні скіфські поховання заслуговує спеціального вивчення. Однак уже зараз можна сказати, що навряд чи всі такі пам'ятки належать до царських, серед них, очевидно, є також гробниці номархів або інших високих за своїм рангом осіб — военачальників та членів їх сімей. Це дає можливість зробити висновок, що право набирати собі слуг з числа простих общинників мали не лише царі. Цікаво відзначити,

¹⁹ Геродот, IV, 71—72.

що таке право поширювалось і на вільних скіфянок, як свідчить багата жіноча гробниця Мелітопольського кургану, де, судячи з обряду та знайдених речей, виявлено супровідне поховання скіфянки-служниці (раніше ми помилково бачили в ній рабиню). Таким чином, розширяється коло експлуатованих знаттю. Якщо підтверджиться наше припущення про існування у скіфської аристократії права перетворювати общинників на своїх слуг, то його можна буде розглядати як особливу давню форму соціального примусу, зумовленого деспотичною владою над працею та життям простого общинника. У загальних рисах ця форма наближена до рабовласництва.

Треба пам'ятати, що скіфська община була значно складнішою, ніж її уявляють звичайно. Кочовий, специфічно воєнізований спосіб життя скіфів сприяв виникненню і розвитку різних галузей виробництва — металургійного, ковальського, бронзоливарного, деревообробного та інших, без яких община не могла існувати. Б. М. Граковим та Б. О. Шрамком доведено, що у Скіфії такі спеціалізовані виробництва, як металургійне і обробка металів, виділилися в окремі ремесла.

На жаль, Б. О. Шрамко, успішно досліджуючи питання господарського і виробничого життя у племен Скіфії, не уникнув ряду помилок, які мають принципове значення. Так, він у категоричній формі стверджує, що у ранній час скіфи не мали жодних ремесел, бо постійно кочували, а в степу тоді не було міст і поселень. Грунтуючись на цьому хибному з точки зору історичної етнографії висновку, він даремно силкується довести, що творцями скіфської культури були автохтонні лісостепові племена, а не власне скіфи²⁰.

У вивчені скіфського суспільства слід було б враховувати, крім ремісників (особливо зброярів), і такий прошарок, які торгівці. Незважаючи на те, що торгівля у Скіфії була на рівні товарного обміну, вона мала інтенсивний характер, яскраво засвідчений знахідками великої кількості різних предметів античного імпорту у пам'ятках скіфської культури. Торгівля велась річковими шляхами, на значення яких звертає нашу увагу Геродот, а також суходолом. Були скіфи, пише він, що займалися її транзитною торгівлею по дорогах, які пролягали з грецьких торжищ у Причорномор'ї через Скіфію до сусідніх народів, а також у віддалені від неї країни. На північному сході скіфські купці доходили до ісседонів, а далі були невідомі землі, де, за легендами, «жили одноокі люди і гіфи, що стерегли золото»²¹.

Суспільно-економічна роль ремісників і торгівців у Скіфії поки що не зовсім з'ясована. Досить значний соціальний прошарок становили скіфські ворожбити, близькі за своїми функціями до жерців.

Багато хто гадає, що праця кочівника настільки легка, що в ній не лишалося місця для використання рабів. Вважалося, що коли вони й були, то використовувалися виключно у домашньому господарстві, бо допускати рабів до худоби було необачно у зв'язку з можливістю втечі. Безтурботно жилося у степах лише багатим людям, тоді як прості общинники мусили не тільки вести своє господарство, а й обслуговувати знатних скотарів.

Ми не мали змоги більш детально висвітлити роль рабів у кочових народів за етнографічними й історичними даними. Але всупереч наведеним висловлюванням наявні джерела характеризують зовсім інше ставлення кочівників до рабів і використання їх праці. Наведемо кілька прикладів, що стосуються різних історичних періодів. Так, супутники В. Рубрука під час його подорожі у XIII ст. мало не стали рабами золотоордынських татар, які збиралися примусити їх пасти биків і доїти кобилиць²².

²⁰ Див.: Б. А. Шрамко. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии.— ГСА. М., 1971, стор. 93, 95, 100.

²¹ Геродот, IV, 21—27.

²² В. Р у б у к. Путешествие в восточные страны. СПб., 1911, стор. 167.

В одному з джерел початку минулого століття є таке повідомлення про казахів: «Заможні мають багато невільників, здобутих ними в набігах, але до того ж вони тримають у себе для услугування багато бідних своїх земляків»²³. Російський козак, який приблизно в цей же час потрапив у полон до казахів, стеріг табуни, доїв кобил і робив сир з молока. Йому вдалося втекти від володаря, але при цьому він ризикував своїм життям²⁴.

Кочівники виявляли глибокий інтерес до забезпечення свого господарства полоненими ремісниками, які мали постачати війнів зброєю та іншим бойовим спорядженням, а також виготовляти предмети розкоші. Ось що пише І. П. Петрушевський про татаро-монголів XIII ст.: «Закінчивши грабування міста і розподіл здобичі, вони взялись за городян: військових вбивали, сім'ї їх віddавали у рабство. Дівчат і молодих жінок також робили рабинями і ділили поміж знатню і воїнами. Ремісників і досвідчених майстрів розподіляли як рабів між монгольськими царевичами та знаттю»²⁵.

З цих повідомлень випливає, що кочівники в усі часи мали потребу в рабах і перекладали на них важку працю, використовуючи не тільки в домашньому, а й в тваринницькому господарстві. Неможливо собі уявити, щоб скіфи були винятком. Найімовірніше, скіфська знать, подібно до монгольської, могла також охоче брати у полон ремісників, в тому числі й торевтів, щоб тримати їх у майстернях при своїй ставці. Це припущення підтверджується деякими археологічними спостереженнями. Згадана вище розповідь Геродота про осліplення рабів, які займались доїнням кобилиць, і про війну скіфів з їх нащадками дуже важлива своїм етнічно-фольклорним оформленням. В ній яскраво відображенна велика роль рабства у кочівників, жорстокість до поневолених і рабовласницька ідеологія скіфів.

Однак, на думку Д. Б. Шелова та А. М. Хазанова, ця розповідь не заслуговує ніякого довір'я, бо не відповідає скіфському суспільству і, певно, вигадана якимось греком чи самим Геродотом. Такий висновок обґрутується тим, що тут знайшла надто сильний для скіфів вияв рабовласницька ідеологія, більш властива грекам, для яких були звичайними юридичні і психологічні норми античного рабовласницького суспільства. Вказуючи на це, Д. Б. Шелов водночас намагається заперечити історичне значення такого джерела, як повідомлення Клеарха Солійського про рабство у скіфів. Він вважає, що в цьому повідомленні перебільшена лютість скіфського рабоволодіння, жорстокість у поводженні з рабами. Все це не більше, ніж гіперкритика. Свідчення Геродота і Клеарха, очевидно, правдиво відбувають скіфську дійсність. Нагадаємо, що подібна жорстокість підтверджується також повідомленням Геродота про людські жертвоприношення богу війни Аресу, на честь якого вбивали кожного сotого полоненого. У ставленні до рабів нема нічого, що не відповідало б всьому духу скіфської ідеології. Досить вказати на величезні людські жертви під час церемонії поховання скіфського царя, коли вбивали вже не рабів, а вільних скіфів. Саме лута нещадність характеризує образ скіфів в історії. Геродот не згущує барви, коли пише про їх воєнні звичаї: «Скіф п'є кров першого вбитого ним ворога, а голови всіх вбитих ним у бою відносиТЬ царю, бо той, хто принесе голову, одержує частину загарбаної здобичі, а хто не принесе — не одержить»²⁶.

Рабовласницька ідеологія у тих її виявах, з якими нас знайомлять писемні джерела, розкривається і в інших свідченнях епохи. Вперше специфіка супровідних поховань рабів була уточнена у результаті розкопок курганів поблизу м. Борисполя (на схід від Києва) 1960 р.²⁷ З'ясува-

²³ М. П. Вяткин. Батыр-Срым. М.—Л., 1947, стор. 142.

²⁴ А. К. Толстой. Два дня в киргизской степи.— Собр. соч., т. 3. М., 1964, стор. 119.

²⁵ Н. П. Петрушевский. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219—1224 гг. и его последствия.— Татаро-монголы в Азии и Европе. М., 1970, стор. 115.

²⁶ Геродот, IV, 64.

²⁷ В. А. Ильинская. Скифские курганы близ г. Борисполя.— СА, № 3. М., 1966, стор. 156, 159, 161, 162, 164, 166—167.

лось, що рабів клали не тільки в могили знаті, а й заможних общинників. У тому, як це робилось постійно, виявляється прагнення скіфів підкреслити свою пиху і зневагу до нижчих істот. Тіло раба було прийнято класти у ногах похованого або нижче — перед виходом з катакомби. На відміну від вільних людей раби лежали не витягнуті, а скорчені на боці. Це явище, дуже поширене в пам'ятках Скіфії, наводить на думку, що загадкові скорчені поховання, які трапляються іноді на античних некрополях, могли належати рабам. Нерідко зневага виявляється ще виразніше. Як показують пози деяких кістяків з розкинутими руками і ногами, рабів у цих випадках кидали чи засували в могили. У катакомбі Гайманової Могили, звідки походить чудова срібна чаша із зображенням скіфів, перед одним з виходів біля кістяка коня були скелети двох рабів — підлітків, які лежали в описаних вище позах²⁸.

У двох курганах у Борисполі з гробницями у вигляді брусованих склепів тіла рабів поклали за дерев'яною обшивкою стін, у спеціально виритих для них підбоях (у цих випадках кістяки були витягнуті). До речі, подібне поховання раба відкрито в одному з досліджених В. І. Марковіним курганів поблизу с. Гойти на Північному Кавказі²⁹. Рабське становище підкреслювалось і тим, що супровідні поховання були позбавлені особистих речей, у тому числі прикрас, за винятком окремих знахідок залізних чи бронзових простих браслетів.

Іноді наявні ознаки службових функцій рабів: у кургані у Борисполі є поховання маленької скіфської дівчинки, в ногах якої лежав скорочений кістяк рабині, очевидно, няньки. У багатій жіночій катакомбі Товстої Могили, розкопаної Б. М. Мозолевським, коло ніші з кухонним начинням було виявлено недбало кинутий кістяк молодої жінки з ножем у руці, певно, куховарки; там же, крім похованих біля коней скіфів-конюхів, трапився скелет підлітка без речей, в якому можна бачити хлопчика-раба при стайні³⁰. Є також супровідні поховання наложниць.

Деякі дослідники (наприклад, А. М. Хазанов) пояснюють звичай ритуальних вбивств рабів тим, що вони не цінилися скіфами, бо останні не мали розвинутого рабовласництва у зв'язку з відсутністю широкої сфери застосування рабської праці. Така позиція є помилковою, навпаки, скіфи завжди клали в могили те, що вони дуже високо цінували — скарби у вигляді посуду і прикрас, золотих та срібних, дорогоцінну зброю, коней в коштовній зброй, а також скіфів-слуг та рабів.

Наявність великих багатств у руках скіфської знаті не можна пояснити результатами експлуатації лише своїх общинників і рабів. Одним з головних джерел збагачення, очевидно, було збирання данини з підвладного населення і у грабіжницьких походах. Скіфія з встановленим в ній пануванням скіфів царських над рештою племен країни являє собою типове політичне формування, властиве переходному періоду до суспільства класового. «Власне община,— пише В. М. Никифоров,— стає (тоді) опорою нової знаті, що виділилась з родового ладу, тим знаряддям, за допомогою якого ця знать грабує, підкоряє і, як вампір, ссе після завоювання інші народи»³¹.

Саме так панували і скіфи. Вони, як повідомляє Геродот, господарювали в Азії 28 років і все спустошили своїм безчинством. Крім стягування данини з кожного народу, вони ще чинили і грабували, що тільки

²⁸ В. І. Білзіля. Дослідження Гайманової Могили.— Археологія 1. К., 1971, стор. 47.

²⁹ В. И. Марковин. Скифские курганы у селения Гойты (Чечено-Ингушетия).— СА, № 2, М., 1965, стор. 166—168, рис. 7.

³⁰ Б. Н. Мозолевский. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине.— СА, № 3, М., 1972, стор. 271, 304.

³¹ В. Н. Никифоров. Концепция азиатского способа производства в современной советской историографии.— Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. М., 1966, стор. 28.

могли³². Ці найдавніші способи добування додаткового продукту відомі і для пізнішого часу скіфської історії, коли порівняно з минулим військова могутність степових володарів значно ослабла, а опір під владних племен зростав. З наведеним свідченням Геродота співзвучне повідомлення Страбона про пізніх скіфів. «Номади,— пише він,— займаються більше війною, ніж розбоєм, і війни ведуть за данину; давши землю у володіння тим, хто звик до землеробства, вони задовольняються умовою зменшеною даниною, не для наживи, а для забезпечення повсякденних життєвих потреб; у випадку, коли данники не сплачують грошей, з ними починають війну... А не платять ім ті, що впевнені у своїх силах і можуть або дати відсіч нападам або перешкодити вторгненню»³³.

Як з цього повідомлення Страбона, так і за даними археології, можна скласти уявлення, що під владні племена у внутрішньому своєму житті зберігали більшу самостійність і були близькі до культури та суспільно-економічного розвитку власне скіфів. Скрізь вони мали могутні укріплення — городища, в курганах щоразу відкриваються поховання місцевої знаті і добре озброєних піших та кінних воїнів. Крім данини, на залежні від скіфів царські племена були покладені й інші повинності. Слід припустити, що вони мусили виділяти війська для участі в скіфських походах, утримувати збирачів данини під час постоїв. Геродот повідомляє також про церемоніал проходження поховального кортежу з тілом померлого скіфського царя через землі всіх підкорених народів.

На основі етнографічних джерел можна судити про склад данини, яку під владні племена сплачували хлібом, залізом, готовими виробами, в тому числі предметами озброєння та ін. Наприклад, киргизи, буряти, калмики, які у XVII—XVIII ст. панували головним чином над мисливськими племенами, забирали у них цінні хутра. Що ж до районів з розвинутим залізоробним виробництвом, то вони давали крицю, наконечники стріл, кайла, молоти, а подекуди і хліб³⁴. В. Рубрук повідомляє, що татари у Східній Європі XIII ст. «навіть понад встановлену данину... з кожного житла брали по одній сокирі і все залізо, яке знаходили в злитку»³⁵. Усі такого роду побори яскраво характеризують кочівників. Золотом і сріблом вносилась данина («дари») античним державам Північного Причорномор'я, що засвідчено, зокрема, для Ольвії декретом на честь Протогена.

Розгляд питання про класи і класові відносини у Скіфії дає можливість підбити деякі підсумки. Скіфія як держава утворилася в результаті завоювань. Скіфи царські поширили політичне панування на підкорене населення країни, яке опинилось у ролі данників, чим, власне кажучи, і визначається скіфське суспільство як класове. Ф. Енгельс підкреслював, що «...панування над підкореними несполучне з родовим ладом»³⁶.

Скіфи царські являли собою не просте етнічне племінне утворення, а згуртований дисципліною могутній військовий табір, організований з метою придушення та утримання у покорі численного населення великої країни, щоб забезпечити збирання з нього данини. Скіфи були кочівниками, але у політичній організації багато в чому близькими до ассирійців, урартійців і деяких інших, які здобули свої володіння у Передній Азії виключно силою зброї. Не випадково саме скіфський військовий кочовий табір так яскраво зображені в розповідях Геродота, духу яких дивовижно відповідають твори античних тореутів. На дорогоцінних виробах вони увічнили різні сцени з скіфського побуту, головним змістом яких є битви, дали зображення скіфів перед боям і після нього, відтворивши кочівників з тією самою зброєю, що була виявлена в їхніх могилах.

³² Геродот, I, 106.

³³ Страбон, VII, 4, 6.

³⁴ А. П. Окладников. Очерки по истории западных бурят-монголов. Л., 1957, стор. 320.

³⁵ В. Рубрук. Путешествие в восточные страны, стор. 67.

³⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 145.

При вивченні найдавніших цивілізацій Сходу дослідники розглядали як рабовласницьке кожне суспільство, де використовувалась рабська праця. З таких самих позицій свого часу підходили до вивчення скіфського суспільства, вважаючи його рабовласницьким, А. Г. Смирнов, Б. Н. Грakov, а слідом за ними й ми.

У результаті поглиблого дослідження докапіталістичних формаций з'ясувалося, що на переході до класового суспільства у багатьох країнах стародавнього світу провідна роль у виробництві довго і стійко зберігалася за общинниками, тимчасом як праця рабів залишалась порівняно обмеженою. До такого розуміння переходіного періоду, здається, на самперед прийшли ті дослідники, які послідовно виступали проти так званої концепції азіатського способу виробництва, стверджуючи, що у цьому випадку мова повинна йти не про виділення особливої нової суспільно-економічної формациї, а лише про уточнення наших уявлень, пов'язаних з переходіним періодом і рабовласницьким суспільством. «Деко го бентежить,— пише В. М. Никифоров,— термін «рабовласницьке суспільство», він нібіто обов'язково асоціюється з безроздільним пануванням класичних (грецьких і римських.— О. І.) форм рабства. Можливо, правильнішим був би термін «общинно-рабовласницький лад». Класичне рабство залишається у цьому суспільстві лише межею, до якої веде основна лінія розвитку; більшість при такому ладі становлять не раби, а поневолені общинники, причому й сам панівний клас довго виступає організованим у формі общини»³⁷.

Суспільний лад давніх народів, у яких сформувались класи й головна роль у виробництві при наявності розвинутого рабовласницького укладу належала общинникам, зараз, очевидно, правильно визначається як ранньокласовий. До таких народів слід зараховувати і скіфів, панівним станом у яких була військова аристократія; її антагоністично пристояла маса простих кочівників-общинників, що втрачали соціальну незалежність, та раби, широко використовувані як у домашньому господарстві, так і в тваринництві. Все це дає підставу для висновку, що скіфське суспільство було ранньокласовим з властивою йому сильною рабовласницькою тенденцією.

Обґрутовуючи такий висновок, мусимо визнати, що одна з сторін проблеми залишається нез'ясованою. Хоч ми й звертали увагу на велику роль, яку відігравали у скіфів данницькі відносини, але розкрити їх значення у рабовласницькій системі нам не вдалося. Підвладними племенами у скіфів Б. М. Грakov вважав ілотів і пенестів, але цей погляд не знайшов підтримки. Вони не були закріпаченими, а зберігали в своїх внутрішніх справах племінну самостійність. Однак ідея існування у скіфів общинного рабства заслуговує на увагу. Жорстока експлуатація підкорених шляхом данини та воєнних грабежів — одне з основних джерел збагачення скіфської знаті — наближала їх до рабів. Скіфи царські вважали решту мешканців своїми рабами. Раніше, надаючи цьому переносного, метафоричного значення, ми, можливо, помилялися, бо поняття підвладний, полонений і раб визнавались у давнину однозначними. Враховуючи особливу роль данництва у скіфському суспільстві можна було б вважати його не ранньокласовим, а просто рабовласницьким, втім далеко не в усьому схожим за своїми формами з класичним давньогрецьким або римським.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

Классы и классовые отношения в Скифии

Резюме

В статье приводятся доказательства, что классовое общество у скіфов сложилось в эпоху их выхода на арену истории в конце VII — начале VI вв. до н. э. Тогда же у них зарождается и государство.

³⁷ В. Н. Никифоров. Вказ. праця, стор. 32.

Скифам была свойственна весьма глубокая социально-экономическая дифференциация. Привилегированную часть общества составляла военная аристократия, владевшая многочисленными стадами и табунами, в руках которой сосредоточивались также большие богатства в виде ценной утвари, массы оружия и другого имущества. Основными производителями являлись простые скотоводы-общинники, значительная часть которых, утрачивая экономическую самостоятельность ввиду недостатка скота и лошадей, впадала в бедность, становилась главным объектом эксплуатации со стороны знати и скифских богачей.

Выясняется, что в скифском обществе большое значение имело и рабовладение. Труд у скифов, как и у других кочевых народов, должен был применяться не только в домашнем хозяйстве, но также в самом скотоводческом производстве и в ремесле.

Источники богатства, которыми владела скифская знать, помимо эксплуатации своих общинников и рабов, следует видеть в сборах регулярной и нерегулярной дани с многочисленного разнородного земледельческого населения страны, подвластного скифам, и наконец в результатах их военных походов с целью ограбления своих соседей.

В итоге исследования делается вывод, что классы в Скифии формировались как союзия: главные антагонистические отношения в ней определялись наличием могучей в военном отношении знати и эксплуатируемой ею массы простых общинников. Становится очевидным, что скифское общество, в котором главная роль в производстве принадлежала общинникам, было раннеклассовым, как это подсказываетя итогами современной дискуссии в советской науке о докапиталистических формациях. Ведущая тенденция в его развитии определяется большой ролью рабовладения у скифов.

К. В. ЗІНЬКОВСЬКИЙ

До проблеми трипільського житлобудування

Проблемі трипільських жителів належить одне з чільних місць серед широкого кола питань, пов'язаних з вивченням Трипілля, тим більше, що усяка житлова споруда є складним культурно- побутовим комплексом, в якому відбуваються різні сторони життя стародавніх племен.

Досліджуючи трипільську культуру, археологи намагалися з'ясувати, що являли собою площасти — супроводжувані численними знахідками, загадкові об'єкти з шарів обпаленої глини, вкритої відбитками дерева. Г. Оссовський, В. В. Хвойка, Е. Р. Штерн та інші розглядали їх як пам'ятки поховального культу¹. Загальну підставу для цього висновку давав ряд фактів: обпалення глинобитних конструкцій, сліди вогню на знаряддях праці й посуду, а також знахідки перепалених людських кісток. М. Ф. Біляшевський, О. А. Спицин, К. Гадачек, С. С. Гамченко та інші дослідники вважали площасти залишками жителів². Не існувало одної думки і щодо вигляду останніх. М. Ф. Біляшевський, О. А. Спицин розглядали шари обпаленої глини як підлогу або фундамент будівлі, покладений на землю, а С. С. Гамченко свого часу припускав, що трипільське житло складалося з кількох склепінчастих споруд. Поява таких суперечливих і разом з тим недостатньо обґрунтованих гіпотез була зумовлена, насамперед, надзвичайно складними розкопками площасти,

¹ Ossowski. Sprawozdanie z wycieczki paleoethnologicznej po Galucji w r. 1889.—Zbiór wiad. arch., XIV. Krakow, 1890; В. В. Хвойко. Раскопки в 1901 году в области трипольской культуры.—ЗРАО, т. 5, вып. 2. СПб., 1904; Э. Р. Штерн. Доисторическая греческая культура на юге России.—Труды XIII АС, т. I. М., 1907.

² Н. Ф. Біляшевський. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губ.—АЛЮР, т. II, К., 1900; А. А. Спицин. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого Киевской губернии.—ИАК, вып. XII. СПб., 1904; К. Гадачек. Slady epoki tak zwanej archaicznno-pukeniekiej we Wschodniej Galicji.—Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne, t. IV. Warszawa, 1901.

що неодноразово відзначалося вченими³, та нерозробленою методикою польових досліджень на ранньому етапі вивчення Трипілля.

Тимчасом, як тільки починають відтворювати суспільні відносини та ідеологію стародавніх племен, обов'язково доводиться звертатися до архітектурних пам'яток, з'ясовувати призначення будівель та їх планування, а також обладнання кожного житла.

Завдяки працям групи радянських археологів на чолі з Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевським була розроблена нова методика розкопок трипільських поселень і на матеріалах пам'яток Коломийщина I та Володимиривка доведено, що площація являють собою залишки жител⁴. Інші припущення і деякі цінні спостереження щодо призначення і влаштування споруд були відкинуті як необґрунтовані.

Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевський вважали такі конструктивні особливості трипільського типу найважливішими:

1) Підлоги будинків найбільш поширеного у Трипіллі типу являли собою шари добре обпаленої глини з відбитками дерев'яного настилу знизу, причому стовбури дерев завжди розташовані поперек площації. Таким чином, підлога готувалася шляхом обпалення;

2) Капітальні стіни та простінки були зроблені з плоту, обмазаного глиною;

3) Дахи будинків покривалися соломою;

4) Будівлі були досить довгими і мали кілька житлових камер, в яких розташовувалися печі, місця для посуду, викладки побутового призначення, жертвники тощо.

Площації часто складалися з кількох глинняних шарів, що пояснювалося ремонтом підлоги. Знахідки посуду та знарядь праці під долівкою пов'язувалися з печами, місця яких визначалися за скученнями ошлакованої глини. У тих випадках, коли крем'яні та кам'яні знаряддя із слідами вогню та посуд, обпалений вдруге, не можна було пов'язати з печами, ці явища пояснювали наслідками пожежі, а обпалену глину, що вкривала знахідки, вважали уламками глиняної обмазки стін.

Згідно з реконструкцією трипільських площацій це — багатокамерні будинки, де мешкала велика материнська сім'я. Звідси робився висновок про існування матріархату у племен трипільської культури⁵.

Наведений вище опис будови жител викликає сумніви щодо його правомірності при аналізі опублікованих даних про трипільські площації.

Звернемося до головних принципів самої реконструкції, відомих уже понад 30 років. По-перше, для чого створювався дерев'яний настил, на який накладався шар глини і який, звичайно, вигорав при обпаленні? Адже виготовлення його потребувало значних зусиль, використання спеціальних деталей. По-друге, навіщо було нерівномірно обпалювати великий глинняний шар, від чого останній неодмінно розтріскався б, а його поверхня стала б нерівною внаслідок вигоряння дерев'яної основи? По-третє, чи можна обпалити підлогу в житлі під час ремонту, не спаливши будівлі, якщо температура була не менше ніж 400—500° С?⁶

Викликає сумнів припущення, що така долівка необхідна була для захисту від вологи запасів зерна, яке переховувалось у житлі, оскільки розтрісканий пласт глини не міг виконувати цю функцію. Нез'ясованими для археологів залишаються знахідки роздавлених посудин під шарами обпаленої глини⁷. Дивно, що авторів реконструкції не здивувала наяв-

³ А. А. Спіцын. Вказ. праця; Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М.— Л., 1949.

⁴ Т. С. Пассек и Е. Ю. Кричевский. Трипольское поселение Коломийщина. (Опыт реконструкции).— КСИИМК, вып. 12. М.— Л., 1946; Т. С. Пассек. Периодизация...

⁵ Т. С. Пассек. Трипольське поселення Коломийщина.— Трипольська культура, т. I, К., 1940; Е. Ю. Кричевский. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площацій.— Там же.

⁶ О. А. Кульська і Н. Д. Дубницька. Будівельні матеріали трипільської культури.— Трипольська культура, т. I, К., 1940.

⁷ V. D. Dumitrescu. Hăbăsești. Editura Acad.— RPR. București, 1954.

ність ошлакованої глини у так званих печах трипільських жител, де температура обпалення не тільки внутрішньої, а й зовнішньої поверхні обмазки досягла $1100-1200^{\circ}\text{C}$, як у горні для плавки металу. Спорудження їх у житлі було б просто небезпечним.

Існування стін з обмазаного глиною плоту також маловірогідне, тому що в жодному випадку на трипільських площацках по периметру будівель не трапилось ямок від стовпів чи паль, на яких укріплюється пліт, відомі лише численні знахідки обвуглених стовпових основ у конструкціях простінків.

Припущення про те, що дахи будинків вкривалися соломою, важко підтвердити на підставі будівельних залишків, здобутих у процесі польових робіт.

Нові матеріали та досвід Молдавської археологічної експедиції під керівництвом К. К. Черниш і Молдавської неолітичної експедиції, очолюваної В. І. Маркевичем, також свідчать про неправомірність колишнього підходу до реконструкції трипільських наземних жител. В. І. Маркевич висунув припущення про те, що відкриті ним на пізньотрипільському поселенні Варварівка-8 площацки являють собою залишки стель будинків, які мали вертикальне планування⁸.

Слід додати, що ця думка була досить ясно висловлена ще В. В. Хвойком і Е. Р. Штерном, які вважали площацки залишками заваленої стелі поховальних споруд⁹. Пізніше А. Л. Єсипенко вважав розкопані ним в Олександровці, Кирилівці та Черкасовому Саді площацки зруйнованими стелями і стінами будинків, знищених пожежею¹⁰. Водночас всі ці дослідники одностайно назначали вертикальне планування споруд.

Припущення В. І. Маркевича знайшло підтвердження і на матеріалах поселення епохи розвинутого Трипілля поблизу с. Раковець¹¹, а також у ході розвідувальних робіт, виконаних загоном під керівництвом М. М. Шмаглія на ряді трипільських пам'яток різних періодів*. Розкопки, проведенні автором 1971 р. на ранньотрипільському поселенні Олександровка, переконують у тому, що на ранньому етапі розвитку цієї культури існували житла, які мали другий поверх або горище.

Спостереження у процесі розкопок будівельних залишків цілком зійшлися з попередніми припущеннями, для яких дають підставу досліджені пам'ятки трипільської архітектури.

Площацки Раковця і Варварівки-8 — це нашарування обпаленої глини з домішкою полови. Тут зібрані й речові знахідки — кераміка, знаряддя праці, а також кістки тварин. Виявилося, що на верхньому шарі глини лежали розвали посудин та інші речі, засипані обпаленою глиненою кришкою. Випал шару на різних ділянках нерівномірний, що, зокрема, сприяло його руйнуванню: у більшій своїй частині він складався з крихких шматків слабообпаленої глини 3—4 см завтовшки. На нижньому боці шматків були помітні відбитки розколотого дерева, паралельні вузьким сторонам будинку, причому характер відбитків свідчить про те, що дерев'яні деталі утворювали настил, який потім обмазувався глиною. Товщина нижніх шарів іноді досягала 10—18 см, що при відповідній силі обпалення сприяло кращому їх збереженню. Вони являли собою більш компактні залігання, ніж верхні шари, і також були колись покладені на дерев'яні настили з колотого дерева, але

⁸ В. И. Маркевич. Трипольское поселение Варваровка.— Тезисы докладов Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-запада СССР и РНР. Кишинев, 1964.

⁹ В. В. Хвойко. Каменный век Среднего Приднепровья.— Труды XI АС, т. I. М., 1902; Э. Р. Штерн. Вказ. праця.

¹⁰ А. Л. Єсипенко. Раннетрипольское поселение Александровка.— МАСГ, т. I. Одесса, 1957.

¹¹ Е. К. Черныш, Г. В. Григорьева, Т. А. Попова, К. В. Зиньковский. Итоги работ Молдавской экспедиции.— Археологические открытия 1969 года. М., 1970; К. В. Зиньковский. Новые данные к реконструкции трипольских наземных жилищ.— СА, № 1. М., 1973, стор. 137—149.

* Вважаю присвятив обов'язком подякувати К. К. Черниш і М. М. Шмаглія за переданий мені матеріал до трипільського домобудування.

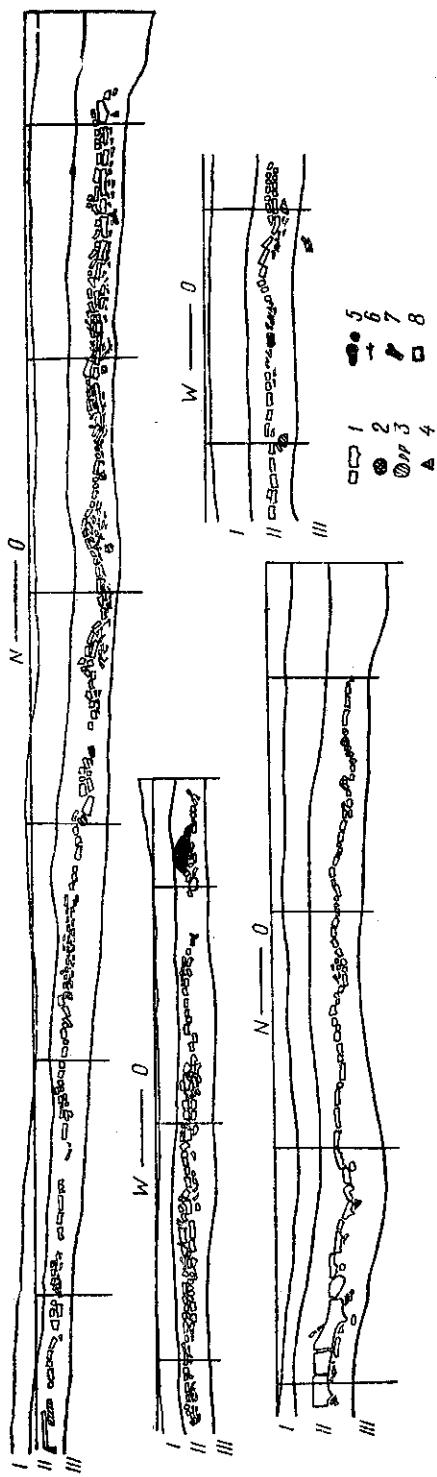

Рис. 1. Раковець. Розкоп II. Площадка № 3а. Розрізі:

I — чорнозем; II — культурний шар; 3 — обпалена глина; 4 — глина білого кольору; 5 — кераміка; 6 — каміння; 7 — кістки; 8 — вогнищеві черепи; III — суглинок.

для реконструкції трипільських площаодок. Чим же пояснюється оригінальна стратиграфія описаних вище будівельних залишків?

Очевидно, шари обпаленої глини походять від перекриття верхніх поверхів будинків, зруйнованих пожежею. Відбитки розколотого дерева на глині та їх напрям поперек житла вказують на те, що основою перекриття були дерев'яні настили, які спиралися на довгі стіни будівлі. Оскільки наявні два

ширина останнього (20 — 25 см) удвоє більша, ніж зафікована на деталях верхніх настилів.

На землі під нижніми пластами виявлено розбиті посудини, зернотерки, кремені та залишки вогнищевих черепів. Характерно, що шари глини горбкуваті у тих місцях, де вони перекривають скучення знахідок (рис. 1). Кераміка, знайдена на площаодах, часто має сліди повторного випалу, при цьому деякі фрагменти, а іноді цілі горщики, були спеченні з пластами обпаленої глини. Так, у раковецькому житлі № 3-а один з горщиків припів до верхнього шару глини, сильно ошлакованого у цьому місці, а на другій ділянці нижнього шару, оплавленого з того боку, де є відбитки дерева, знизу приварилися уламки роздавленої посудини. Треба додати, що в обох випадках сліди дерева добре пасують до загальної картини деталей дерев'яного настилу, паралельних вузьким сторонам площаодки (рис. 2, 3). Все це змушує відмовитися від припущення про зв'язок ошлакованої глини, а також деформованих розплавлених посудин із зруйнованими печами. На двох сусідніх площаодах № 3 і № 3-а було розчищено близько десятка подібних ділянок, ступінь обпалення яких поступово зменшувався у напрямку до периферії.

Перелічені основні особливості залягання жител Раковця та Варварівки-8 не дають підстав інтерпретувати нашарування глини з відбитками дерева як залишки підлог, нібіто настелених на землі, хоча раніше таке трактування було вихідним пунктом

глиняних шарі, можна вважати, що споруди були двоповерховими з горищем, де зберігався посуд та інші речі, розчищені зверху площацок.

Те, що житла зруйновані від пожежі, підтверджується рядом фактів: 1) обпаленням глини, яка залишилася від перекриттів, та її нерівномірності; 2) слідами вогню на знаряддях праці, кістках, повторним сплавленням окремих фрагментів глиняного покриття і уламків посуду. Це свідчить про дію вогню після того, як стеля осіла, розтріскалась і завалилась на посуд та інші речі.

Отже, житла, які мали вертикальне планування, зруйновані від пожежі. Ці два моменти, тісно пов'язані між собою, дають ключ до характеристики будівельних залишків кожної споруди.

Нова інтерпретація трипільських площацок допомагає правильно пояснити ряд спостережень під час розкопок. Так, В. В. Хвойко, Е. Р. Штерн, М. Ф. Біляшевський, О. А. Спинин*, М. К. Якимович, а пізніше Т. С. Пассек, В. Думітреску, С. М. Бібіков¹² зазначили наявність знахідок під шарами обпаленої глини, а також сліди вогню на знаряддях праці й посуду (повторне обпалення).

Нещодавно у Молдавії на пізньотрипільських поселеннях Варварівка-15 та Бринзень-Циганка були відкриті площацки, які являли собою залишки стель зруйнованих пожежею будинків¹³.

Вже зараз можна припустити існування будинків вертикальної конструкції не лише на пам'ятках з території Молдавської РСР, а й на поселеннях басейну р. Рось, про що свідчить знахідка глиняної моделі двоповерхового житла трипільського поселення Розсохуватка¹⁴. Розвідувальні роботи, проведені Трипільським загоном під керівництвом М. М. Шмаглія на величезному поселенні поблизу с. Майданецьке Тельманівського району Черкаської області, яке належить до часу переходу від середнього до пізнього Трипілля, дають можливість припускати, що й тут були двоповерхові житла. Природно, це відповідає монументальному характеру пам'ятки¹⁵ (рис. 4).

Не можна виключати існування подібних будівель на інших трипільських поселеннях у нашій країні, а також на сусідніх територіях¹⁶. Поряд з великими багатоповерховими спорудами, про які дає уявлення модель з ене-

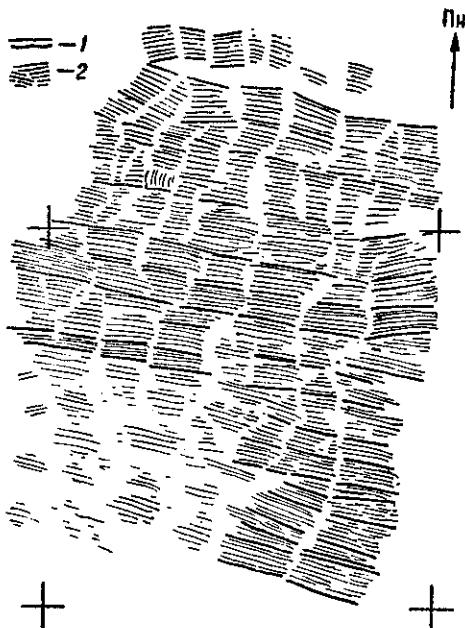

Рис. 2. Раковець. Відбитки дерева. Розкоп II. Площацка № 3-а (нижній пласт): 1 — рівний край відбитка дерева; 2 — текстура деревини.

* Див. вказ. праці цих дослідників.

¹² Отчет археологической комиссии за 1906 г. Раскопки М. К. Якимовича в Киевской губернии; Т. С. Пассек. Звіти про розкопки жител (площацок) № 1, 2, 4, 11.—Трипільська культура, т. I. К., 1940; V. Dumitrescu. Вказ. праця; С. М. Бібіков, М. М. Шмаглій. Трипільське поселення у с. Гребені.—Археологія, т. XVI. К., 1964.

¹³ В. И. Маркевич. Итоги работ Молдавской неолитической экспедиции.—Археологические открытия 1970 года. М., 1971.

¹⁴ Археология УРСР, т. I. К., 1971, колворова вклейка.

¹⁵ Н. М. Шмаглій, В. П. Дудкін, К. В. Зиньковский. О комплексном изучении трипольских памятников.—Тезисы докладов XV археологической конференции ИА АН УССР. Одесса, 1972.

¹⁶ Biliu Paul. In legatura cu problema locuințelor de suprafață cu platforma din asezările culturilor Petresti și Cucuteni-Tripolje.—SCIV № 1, t. 18. București, 1967.

слітичного поселення Кесчіоареле¹⁷, безумовно, існували півтораповерхові та одноповерхові будинки з горищем. Залишки спаленого перекриття таких жител, очевидно, будуть мати вигляд одношарової площасти із західками на ній та під нею. Матеріали пам'ятки Олександрівка свідчать про те, що принцип вертикального планування будівель з'являється вже у ранньотрипільській архітектурі.

Вивчення залишків жител трипільських поселень Раковець та Варварівка-9 показало, що тут одним з типів будівель були двоповерхові споруди, розділені у горизонтальному плані на камери, кожна з яких мала своє господарсько- побутове призначення. Виявилось можливим виділити приміщення для домашніх робіт, для зберігання культових предметів, а також камери-комори.

У подібній диференціації приміщень важко бачити відображення поділу роду на парні сім'ї. Навпаки, кожне житло виступає єдиним господарським цілим. Ця риса, надзвичайно важлива для розуміння суспільного ладу трипільських племен, суперечить поширеній думці про існування в них материнського роду, який поділявся на парні сім'ї, що нібито підтверджувалося під час вивчення площастих на пам'ятках Дніпра і Бугу, насамперед у Коломийщині та Володимирівці.

Цікавий той факт, що деякі житла в Раковці (площасти № 1, 1-а, 3, 3-а, 15 і 16) промежувалися між собою та іншими трипільськими пам'ятками, починаючи від раннього періоду і закінчуючи першою фазою пізнього Трипілля. Наприклад, у Ленківцях попарно стояли житла 1 та 3, 4, № 5, у Коломийщині II — житла № 1, 2 та інші, а також у Володимирівці, Хебешешть, Коломийщині-1, Майданецькому¹⁸.

З одного боку, житла як господарсько- побутові комплекси свідчать про економічну самостійність мешканців — очевидно, близьких родичів, що складали сім'ю. З другого боку, близьке сусідство деяких будинків аж до поєднання їх одним вказує як на родинні, так і економічні зв'язки між залишками яких відомі під назвою площастих.

Звертаючись до матеріалів трипільських пам'яток Румунії, І. Паул вважає, що площасти — це залишки настилів, підвищених над землею житлових споруд. Реконструкція запропонована дослідником, містить спірні моменти, але побудована вона на правильній основі, старанно обґрунтованому факті вертикального планування трипільських жител, залишки яких відомі під назвою площастих.

¹⁷ H. Dumitrescu. Un modèle de sanctuaire découvert dans la station eneolitique de Cascioarele.— Dacia, nouvelle série, XII. Bucureşti, 1968.

¹⁸ К. К. Черніш. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністру. К., 1959, стор. 9, рис. 3; Т. С. Пасек. Периодизація..., стор. 56—57 рис. 21, 36, 41, 70; V. Dumitrescu. Вказ. праця, стор. 41.

сім'ями. Можна припускати спільну власність на худобу і землю, що належала кожній сім'ї як окремій господарській одиниці на поселенні. Взаємодопомога між такими родинами могла виявлятися, наприклад, у спорудженні будинку, що потребувало великих зусиль, пов'язаних, насамперед, із заготовлею дерев'яних конструкцій. У кожній парі раковецьких жител було спільне місце для зберігання вотивних предметів.

Рис. 4. Майданецьке. Площадка Д. Залягання роздавленого посуду на нижньому шарі обпаленої глини.

На основі тісної родинної, економічної та культової спільноті окремих сімейних колективів можна припускати існування патронімії у трипільських племен. Підтверджується цей висновок етнографічними паралелями: так, у патронімічних поселеннях Кавказу будинки кожного кварталу, де жила патронімія, утворювали єдиний архітектурний комплекс, пристосований до потреб оборони¹⁹. Остання обставина важлива тим, що вже саме по собі будівництво двоповерхових жител, на думку етнографів, пов'язане з цілями фортифікації, адже у такій будівлі можна тримати худобу та зберігати усе майно під час нападу²⁰. Про заходи на випадок раптового наскоку свідчить розташування трипільських поселень у природно укріплених місцях, а також наявність ровів на ряді пам'яток (Кукутень, Хебешенть, Поливанів Яр, Сорохи-Озеро, Жванець та ін.).

Беручи до уваги розвинutий характер житлобудівництва, простежений на матеріалах Раковця та .Варварівки-8, Майданецького й інших пам'яток, де характерним є складне вертикальне і горизонтальне планування жител, а також досить високий рівень будівельної техніки, можна з певністю припускати значне зростання добробуту у трипільських племен.

Слід зазначити, що для осілих землеробських культур Старого та Нового світу процес розкладу первісного ладу і становлення ранньокласового суспільства супроводжувався розвитком глиnobитної архітектури²¹.

¹⁹ М. О. Коcен. Семейная община и патронимия. М., 1963.

²⁰ Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. М., 1968.

²¹ В. М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток. М.—Л., 1964; його ж. От возникновения земледелия до сложения раннеклассового общества. Доклады и сообщения археологов СССР.—VII Международный конгресс доисториков и протоисториков М.,

Цікаво, що ми дійшли такого самого висновку про існування патронімії та процесу розкладу первіснообщинного ладу у трипільських племен, який уперше був зроблений С. М. Бібіковим на підставі багатопланового аналізу економіки Трипілля ²². Але, на відміну від його досліджень, наші припущення ґрунтуються на нових даних з трипільської архітектури, оскільки вони є більш надійним показником соціально-економічного стану трипільського суспільства, ніж ті матеріали житлобудування, до яких звертається С. М. Бібіков.

У даний статті увага приділена лише одному з основних питань у вивченії трипільської архітектури — фактам існування будинків з вертикальним та горизонтальним плануванням, а також запропоноване пояснення цього цікавого явища. Зокрема, спеціального дослідження заслуговують залишки стін, печей тощо.

Вже зараз можна припускати, що стіни трипільських будинків були глинобитними, оскільки немає свідчень про їх зрубну чи стовпову конструкцію, бо у першому випадку залишалося б вугілля від нижнього вінця зрубу, а в другому — ями від стовпів із залишками згорілого дерева по периметру будівлі (останні трапляються при розкопках площадок, але лише по лініях простінків). Водночас саме глинобитні стіни, подібні до чамурних *, які можна й зараз побачити у деяких селах України, розмиваються дощенту через 15—20 років після того, як зруйнується стріха покинутої будівлі. Наше припущення, висунуте кілька років тому, знайшло підтвердження 1972 р. у результаті розкопок ранньотрипільського поселення Олександрівка та пам'ятки епохи розвинутого — початку пізнього Трипілля в с. Майданецьке, де були виявлені вперше розмиви капітальних глинобитних стін по периметрах будівель.

У майбутньому стає необхідною нова інтерпретація архітектурних залишків, розкопаних на численних трипільських поселеннях з метою уточнення горизонтального та вертикального планування жителів.

У статті не ставиться завдання з'ясувати причини пожеж, від яких загинули житла, але, здається, відповідь на це питання слід шукати в релігійних уявленнях. Широкі масштаби та характер їх свідчать про те, що тут відбувалося штучне знищення будівель. Щоб досягти такого сильного обпалення глинобитних конструкцій, яке спостерігається у трипільських будинках, необхідне було додаткове паливо. Очевидно, приміщення заповнювалися дровами таким чином, що стеля поступово осідала вниз, зберігаючи форму чотирикутної площинки.

Знахідки перепалених людських кісток на трипільських площадках, відомі з розкопок В. В. Хвойка та інших дослідників ²³, переконують у тому, що житла з останками померлих спалювалися. Такому припущенням не суперечить наявність поховань у будинках чи біля них (незалежно від способу поховання) на трипільських поселеннях та пам'ятках інших культур епохи енеоліту. Наведені факти, як і наші спостереження, підтверджують

1966; Х. А. Кинк. Восточное Средиземноморье в древнейшую эпоху. М., 1970; Индейцы Америки.—Труды Института этнографии, т. XVI. М., 1958.

²² С. Н. Бібіков. О ранних формах ремесленного производства. Домашние промислы и ремесло.—Тезисы расширенного заседания сектора Средней Азии и Кавказа. Л., 1970.

* Чамуром на півдні Одесської області називають суміш суглинку з соломою та водою.

²³ В. В. Хвойко. Раскопки в 1901 г. в области трипольской культуры..., стор. 779, 783 та ін.; його ж. Раскопки площадок в с. Кругобородинцах Летичевского уезда, Подольской губернии и вблизи с. Веремья Киевского уезда и губ.—Труды Московского археологического общества, т. 22, вып. 2. М., 1909, стор. 284, 288, 293, 295; В. П. Кравец. Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье.—КСИА, вып. 4, 1955; Н. Dumitrescu. Decouvertes concernant un rite funeraire magique dans l'aire de la céramique peinte du type Cucuteni—Tripolie.—Dacia, nouvelle série I. Bucureşti, 1957; Deux nouvelles tombes cucuteniennes à rite magique découverte à Traian.—Dacia, nouvelles série, II. Bucureşti, 1958; Т. Г. Меша. Тринільське поселення в с. Цвіклівці.—Археология, т. XVI. К., 1964.

гіпотезу С. М. Бібікова про зв'язок моделей трипільських жителів з культом померлих предків²⁴.

Можна, однак, припустити, що штучне спалення жителів не було пов'язане з поховальним культом, хоч для пояснення цього явища іншим релігійним обрядом археологічних даних немає. Доцільно спробувати відшукати реальні мотиви, що примушували мешканців залишати свої будинки. Спочатку слід відповісти на питання, закладали мешканці своєї житла на поселенні одночасно чи поступово. Зараз добре відомо, що трипільські поселення були укріпленими (розташовувалися у важкодоступних місцях, мали захисні споруди — рови, вали). Будівлі розміщувалися по колу чи овалу, таке планування жителів дістає найбільшого розвитку на поселеннях доби середнього та початку пізнього Трипілля. Великі поселення цих часів будувалися, очевидно, за єдиним планом; якщо від пожежі руйнувався один чи кілька будинків, порушувалась уся система укріплення.

Таким чином, штучне спалення будинків, залишки яких відомі на трипільських пам'ятках у вигляді площадок, відбувалося, очевидно, на тому чи іншому поселенні одночасно. У цьому випадку навряд чи спалення жителів, залишених їх мешканцями, пов'язувалось з поховальним ритуалом, у звичайному його розумінні.

Можливо, поселення кидали внаслідок виснаження ґрунту, придатного для землеробства. Це супроводжувалося обрядом спалення жителів з останками померлих предків, які зберігалися у будівлях. Не виключено, що ця риса характерна лише для локальних або хронологічних варіантів культури (проте на інших пам'ятках кістки могли не зберегти внаслідок високої температури під час пожежі).

Варто зауважити, що трупопокладення на ранньому та середньому етапах розвитку трипільської культури поодинокі²⁵. І лише пізні Трипілля дає ряд могильників з трупопокладенням (Усатове, Вихватинці²⁶) і некрополі з обрядом трупоспалення (софіївський тип)²⁷. Останній, можливо, і виникає деякою мірою під впливом традицій трипільських племен²⁸. Очевидно, невипадково поява некрополів, віддалених від поселень, супроводжується деградацією площадок наприкінці існування трипільської культури. У цей час поступово зникають великі поселення, зменшуються розміри наземних будівель, напівземлянкові житла трапляються частіше, ніж на пам'ятках попередніх етапів²⁹. Таким чином, генезис площадок як характерна риса Трипілля, очевидно, тісно пов'язаний з тими змінами, що відбувалися в етнокультурному середовищі трипільської землеробської цивілізації.

Оскільки метою статті була постановка проблеми трипільської архітектури у світлі нових даних, в ній показано перспективи досліджень у цій галузі і запропоновано ряд робочих гіпотез, що ґрунтуються на матеріалах трипільського житлобудування. Дальше його вивчення, безперечно, розкриває нові сторінки життя трипільських племен.

²⁴ С. Н. Бібіков. Раннетрипольське поселеніе Лука-Врублевецкая. — МИА, № 38. М.—Л., 1959, стор. 202—204.

²⁵ Т. Г. Мєвша. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом трупоположения. — Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР. Кишинев, 1960.

²⁶ Е. Ф. Патокова. Обряд погребений усатовских курганных могильников. — ЗРАО, т. II. Одеса, 1967; ії ж. Раскопки Усатовского бескурганного могильника. — Археологические открытия 1969 года. М., 1970; Т. С. Пасек. Раннеземледельческие трипольские племена Поднестровья. — МИА, № 84. М., 1961.

²⁷ Ю. М. Захарук. Софіївський тіlopальний могильник. — АП, т. IV. К., 1952; В. Н. Даниленко та М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник мідного віку з тілоспаленням. — АП, т. VI. К., 1956.

²⁸ Ю. М. Захарук. До питання про обряд поховання населення трипільської культури в Середньому Подністров'ї. — Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР, т. I. К., 1953.

²⁹ Ю. Кричевський. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок. — Трипільська культура, т. I, К., 1940.

К. В. ЗИНЬКОВСКИЙ

К проблеме трипольского домостроительства

Резюме

В статье рассматривается проблема домостроительства трипольской культуры, в частности вопросы, связанные с интерпретацией остатков наземных жилищ. Изучая материалы раскопок, автор пришел к выводу о том, что трактовка залеганий обожженной глины (площадок) как устроенных на земле полов домов не представляется правомерной. Полевые исследования целого ряда памятников разных хронологических этапов и из разных районов распространения трипольской культуры показали, что площадки — это остатки сгоревших построек, имевших вертикальную планировку (чердаки, вторые этажи). Эпохи моделей трипольских жилищ целиком подтверждают эти предположения. Сопоставление новых данных с материалами раскопок прежних лет свидетельствуют о том, что традиция вертикальной планировки дома характерна для трипольской архитектуры в целом.

Внутренняя планировка трипольских жилищ и их расположение на поселениях характерны для патронимических селений по этнографическим данным. Это заключение автора служит еще одним подтверждением известной гипотезы С. Н. Бибикова о патриархальном укладе у трипольских племен. О высоком уровне развития их социально-экономической организации свидетельствует ряд важнейших особенностей архитектуры.

Огромные масштабы и характер гибели трипольских жилищ убеждают в преднамеренном, ритуальном сожжении домов. Возможно, практически это обуславливалось уходом жителей из поселения вследствие истощения земельных угодий.

Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА

Принцип пропорциональності в античних керамічних виробах

Твори ремесла і мистецтва стародавніх греків, втілюючи у собі певні естетичні уявлення та ідеали, вражають своєю красою. Безперечно, в основі їх гармонійності лежить не лише естетичний рівень сприйняття зовнішнього світу, а й знайомство з певними законами геометрії, що знайшло найяскравіше відображення у старогрецькій архітектурі. Рівень математичних знань стародавніх греків диктувався практичною необхідністю і ґруntувався на матеріалістичному підході до різноманітних явищ життя та на великій спостережливості. Досконале, хоч і не завжди свідоме застосування суворих геометричних законів, з одного боку, і пізнання законів художнього сприйняття, з другого, привело до того, що у більшій частині їх творів знайшли прояв ті чи інші закони пропорциональності. Тому численні категорії пам'яток матеріальної культури стародавнього світу становлять значний інтерес для дослідження саме у цьому плані¹.

Ще в епоху середньовіччя, коли дуже поширилося захоплення античністю, було відкрито багато особливостей цієї високої культури, зокрема досягнення стародавньої математики, серед яких важливе місце посідають закони пропорциональності. Один з них — закон золотого поділу («божественне», золоте число, золотий переріз тощо) бере свій початок від філосо-

¹ З. Мессель. Пропорции в античности и средние века. М., 1936; М. Гика. Эстетика пропорций в природе и искусстве. М., 1936, та ін.

Вивчення законів пропорциональності у багатьох, часто несподіваних на перший погляд галузях — ботаніці, зоології, анатомії тощо мало часто сколастичний характер, явища пропорциональності абсолютнозувались у непорушний і незмінний у часі й просторі загальний закон. За основу стародавніх пропорцій брали різні поділи кола, прямокутника і т. д. Нерідко такий суто математичний підхід призводив до абстрактних розрахунків і необґрунтованих висновків.

фії школи піфагорійців, від вчення Платона². Основою вчення Платона було, як відомо, число, що охоплює всі сторони буття — це і бог, і космос, і речі, і душі, і мистецтво. Характер цього світогляду був продиктований реальнюю дійсністю — йшов активний процес остаточного розкладу общинно-народової формациї, водночас зростало значення мінової вартості, а з цим зв'язується і збільшення ролі кількісних відносин у повсякденному житті³. Паралельно з досить абстрактними, часто навіть містичними положеннями у вченні піфагорійців мали місце і цілком конкретні розробки—вивчення арифметичної, геометричної і гармонійної пропорцій, ознайомлення з пропорціями п'яти правильних геометричних тіл, пізнання музичної гармонії тощо⁴. Зокрема, Платонові приписують розгорнуту теорію золотого поділу. У тексті Тімея⁵ досить точно сформульоване співвідношення, яке відповідає сучасному уявленню про геометричну пропорцію та золотий поділ. Однак у Платона немає ні конкретних рекомендацій, ні вживання цього терміна. З другого боку, саме тут знаходить вияв конкретне його застосування, очевидно, чисто інтуїтивне*. Так, одним з прямокутних трикутників, використовуваних Платоном для побудови елементів космосу, є трикутник, гіпотенуза якого вдвое більша від меншого з катетів, а відношення катетів становить 1 : 3. Останнє може замінити золотий поділ. Крім того, інтерпретуючи обриси всесвіту і форму неба, Платон буде додекаедр (дванадцятигранник) цілком відповідно до законів золотого поділу. Це особливо помітно на пентаграмі**.

За уявленням прихильників піфагорійсько-платонівської школи, естетичний предмет має бути пластично чітким, ритмічним, геометрично визначенім. Математично ритм оформлюється за допомогою правильних геометричних тіл. Це прагнення втілити елементи матерії у геометричні фігури і тіла має велике значення для того, щоб зрозуміти особливості сприйняття світу піфагорійцями. Для нас дуже важливі уявлення античної естетики, які свідчать про те, що саме геометричні тіла і є найчудовішими об'єктами чуттєвого сприйняття⁶. Це якоюсь мірою розкриває характер творів ремесла та мистецтва класичної Греції з їх послідовним додержанням геометричних законів. В архітектурі й скульптурі останні, зокрема закон пропорціональності частин і цілого (до нього належить уявлення про золотий поділ), могли застосовуватися свідомо, на основі спеціальних розрахунків. Архітектори і скульптори, люди досить освічені для свого часу, мабуть, свідомо прагнули до оптимальних розв'язань у пошуках форми своїх творів***.

Що ж до керамічних виробів, то найбільш видатні майстри у цій галузі, особливо коли йдеться про мальовану кераміку, також належали до групи освічених людей, але виробники побутового посуду, звичайно, такими не були. Величезна кількість керамістів і коропластів — це здебільшого прості виконавці. Проте окрільки немає сумніву в красі й гармонійності найбуденніших грецьких речей, можна припустити, що і тут, у прикладному мистецтві, якось виявилися ті самі тенденції — тонке відчуття форми, пошуки найкращого сполучення цілого і частин тощо. З другого боку, очевидно, у тому, що майстри досить суверо додержувалися певних естетичних і практичних

* А. Ф. Лосєв. История античной эстетики. М., 1963, стор. 296 і далі.

Необхідно зауважити, що не саме по собі золоте число, а прояв його може свідчити про високий рівень естетичних поглядів майстрів та їхніх математичних знань для застосування спеціальних геометричних побудов.

³ А. Ф. Лосєв. Вказ. праця, стор. 264.

⁴ Там же, стор. 273.

⁵ Tim., 31 с-22а.

* Проте не виключена можливість свідомих побудов.

** Пентаграмою називається сукупність діагоналей додекаедра або геометрична фігура, побудована послідовним з'єднанням вершин додекаедра через одну.

⁶ А. Ф. Лосєв. Вказ. праця, стор. 287.

*** Необхідно зазначити, що золотий поділ в архітектурних пам'ятках часто виявляється не під час дослідження основних масивів споруди, а лише при порівнянні окремих частин будинку і навіть лише його деталей. Див.: З. Мессель. Вказ. праця, стор. 41, 44, 67 та ін.

норм, позначилися необхідні життєві вимоги та рівень культури тогочасного суспільства. Адже не лише визначні мистецькі твори, а й продукція ремісників, розрахована на масове споживання, якоюсь мірою відбивають систему естетичних поглядів за античної доби. Отже, вивчення цих предметів становить особливий інтерес для істориків, тому що вони дають уявлення про ідеали і смаки основної маси населення стародавньої Греції, а не тільки рабовласницької знаті й заможних верств.

У побуті стародавніх греків особливо була поширенна різноманітна кераміка. У витончених та чітких обрисах посуду цього часу втілюється не тільки особливе відчуття форми, властиве майстрам-керамістам, а й несвідоме тяжіння до певних законів пропорціональності. З метою вивчення закономірностей у побудові творів старогрецького мистецтва і обґрунтування всеосяжного характеру законів геометрії було зроблено спробу дослідити й кераміку⁷. Однак при цьому розглядався лише мальований посуд, здебільшого червонофігурний. А вивчення законів пропорціональності на прикладі масового керамічного матеріалу дає дещо інші результати.

Найбільш придатна для цієї мети певна категорія виробів — амфори, що являли собою масову стандартну кераміку, розповсюдженну у повсякденному житті грецького населення. Це привело до того, що практично значна частина полісів стародавньої Греції мала свої амфорні ергастерії*. Звідси походить досить чіткий розподіл амфорних форм за центрами виробництва, кожний з яких мав і свої улюблені пропорції, продиктовані не лише практичними вимогами, а й естетичними уявленнями та хронологічними особливостями. Можна припустити, що й загальні закони пропорціональності, у тому числі закон золотого поділу, повинні були застосовуватись у виробництві амфор. Крім того, попередні дослідження дають підстави для висновку, що для класифікації та визначення цієї групи кераміки велике значення мають метричні ознаки⁸, а саме вони і є виразом згаданих вище законів. Цікаво, що найважливішою метричною ознакою для різних груп амфор стало співвідношення максимальної висоти посудини та її нижньої частини — H і H_1^9 . Оскільки золотий поділ у пропорціях кераміки мав виявлятись у найважливіших розмірах, то природно було перевірити саме цю ознакою**. У результаті з'ясувалося, що у різних амфор у багатьох випадках абсолютно значення коефіцієнта $H_1 : H$ дуже близьке до значення золотого перерізу (далі цей коефіцієнт виступає під літерою A). Одержані дані змусили перевірити характер розподілу коефіцієнтів A грунтовніше. Для цього проведено статистичну обробку сукупності амфор, що складалася з 202 екземплярів (Додаток 1). Так було знайдено середнє значення A для всієї сукупності x і для окремих її частин ($\tilde{x}_1$ і $\tilde{x}_2$), квадратичні відхилення від нього σ_1 , σ_2 , як можливу міру розсіяння, визначено граничну похибку A , Δ щодо золотого числа, перевіreno особливості кількісних характеристик та істотність їх відмінності для різних груп амфор (Додаток 2, 3)¹⁰.

Досліджувана вибірка складається з випадкового поєднання екземплярів, де переважають гераклейські, фасоські, пухлогорлі хіоські амфори. Інші типи представлені окремими посудинами, не більше як десятма екземплярами кожний. Хронологічно вона охоплює період від VI до II ст. до н. е., але перевага належить V і IV, частково III ст. до н. е.

⁷ М. Гика. Вказ. праця, стор. 141 і далі.

* Тут можливий і якийсь «поділ праці» — адже поки що нам афінські амфори з доситью вірогідністю невідомі, як і нечисленний чорнолаковий посуд інших центрів. Цікаві випадки «підробок» під форми тих центрів, що, очевидно, мають вищу репутацію.

⁸ Н. О. Лейпунська. Методика класифікації амфорного матеріалу. — Археологія, З. К. 1971, стор. 63—74.

⁹ Там же.

^{**} Було перевіreno й інші співвідношення, але певних результатів вони не дали.

¹⁰ И. Г. Венецкий, Г. С. Кильдишев. Основы теории вероятностей и математической статистики. М. 1968, стор. 67, 106 та ін.; В. В. Ковалевская. Применение статистических методов к изучению массового археологического материала. — Археология и естественные науки. М., 1965, стор. 286—300.

Основною ознакою, за якою сукупність було піддано статистичній обробці, є коефіцієнт A . Амплітуда коливань його абсолютних значень лежить у межах 0,432—0,884 (рис. 1). На перший погляд, цей розмах дуже значний, проте крайні цифри трапляються у поодиноких випадках. А основна група значень розподіляється в інтервалі 0,465—0,717.

Для того щоб з'ясувати припустиму міру розсіяння A , було обчислено квадратичне відхилення від його середньої $\bar{A} \pm 0,063$. Така мала абсолютна величина σ якоюсь мірою свідчить про сталість ознаки ¹¹ і може дати підставу для дальших досліджень.

Значна частина екземплярів, 75,2%, потрапляє в інтервал $\bar{A} \pm 1\sigma$, а ділянка $\bar{A} \pm 2\sigma$ практично поглинає всі досліджувані зразки—96%* (рис. 2).

Очевидно, така картина свідчить про те, що інтервал $\bar{A} \pm 1\sigma$ має найбільшу питому вагу у характеристиці вибірки. Він включає більше числа екземплярів, ніж інші інтервали. Сюди входять посудини із значенням A , що перебуває у межах 0,528—0,654, у тому числі й «ідеальне» значення $A = 0,618^{**}$. Мабуть, саме цей інтервал містить найважливішу кількісну характеристику A . Проте для наших завдань у цьому випадку більш придатний інтервал $\bar{A} \pm 2\sigma$, який охоплює межі для $A = 0,465—0,717$, тому що до цієї ділянки потрапляють усі екземпляри з досить близьким до золотого числа значенням A . Значення A у 36,1% усіх амфор такі: 0,591—0,645 (від $\bar{A}$ до $+0,5\sigma$) і 63,4%—0,564—0,672 (від $-0,5\sigma$ до $+1,5$).

Ця обробка дає найбільш загальну картину змінюваності ознаки A для різних екземплярів усієї сукупності в цілому і можливого її наближення до золотого числа. Однак тут ідеться про характеристику A не лише для амфор взагалі, а й для вужчих їх груп. Такі цілком певні типологічні групи входять до складу досліджуваної сукупності. Мабуть, статистична обробка даних для найчисленніших з них може дати уточнені характеристики A і збільшити ступінь вірогідності одержаних результатів. Обробці підлягали двімалі вибірки, що складалися з гераклейських (47 екз.) та хіоських пухлогорлих (26 екз.) амфор, генеральною сукупністю для яких можна вважати досліджувану з 202 екз. (рис. 3, 4). Гераклейська та хіоська малі вибірки поєднані з нею певними спільними ознаками, і всі три вибірки, що є до якоїсь міри однорідними ***, розглядаються у загальному зв'язку.

¹¹ В. В. Ковалевская. Вказ. праця, стор. 293. Про те саме свідчить і абсолютне значення коефіцієнта варіації = 10,6%.

* Поза цим полем залишається всього шість екземплярів.

** Наявність «ідеального» значення $A = 0,618$ практично маловірна, $P = 0,0099$. Різниця між середнім значенням A і $0,618$ становить $0,618 - 0,591 = 0,027$, що дає відхилення разом на 0,43%. Очевидно, воно практично непомітне, і допустимою граничною похибкою можна вважати навіть два відхилення від середньої $\Delta = 0,054$ або 0,86%. Слід вказати на збіг значення A при відхиленні від $0,618$ на 0,43% із середнім значенням ознаки $\bar{A} = 0,591$.

*** Це підтверджується і перевіркою за правилом Зо—встановлено, що різниця між середнім значенням ознаки A ($\bar{A}$) для генеральної сукупності і, відповідно середніми для малих вибірок ($\tilde{x}_1$ і $\tilde{x}_2$) не перевищує 3σ . Див.: В. В. Ковалевская. Вказ. праця, стор. 295.

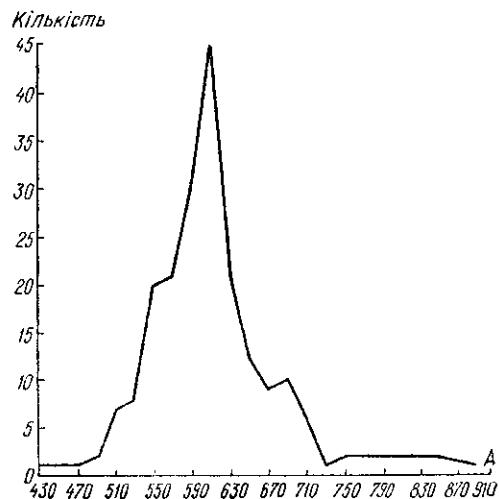

Рис. 1. Розподіл абсолютних значень A для усієї сукупності.

Вибірка, що складається з гераклейських амфор. Амплітуда коливань значень A для цих амфор перебуває у межах $0,466—0,638$. Середнє значення $A = x_1 = 0,576$, $\sigma = 0,036$. Якщо розглянемо ці дані у порівнянні з генеральною сукупністю, то побачимо, що значення $A = 0,618 \pm 0,054$ (гранична похибка) потрапляє у межі $\bar{x} \pm 2\sigma$. Проте у разі дослідження самої лише малої вибірки картина дещо змінюється, і A потрапляє в інші інтервали. При відхиленні на $0,054$ такий інтервал окреслений у межах від $+0,5 \sigma_1$

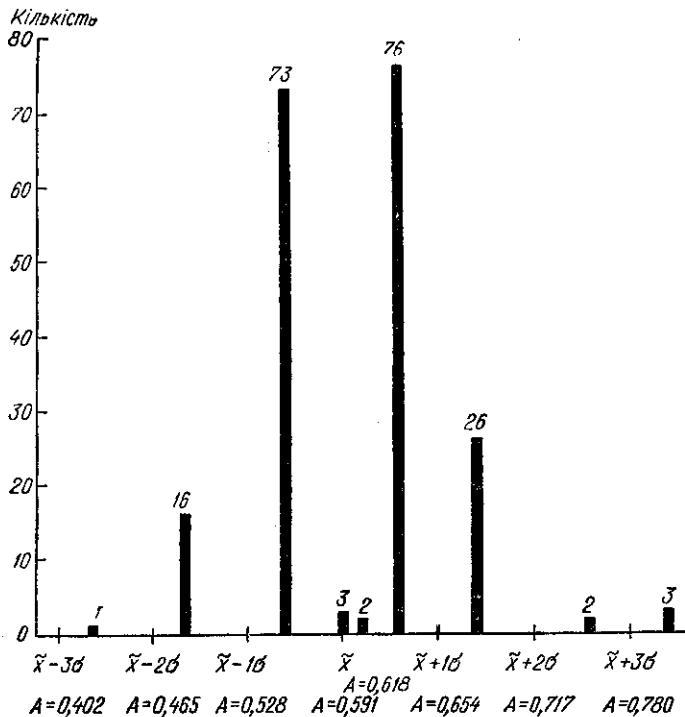

Рис. 2. Розподіл екземплярів для усієї сукупності за значенням A в ділянці $\bar{x}+1\sigma$, $\bar{x}\pm 2\sigma$, $\bar{x}\pm 3\sigma$.

до $+2,5 \sigma_1$. До цієї ділянки потрапило 32 екземпляри з 47 (68 % усієї вибірки). Значна частина їх перебуває у ділянці $\bar{x} \pm 2\sigma_1$. Очевидно, можна сказати, що коефіцієнт A для гераклейських амфор наближається до $0,618$, і золоте число простежується настільки виразно, що слід вважати його додержаним. Однак розподіл A для гераклейських амфор має дещо інший характер, ніж для генеральної сукупності (див. рис. 3, 4).

Вибірка, що складається з хіоських пухлогорлих амфор. Амплітуда коливань значень A для цих амфор перебуває у межах $0,540—0,715$, середнє значення $A = x_2 = 0,650$, $\sigma_2 = 0,046$. І в цій вибірці, виявляється, досить багато таких екземплярів (14 з 26, тобто 53,8%), в яких можна простежити достатню близькість коефіцієнта A до золотого числа. Усі вони ввійшли до інтервалу від $-2\sigma_2$ до $0,5 \sigma_2$. При порівнянні гераклейської та хіоської вибірок за ознакою A спостерігається певна різниця між ними — у хіоських амфор вище абсолютне значення A і нижча ймовірність появи A у межах $0,618 \pm 0,054$, а розміщаються всі екземпляри якраз у протилежній частині графіка. На перший погляд ці відмінності можуть здатись поверховими і формальними. Проте за критерієм згоди ¹² було з'ясовано, що різниця між характеристиками двох вибірок істотна і невипадкова, вона зумовлена

¹² И. Г. Венецкий, Г. С. Кильдишев. Вказ. праця, стор. 166.

хронологічними або виробничими причинами¹⁸. Мабуть, точніше визначити ці причини можна, якщо збільшити чисельність вибірок. А тепер доводиться констатувати, що у груп амфор, які належать до різних періодів та різних виробничих центрів, простежується значення $A = 0,618 \pm 0,054$, оскільки виражене A у цих випадках інакше (див. рис. 3, 4).

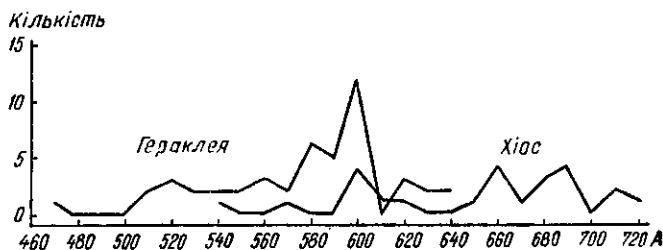

Рис. 3. Розподіл абсолютноного значення A для малих виробок — амфор Гераклеї та Хіоса.

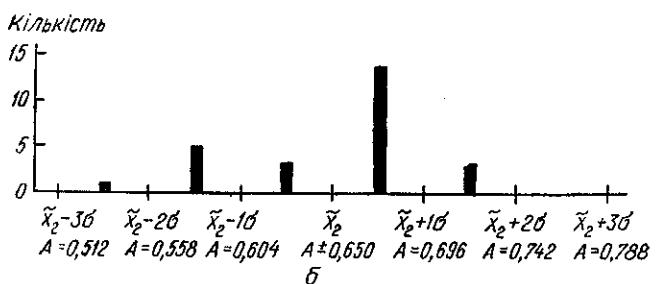
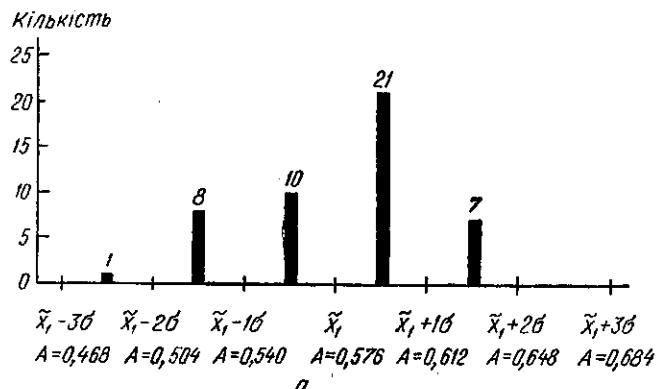

Рис. 4. Графік розподілу екземплярів виборок гераклейських та хіоських амфор:

- а) розподіл екземплярів виборки гераклейських амфор за значенням A у ділянці $\bar{X}_1 \pm 1\sigma$, $\bar{X}_1 \pm 2\sigma$, $\bar{X}_1 \pm 3\sigma$; б) розподіл екземплярів виборки хіоських пухлогорлих амфор за значенням A у ділянці $\bar{X}_2 \pm 1\sigma$, $\bar{X}_2 \pm 2\sigma$, $\bar{X}_2 \pm 3\sigma$.

Проведені дослідження дали цікаві результати. Показовий той факт, що A виражає метричну ознаку, важлива роль якої для класифікації амфор була встановлена зовсім іншим шляхом.

Вже тепер видно відмінну картину розподілу A в інтервалах, обмежених квадратичним відхиленням, зумовлені істотною різницею між вибірками. Очевидно, в майбутньому стане можливо знайти вужчі інтервали для певних груп.

¹⁸ В. В. Ковалевская. Вказ. праця, стор. 295.

Цікавий той факт, що відомі нам два випадки ідеального значення коефіцієнта $A = 0,618$ належать до амфор з широкими смугами (друга половина VI ст. до н. е.). Потрапляючи у ділянки з коефіцієнтом $A = 0,618 \pm 0,054$, ранні амфори найчастіше перебувають на самій межі інтервалу, здобуваючи мінімально можливі значення A . Мабуть, для цього періоду слід говорити лише про спорадичне, чисто інтуїтивне застосування золотого поділу, що з'явився у результаті пошуків найкращих пропорцій. Значний інтерес становить досить вірогідне виявлення золотого поділу у пухлогорлих хіоських амфор кінця IV—V ст. до н. е. Це ще раз підтверджує раннє прагнення до певних законів пропорціональності.

Загальні тенденції розвитку гармонійності і пропорціональності в мистецтві позначились не тільки у таких виняткових пам'ятках, якими були архітектурні споруди, скульптура, парадна кераміка тощо. Інколи ці тенденції навіть виступають виразніше і простежуються з раннього часу у мистецтві прикладного характеру і масовому матеріалі. Таким чином, золотий поділ як окремий випадок загального закону пропорціональності явний не лише у визначних пам'ятках мистецтва стародавньої Греції, а й у творах простих ремісників-керамістів.

Додаток 1

Таблиця значень H_1^* , H , $\frac{H_1}{H} = A$

№	H_1	H	$A = \frac{H_1}{H}$	№	H_1	H	$A = \frac{H_1}{H}$
1(7)**	37,5	65,0	0,580	35(94)	39,0	64,3	0,560
2(19)	41,0	68,0	0,603	36(98)	46,0	68,6	0,670
3(22)	42,8	74,3	0,575	37(99)	42,1	74,0	0,569
4(25)	43,4	74,0	0,587	38(102)	35,9	63,8	0,562
5(33)	37,5	61,0	0,614	39(104)	30,6	51,2	0,599
6(36)	50,0	76,0	0,658	40(105)	32,8	49,2	0,666
7(37)	53,4	78,3	0,656	41(106)	30,1	51,3	0,586
8(41)	51,8	77,0	0,672	42(109)	43,0	62,5	0,688
9(42)	52,8	80,5	0,656	43(112)	40,6	59,0	0,688
10(44)	53,8	77,5	0,694	44(113)	31,2	47,0	0,664
11(45)	52,0	76,0	0,684	45(114)	40,8	67,5	0,604
12(46)	55,2	80,5	0,685	46(115)	30,1	45,0	0,662
13(47)	49,2	76,0	0,647	47(116)	44,4	66,5	0,669
14(48)	47,0	72,1	0,652	48(118)	60,6	73,5	0,688
15(49)	54,5	77,5	0,703	49(127)	52,9	91,0	0,581
16(50)	53,3	77,5	0,691	50(130)	38,2	64,3	0,594
17(51)	54,4	79,5	0,684	51(131)	57,9	68,5	0,843
18(52)	52,7	77,4	0,680	52(132)	45,2	57,5	0,786
19(53)	52,3	76,8	0,682	53(133)	56,8	64,3	0,884
20(55)	41,6	68,5	0,607	54(134)	54,8	65,3	0,839
21(58)	55,2	81,8	0,675	55(135)	39,1	66,5	0,595
22(59)	51,7	73,6	0,702	56(136)	45,7	73,5	0,621
23(60)	36,0	65,3	0,551	57(137)	42,6	72,7	0,586
24(61)	39,0	67,0	0,582	58(139)	36,8	62,0	0,593
25(64)	41,9	69,6	0,602	59(141)	38,6	64,5	0,597
26(66)	29,6	45,0	0,657	60(142)	34,8	61,5	0,566
27(69)	30,5	49,7	0,618	61(143)	43,4	68,0	0,638
28(72)	47,7	76,2	0,626	62(144)	39,0	63,7	0,612
29(76)	46,5	84,5	0,550	63(145)	41,2	64,5	0,638
30(84)	34,1	57,0	0,598	64(146)	37,8	63,0	0,600
31(82)	53,7	76,0	0,706	65(147)	39,2	66,0	0,594
32(86)	36,8	62,1	0,592	66(148)	38,8	54,5	0,710
33(92)	39,0	67,7	0,576	67(149)	36,0	63,0	0,571
34(93)	37,4	60,5	0,618	68(150)	38,8	65,2	0,595

* Значення висот подані у см.

** Номер у дужках відповідає нумерації, застосованій у статті.

M	H_1	H	$A = \frac{H_1}{H}$	N	H_1	H	$A = \frac{H_1}{H}$
69(151)	38,8	74,5	0,520	136(254)	29,8	50,0	0,5720
70(152)	47,6	75,0	0,634	137(255)	42,0	72,0	0,595
71(153)	40,0	68,0	0,588	138(256)	25,0	42,0	0,595
72(154)	35,9	60,7	0,591	139(257)	26,0	47,0	0,553
73(155)	37,3	64,0	0,582	140(258)	30,0	52,0	0,576
74(157)	39,3	67,0	0,586	141(259)	29,0	53,0	0,545
75(159)	35,9	65,5	0,548	142(260)	27,0	48,0	0,563
76(161)	42,7	67,0	0,622	143(261)	29,0	50,0	0,580
77(163)	45,0	73,0	0,616	144(262)	25,0	42,0	0,596
78(164)	43,7	72,0	0,607	145(263)	32,0	56,0	0,572
79(165)	23,7	45,0	0,526	146(264)	32,0	52,0	0,615
80(166)	39,1	66,3	0,591	147(265)	24,0	47,0	0,510
81(167)	49,2	68,0	0,723	148(266)	25,0	46,0	0,543
82(168)	44,3	73,4	0,603	149(267)	30,0	60,0	0,500
83(169)	39,5	66,8	0,591	150(268)	22,0	51,0	0,432
84(200)	25,0	46,0	0,558	151(269)	29,0	49,0	0,590
85(201)	24,0	0,43	0,558	152(270)	35,0	57,0	0,615
86(202)	31,0	58,0	0,535	153(271)	33,0	56,0	0,590
87(203)	27,0	43,0	0,627	154(272)	30,0	53,0	0,568
88(204)	27,0	55,0	0,491	155(273)	44,0	71,0	0,620
89(205)	30,0	63,0	0,476	156(274)	40,0	66,0	0,605
90(206)	26,0	48,0	0,546	157(275)	40,0	65,0	0,615
91(207)	27,0	52,0	0,519	158(276)	41,0	69,0	0,595
92(208)	32,0	54,0	0,592	159(577)	36,0	63,0	0,570
93(209)	31,0	55,0	0,564	160(278)	42,0	70,0	0,600
94(210)	29,0	50,0	0,580	161(279)	41,0	66,5	0,616
95(211)	29,0	49,0	0,592	162(280)	39,0	69,0	0,565
96(212)	37,0	62,0	0,596	163(281)	40,0	69,5	0,575
97(213)	38,0	62,0	0,612	164(282)	26,0	42,5	0,610
98(214)	15,0	21,0	0,715	165(283)	25,0	47,0	0,532
99(215)	27,0	46,0	0,597	166(284)	37,0	59,0	0,629
100(216)	42,0	66,0	0,635	167(285)	28,5	51,5	0,554
101(217)	33,0	52,0	0,635	168(286)	31,0	56,0	0,553
102(218)	42,0	71,5	0,585	169(287)	38,0	60,0	0,634
103(219)	41,0	72,0	0,570	170(288)	25,0	42,0	0,595
104(220)	21,0	32,5	0,645	171(290)	33,0	55,0	0,600
105(221)	32,5	56,0	0,580	172(291)	36,0	58,0	0,620
106(222)	20,5	55,8	0,573	173(292)	27,0	51,0	0,530
107(223)	18,0	32,0	0,563	174(293)	29,0	50,0	0,580
108(224)	24,0	39,5	0,609	175(294)	27,0	50,0	0,540
109(225)	29,5	48,0	0,615	176(295)	24,0	44,0	0,545
110(226)	29,0	47,0	0,480	177(296)	33,0	60,0	0,550
111(227)	30,0	47,0	0,640	178(297)	27,0	54,0	0,500
112(228)	25,0	42,0	0,595	179(298)	22,0	39,0	0,565
113(229)	28,0	45,0	0,624	180(299)	40,0	73,0	0,550
114(230)	27,0	47,0	0,575	181(300)	43,0	73,0	0,588
115(231)	24,0	44,0	0,546	182(302)	19,0	38,0	0,500
116(232)	22,0	45,0	0,490	183(303)	26,0	40,0	0,650
117(233)	34,0	56,0	0,608	184(305)	40,2	73,2	0,550
118(234)	30,0	55,0	0,545	185(305)	45,0	78,0	0,595
119(236)	32,0	56,0	0,570	186(306)	42,0	67,5	0,625
120(237)	32,0	55,0	0,592	187(307)	36,0	65,0	0,554
121(238)	31,5	53,0	0,595	188(308)	35,0	69,0	0,510
122(239)	32,0	55,5	0,594	189(309)	37,0	68,0	0,548
123(240)	35,0	55,0	0,636	190(310)	37,0	71,0	0,520
124(241)	33,0	52,0	0,634	191(311)	34,0	65,0	0,522
125(242)	31,5	54,5	0,606	192(312)	29,0	56,0	0,520
126(243)	32,0	51,0	0,626	193(313)	29,0	50,0	0,580
127(244)	33,0	54,0	0,610	194(314)	31,0	54,0	0,575
128(246)	32,0	52,0	0,615	195(315)	36,0	67,0	0,537
129(247)	40,0	66,0	0,606	196(316)	34,0	66,5	0,512
130(248)	34,0	67,0	0,510	197(317)	36,0	66,5	0,540
131(249)	36,0	60,5	0,595	198(318)	53,0	95,0	0,567
132(250)	33,0	60,0	0,550	199(319)	42,0	73,0	0,575
133(251)	34,0	61,0	0,558	200(320)	41,0	88,0	0,466
134(252)	35,0	61,0	0,575	201(321)	47,0	88,0	0,534
135(253)	25,5	41,5	0,616	202(322)	40,0	69,0	0,579

Додаток 2

Таблиця значень $A=x_1$ і обчислення σ_1 гераклейських амфор $n=4,7$;

$$\tilde{x}_1 = \frac{\Sigma x_1}{n} = 0,576;$$

$$\sigma_1 = \sqrt{\frac{\Sigma(x_1 - \tilde{x}_1)^2}{n}} = 0,036;$$

$$\tilde{x}_1 + 1\sigma = 0,61; \quad \tilde{x}_1 - 1\sigma = 0,540; \quad \tilde{x}_1 + 2\sigma = 0,647; \quad \tilde{x}_1 - 2\sigma = 0,504.$$

$A=x_1$	$(x_1 - \tilde{x}_1)$	$(x_1 - \tilde{x}_1)^2$	$A=x_1$	$(x_1 - \tilde{x}_1)$	$(x_1 - \tilde{x}_1)^2$
0,466	0,110	0,0121	0,582	0,006	0,0004
0,510	0,066	0,0043	0,586	0,010	0,0001
0,512	0,064	0,0041	0,587	0,011	0,0001
0,520	0,056	0,0031	0,588	0,012	0,0001
0,520	0,056	0,0031	0,591	0,015	0,0002
0,522	0,054	0,0029	0,591	0,015	0,0002
0,530	0,046	0,0022	0,591	0,015	0,0002
0,534	0,042	0,0018	0,593	0,017	0,0003
0,540	0,036	0,0013	0,594	0,018	0,0003
0,548	0,028	0,0008	0,594	0,018	0,0003
0,550	0,026	0,0007	0,595	0,019	0,0003
0,551	0,025	0,0006	0,595	0,019	0,0003
0,554	0,022	0,0005	0,595	0,019	0,0003
0,557	0,019	0,0004	0,597	0,021	0,0004
0,562	0,014	0,0002	0,600	0,024	0,0006
0,566	0,010	0,0001	0,600	0,024	0,0006
0,571	0,005	0,0002	0,612	0,036	0,0012
0,575	0,001	0,0000	0,614	0,038	0,0001
0,575	0,001	0,0000	0,620	0,044	0,0019
0,579	0,003	0,0000	0,622	0,046	0,0021
0,580	0,004	0,0001	0,625	0,049	0,0024
0,580	0,004	0,0001	0,638	0,062	0,0038
0,582	0,006	0,0004	0,638	0,062	0,0038

Додаток 3

Таблиця значень $A=x_2$ і обчислення σ_2 для пухлогорлих хіоських амфор

$$n=26; \quad \tilde{x}_2 = \frac{\Sigma x_2}{n} = 0,65; \quad \sigma_2 = \sqrt{\frac{\Sigma(x_2 - \tilde{x}_2)^2}{n-1}} = 0,046; \quad x_2 + 1\sigma = 0,696;$$

$$x_2 - 1\sigma = 0,604; \quad \tilde{x}_2 + 2\sigma = 0,742; \quad \tilde{x}_2 - 2\sigma = 0,558.$$

$A=x_2$	$(x_2 - \tilde{x}_2)$	$(x_2 - \tilde{x}_2)^2$	$A=x_2$	$(x_2 - \tilde{x}_2)$	$(x_2 - \tilde{x}_2)^2$
0,540	0,110	0,0121	0,670	0,020	0,0004
0,564	0,086	0,0074	0,672	0,022	0,0004
0,592	0,058	0,0034	0,675	0,025	0,0006
0,592	0,058	0,0034	0,680	0,030	0,0009
0,596	0,054	0,0029	0,682	0,032	0,010
0,597	0,053	0,0028	0,684	0,034	0,0011
0,607	0,043	0,0018	0,684	0,034	0,0011
0,612	0,038	0,0014	0,685	0,035	0,0012
0,647	0,017	0,0003	0,691	0,041	0,0016
0,652	0,002	0,0000	0,694	0,044	0,0019
0,656	0,006	0,0000	0,702	0,052	0,0027
0,656	0,006	0,0000	0,073	0,058	0,0028
0,658	0,008	0,0001	0,715	0,065	0,0042

Н. А. ЛЕЙПУНСКАЯ

**Принцип пропорциональности в античных
керамических изделиях**

Резюме

В основе гармоничности произведений ремесла и искусства древних греков лежит не только определенный эстетический уровень восприятия внешнего мира, но и знакомство с законами геометрии, в частности соразмерности различных частей предмета. Среди достижений античной математики важное место занимает открытие «золотого числа» (пропорции, сечения и т. д.), которое часто прослеживается в крупных произведениях архитектуры и скульптуры. При исследовании особенностей метрических признаков греческих амфор и, в частности, соотношения высот всего корпуса и нижней его части оказалось, что принцип золотого сечения применялся (скорее всего, интуитивно) и при производстве этого самого массового вида керамики, причем по-разному выражался для разных групп амфор, например хиосских и гераклейских.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури

Трипілля* — одна з великих енеолітичних культур значного хронологічного та територіального діапазону дає цікавий матеріал для вивчення найдавніших етапів історії військової справи на південному сході Європи. Інвентар різночасних трипільських поселень і могильників допомагає простежити процес розвитку зброї стародавніх землеробів та скотарів. Важливе джерело становлять й оборонні споруди, кількість яких зростає з кожним роком (нині відомо 14 укріплених поселень трипільської культури).

Ця стаття присвячена опису зброї та оборонних споруд Трипілля; розглянуті за періодами розвитку культури, вони допомагають висвітлити окремі моменти історії трипільських племен.

Раннє Трипілля (етап A, за Т. С. Пассек, або Прекукутені, за періодизацією румунських дослідників).

Серед численного інвентаря ранньотрипільських поселень предмети озброєння трапляються дуже рідко. Поодинокими екземплярами представлений крем'яні наконечники стріл та дротиків, оброблені двобічною плоскою ретушшю. Звичайно вони підтрикутні, з прямою основою (рис. 1, 1, 2).

Бойове призначення мали також свердлені сокири-молоти з сланцю й твердих порід каменю: видовжено-ромбічні та зі звуженою обушковою частиною. Деякі сланцеві сокири-молоти мають шестигранне закінчення (рис. 1, 3, 4)¹.

Очевидно, бойовими молотами слід вважати знаряддя із стержневої частини рогу оленя з навскісно зрізаним загостреним кінцем та масивним закругленим обушком. У середній частині або більче до обушка просвердлений отвір для держака (рис. 1, 5). Ці вироби вважаються мотиками², однак невеликі розміри (10—13 см) не дають підстав розглядати їх як сільськогосподарські знаряддя.

На кількох ранньотрипільських поселеннях знайдені вузькі, довгі (іноді понад 20 см), сплющені або овальні в перерізі кістяні знаряддя з лощеною поверхнею та дуже гострим кінцем (рис. 1, 6). Можливо, вони служили, як вважає С. М. Бібіков³, кінджалами (точніше стилетами).

Зазначимо також, що біля самих джерел культури Кукутені — Трипілля виникає тенденція до укріплення поселень. Є відомості про наявність рову на поселенні Траян Дялул-Вієй в Молдові⁴. Трохи пізніше ранньо-

* Під трипільською культурою автор розуміє культурно-етнічну спільність Кукутені — Трипілля, що займала в IV—III тисячолітті до н. е. простір між Дніпром і прикарпатськими районами СРСР та СРР.

¹ С. Н. Бібіков. Поселение Лука-Брублевецкая.— МИА, № 38. М.—Л., 1953, стор. 93, табл. 20, б; К. К. Черніши. Ранньотрипільське поселення Ленківці. К., 1959, табл. IV, 16.

² Е. К. Черніши. Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге.— Археологический сборник, вып. 1. Л., 1959, стор. 184.

³ С. Н. Бібіков. Поселение Лука-Брублевецкая... стор. 115, табл. 24а, 25а.

⁴ SCIV, 1962, № 1, стор. 204.

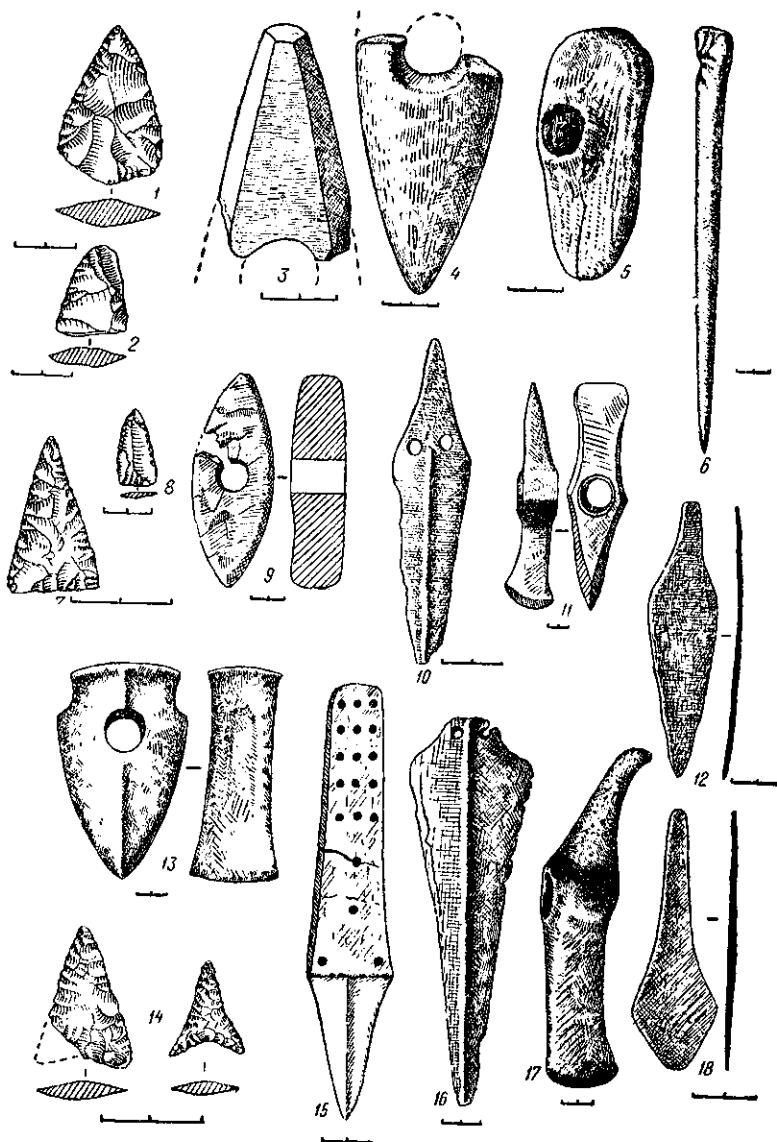

Рис. 1. Предмети озброєння трипільської культури:

1, 2 — Соловчени I; 3, 4, 6 — Лука-Брублевець; 5 — Печора; 7 — Поливанів Яр; 8 — Соловчени II; 9 — Хебешешті; 10 — Фрумушіка; 11, 12 — Городніця; 13 — Червоний Хутір; 14 — Софіївка; 15 — Огороднє; 16 — Усатове; 17 — Верем'я; 18 — Попівка.
1, 2, 7, 8, 14 — кремінь; 3, 4, 9, 13 — камінь; 5 — ріг; 6 — кістка; 10—12, 15—18 — мідь.

трипільське поселення Тирпешті оточував з боку поля рів завширшки 3 м⁵. Однак значного поширення ця тенденція набула на наступних етапах розвитку трипільської культури.

Розвинуте Трипілля (етапи В/I і В/II або Кукутені А, А — В є частково В).

Предмети озброєння розвинутого Трипілля (особливо на початку цього періоду) подібні до описаної вище ранньотрипільської зброї з кременю, каменю, кістки і рогу. Зростає кількість крем'яних наконечників стріл, дротиків і списів. Вони, як і раніше, трикутні або овально-листоподібні з

⁵ S. Marinescu - Bîlcu. Unele probleme ale neoliticului Moldovenesc în lumina săpăturilor de la Tîrpești.— SCIV, 1968, № 3, рис. 1, стор. 406.

прямою (зрідка ледь увігнутою) основою, з двох сторін оброблені плоскою ретушшю, а по краях — дрібною, загострюючою⁶. Їхні розміри становлять 2—7 см (рис. 1, 7, 8).

Зберігають свою форму кам'яні бойові сокири-молоти, які досить часто трапляються на поселеннях розвинутого Трипілля (рис. 1, 9)⁷; це саме можна сказати і про рогові провушені молотки.

Значні успіхи, досягнуті трипільськими майстрами в обробці міді (освоєння техніки ліття, застосування однобічних та двобічних ливарських форм)⁸, тісні контакти з балкано-карпатським металообробним центром дали змогу трипільцям помітно розширити набір металевих виробів. Розвинутий етап Трипілля ознаменуваний, зокрема, появою перших предметів озброєння з міді. Щоправда, вони представлени покою що поодинокими екземплярами.

До початку етапу (Кукутені А) належить мідний кинджал, знайдений у житлі на поселенні Фрумушіка⁹. Він видовжено-ромбічної форми (нижня частина відтягнута, утворює черешок), з поздовжньою нервюрою з обох боків та двома отворами для штифтів, що закріплювали черешок у держаку. Довжина кинджала 10,7 см¹⁰ (рис. 1, 10).

В епоху енеоліту на території Центральної та Південно-Східної Європи набули значного використання провушені дволезові мідні сокири (їх часто називають сокирами-мотиками, або сокирами з хрестоподібним перерізом). Деякі з них пов'язані з трипільськими пам'ятками розвинутого етапу¹¹. Як знаряддя широкого та різnobічного застосування ці вироби могли служити і зброєю. Одну з таких сокир було знайдено у складі відомого Городницького скарбу разом з мідним листоподібним наконечником списа (рис. 1, 12). Ще один наконечник списа або дротика походить з поселення Гребені на Середньому Дніпрі (кінець розвинутого Трипілля)*.

На розвиток військової справи за часів середнього Трипілля поряд з кількісним та якісним зростанням зброї вказує появу досить складних фортифікаційних споруд. Вже на початкових фазах розвинутого Трипілля поселення розміщуються не у низинах, як раніше, а на високих річкових терасах, ділянках плато тощо. Зміна топографії була викликана, насамперед, господарчими потребами трипільців, але вони піклувалися і про оборону, шукаючи місця для нових селищ на останцях, важкодоступних мисах, обрізаних з трьох боків ярами і урвищами. У цих випадках інтереси оборони вимагали спорудження рову з боку поля.

Найбільш раннім укріпленим поселенням розвинутого етапу є Трушешті у Молдові (фаза Кукутені А2)¹², розташоване на витягненому вузькому мисі високої тераси р. Жіжія. З боку поля мис перерізаний оборонним ровом, завдовжки 200 м, завширшки у верхній частині 2,5—5 м, завглибшки 2,5 м. Поперечний переріз рову нагадує лійку: стінки його плавно сходяться до заокругленого дна завширшки не більше 0,5 м.

Приблизно у цей самий час був викопаний рів завдовжки близько 70 м, який захищав з боку поля кукутенське поселення у вже відомих нам Тир-

⁶ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, № 84. М., 1961, стор. 114, рис. 23, 1, 2; Т. Г. Мовша. Трипольское жилище на поселении Солончены II.— Записки Одесского археологического общества, т. I (34), 1960, стор. 242, рис. 5.

⁷ V. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dimbovita, N. Gostag. Hăbășești. București, 1954, рис. 21, 22.

⁸ Н. В. Рындина. Медный импорт эпохи развитого Триполья.— КСИА АН СССР, вып. 123. М., 1970, стор. 15.

⁹ C. Matasá. Frumușica. București, 1946, стор. 88, табл. XVIII, 464.

¹⁰ В. Г. Збенович. Древнейшие медные топоры в Восточной Европе.— CA, № 3, М., 1969, стор. 135—142.

* Розкопки С. М. Біблікова 1962 р.

¹¹ A. Florges. Befestigungsanlagen der spätneolithischen Siedlungen im Donau-Karpatenraum.— Študijné Zvesti Archeologického Ustavu Slovenskej Akadémie vied. Nitra, 1969, стор. 112—113.

пештах¹². Два рови обмежували з боку поля мисоподібний виступ плато, на якому розташоване поселення Хебешешті (фаза Куутені А3)¹³. Вони тяглися на 100 м на відстані 8—12 м один від одного. Ширина внутрішнього рову—1,5—4 м, глибина — 2 м; зовнішній рів досягає у ширину 5 м при глибині 2—2,5 м (на кінцях він помітно звужується). Обидва вони мають лійчастий профіль (рис. 2, 1, 2).

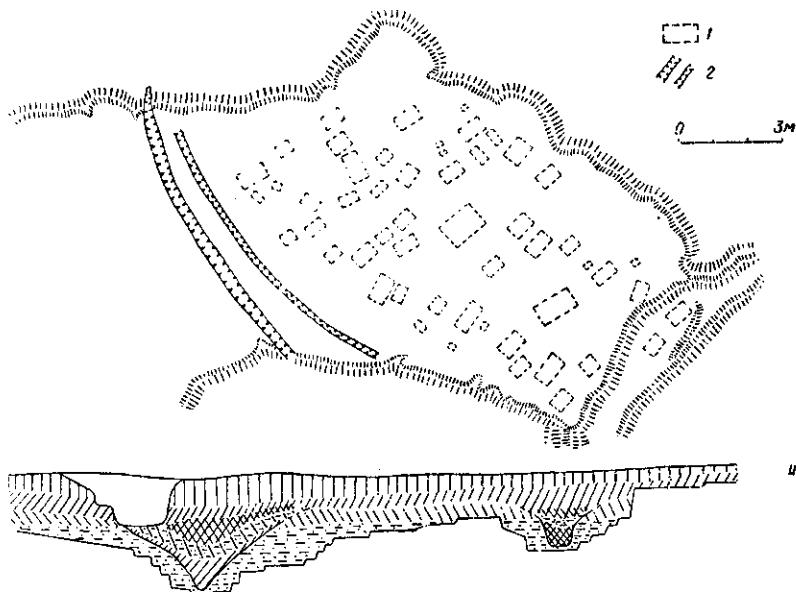

Рис. 2. Оборонні споруди на поселенні Хебешешті (за В. Думитреску):
1 — план поселення; I — житла; II — профіль ровів.

Два рови, що належать до етапу В/І, були виявлені і на багатошаровому трипільському поселенні Поливанів Яр на Середньому Дністрі¹⁴. Вони перерізали високий мис, на якому розташовано поселення, у його найвужчій частині. Відстань між ровами — 16 м, їхня глибина — 2 м, ширина у верхній частині — 2 м, у нижній — менше 0,5 м. У перерізі вони нагадують рів поселення Трушешті. На думку Т. С. Пассек, зовнішній рів був викопаний після того, як мешканці засипали внутрішній, прагнучи розширити площу поселення¹⁵. Конструктивно складніші оборонні споруди фази Куутені А3 були відкриті на епонімному поселенні (розкопки Г. Шмідта у 1909—1910 рр. та М. Петреску-Димбовиці у 1961—1966 рр.¹⁶). Стародавнє селище, розташоване на вузькій мисоподібній ділянці плато, обмежений з трьох боків стрімкими урвищами (урочище Четецуя —«Замчище»), на рівному західному схилі захищав рів глибиною 2 м при максимальній ширині 2,5 м. Викид з нього (пісок та вапняк-черепашник) йшов на побудову валу, який примикав до рову. Основа валу, що збереглася, нині досягає у ширину 5—6 м та 0,8 м у висоту (рис. 3, 1).

¹² S. Marinescu-Bîlcu. Unele probleme ale neoliticului Moldovenesc..., рис. 1, стор. 411.

¹³ V. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dimbovita, N. Gostari. Hăbășești, стор. 203—221.

¹⁴ Т. С. Пассек Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, стор. 13.

¹⁵ Там же.

¹⁶ H. Schmidt. Cucuteni, Berlin-Leipzig, 1932, стор. 9—12, 114—115; M. Petrescu-Dimbovita. Nouvelles fouilles archéologiques à Coucouteén-Baitchén en Roumanie.— Atti del VI Congresso internationale delle scienze Preistoriche e Protostoriche, v. II, comunicazioni. Roma, 1965, стор. 246—252; табл. XLVII; A. Florescu. Befestigungsanlagen..., стор. 114—118.

На відстані 2,5 км від поселення Кукутені-Четецуя розташоване пізніше за часом поселення розвинутого Трипілля (етап Кукутені А—В)— Кукутені Димбул-Морі, яке лежить низько у долині річки. Тут також виявлено оборонний рів, дослідження якого лише починається¹⁷.

До цього ж часу належить поселення Траян Дялул-Финтнілор, що лежить на краю невисокої річкової тераси. Відповідно до топографії місцевості рів мав форму півкола, оперізуючи поселення з трьох боків і виходячи своїми кінцями до краю тераси (загальна довжина становить близько 230 м). Після того, як поселення, спочатку невелике, розширилося і вийшло за межі рову, його було засипано і викопано новий, значно більший за розмірами і частково збіжний з першим. Ширина його місцями досягала

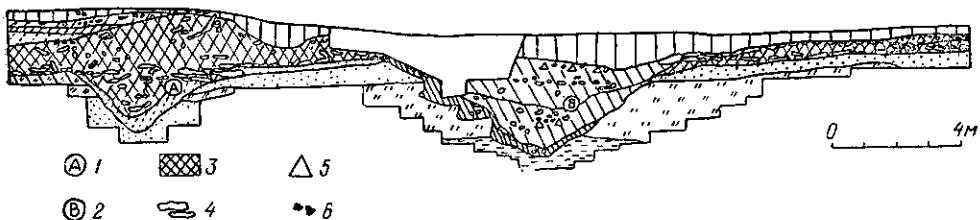

Рис. 3 Профіль оборонних споруд на поселенні Кукутені (за М. Петреску-Димбовицею): 1 — рів етапу Кукутені А; 2 — рів етапу Кукутені В; 3 — вал і контрескарп етапу Кукутені В; 4 — каміння; 5 — кераміка; 6 — глиняна обмазка.

7 м, глибина — 2,5—4 м; профіль — лійчастий, як і у всіх згаданих вище ровів¹⁸. У подібних топографічних умовах (висока заплава правого берега Дністра, що періодично затоплюється) розташоване поселення Сороки-Озеро. Наприкінці розвинутого етапу Трипілля на поселенні було викопано рів лійчастого профілю, простежений протягом 8 м. Ширина його дорівнює близько 8 м, глибина — щонайменше 2,6 м¹⁹. Рів відкритий на краю поселення з боку Дністра. Цей факт дає можливість припустити, що він оточував поселення, захищаючи його з усіх боків. Рів закидано ще за період існування пам'яток²⁰.

До кінця розвинутого Трипілля (фаза Кукутені В1) належить також другий рів («зовнішній»), відкритий на згаданому вже поселенні Кукутені-Четецуя, на відстані 5 м від рову фази АЗ, нижче по схилу. Профіль пізнього рову також лійчастий, його первісна глибина становить 2,5—3 м, ширина у верхній частині — близько 9 м. Спочатку рів був ступінчастий, але потім обидва його укоси облицювали камінням, щоб запобігти осипанню. Ґрунт з рову, що його кидали уверх по схилу, йшов на спорудження валу (він частково перекривав більш ранній вал), основа якого складалася з великих кам'яних брил, покладених у два-три яруси. Висота валу нині дорівнює 1,1—1,3 м. Ґрунт, викинутий по схилу донизу, утворив невисокий (нині 0,3—0,5 м), але широкий контрескарп.

Увесь цей складний оборонний комплекс функціонував недовго, бо вже за наступної фази (Кукутені В2) поселення переходить через нього й поширяється нижче по схилу²¹.

Пізнє Трипілля (етап С/I—γ/I і С/II — γ/II; Кукутені В).

З пізнім етапом трипільської культури, особливо з його заключними фа-

¹⁷ A. Florescu. Вказ. праця, стор. 116—118.

¹⁸ H. Dumitrescu, V. Dumitrescu. Activitatea șanțierului arheologic Traian.—Materiale și cercetări arheologice, v. VIII. 1962, стор. 249—252; A. Florescu. Вказ. праця, стор. 116—119.

¹⁹ Е. К. Черныш. Трипольское поселение Сороки-Озеро.—КСИА АН ССР, вып. 123. М., 1970, стор. 79—80.

²⁰ Там же.

²¹ M. Petrescu-Dimbovici. Nouvelles fouilles..., стор. 250; A. Florescu. Вказ. праця, стор. 118—121.

зами, пов'язана більша частина зброї носіїв цієї культури. Розкопки могильників софіївського та усатівського локальних варіантів пізнього Трипілля дали цілі серії предметів озброєння, раніше представлених окремими екземплярами або зовсім невідомих.

Значно зростає кількість крем'яних наконечників стріл та дротиків, серед яких тепер досить часто трапляються екземпляри з віймкою в основі (рис. 1,14). У поодиноких випадках ці наконечники мають черешок.

На етапі С/ІІ — ү/ІІ у арсеналі трипільців з'являються бойові сокири нового типу, у значній кількості наявні на поселеннях (Троянів²²) і особливо у могильниках (Софіївка²³, Червоний Хутір²⁴). У плані вони підтрикутні, сплющені, мають короткий звужений виступ-обушок, перехід до якого позначеній кутастими або округлими плічками. Зверху і знизу від леза (воно іноді розширене) до обушка тягнеться поздовжня нерв'юра. Отвір для держака звичайно розміщений по одній лінії з плічками (рис. 1,13). Є також просвердлені бойові молоти, овальні у плані.

У цей період помітно збільшується кількість предметів озброєння з металу.

Очевидно, до початку пізнього Трипілля належить мідна сокира-клевець з Верем'я (дореволюційна знахідка В. Хвойка), що має найближчі аналогії на Кавказі і є імпортом у трипільському середовищі²⁵ (рис. 1,17).

На поселеннях (Попівка²⁶) і в могильниках (Софіївка²⁷, Червоний Хутір²⁸) знайдено кілька черешкових наконечників дротиків—трикутних, листоподібних, ромбічних (рис. 1,18).

Однак найбільш масовою металевою зброєю, притаманною саме пізньому етапу Трипілля, є мідні кінджали, кількість яких нині перевищує 20. Вже на початку пізнього Трипілля вони з'являються на деяких поселеннях Румунії та України (Кукутені²⁹, Тиргу Окна-Подей³⁰, Більче-Злote³¹ тощо), але основна їх кількість припадає на етап С/ІІ—ү/ІІ і пов'язана з могильниками усатівського типу³². Виділяються дві групи кінджалів: великі (завдовжки близько 20 см) «полум'яподібні» клинки з поздовжньою нерв'юрою і двома—четирма отворами в основі для закріплення у держаку (рис. 1,16), а також невеликі кінджали без нерв'юри, звичайно підтрикутних обрисів, з отворами або віймками для поєдання з держаком. Останній закріплювався за допомогою кістяних або мідних штифтів-цвяшків. Збереглися два кінджали з плоскими видовженими кістяними держаками, знайдені в усатівських курганних похованнях поблизу сіл Нерушай та Огородне³³ у Дністро-Дунайському межиріччі (рис. 1,15).

²² М. М. Шмаглій. Городсько-Волинський варіант пізньотрипільської культури.—Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 20, рис. 4.

²³ Ю. М. Захарук. Софіївський тіlopальний могильник.—АП, т. IV. К., 1952, стор. 115, табл. I, 5, 7.

²⁴ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням.—АП, т. VI. К., 1956, стор. 96, табл. I, 10, 11, 15, 16, 25, 26.

²⁵ Е. Н. Черных. История древнейшей металлургии Восточной Европы.—МИА, № 123. М., 1966, стор. 71.

²⁶ Уманський краєзнавчий музей, № 417-17.

²⁷ Ю. М. Захарук. Софіївський тіlopальний могильник, табл. II.

²⁸ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник... табл. I, 8.

²⁹ H. Schmidt. Cucuteni, стор. 60, табл. 30, I.

³⁰ C. Matasă. Așezarea eneolitică Cucuteni B de la Tîrgu Ocna-Podei. — Arheologia Moldovei II—III. Bucureşti, 1964, стор. 24, рис. 9.

³¹ C. Hadasek. La colonie industrielle de Koszylowce. Leopol, 1914, табл. VI, 32 с.

³² В. Г. Збенович. Про кінджали усатівського типу.—Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 38—46.

³³ Н. М. Шмаглій, И. Т. Черняков. Курганы степной части междууречья Дуная и Днестра.—Матеріали по археології Северного Причорномор'я, вып VI. Одесса, 1970, стор. 25, рис 17; Л. В. Субботин, А. Г. Загинайло, Н. М. Шмаглій. Курганы у с. Огородное.—Там же, стор. 138, рис. 6.1.

Прототипами усатівських стали мідні кинджали середземноморського походження, які потрапили до Північного Причорномор'я внаслідок міжплемінного обміну³⁴. За егейськими зразками було налагоджене місцеве виробництво цього виду зброї. Три близькі за типом кинджали знайдені і в Червонохутірському могильнику під Києвом³⁵, куди вони потрапили з Північного Причорномор'я³⁶, або були виготовлені на місці за усатівськими зразками³⁷.

Слід зазначити, що на деяких пізньотрипільських поселеннях (Більче-Злote³⁸, Кубань³⁹) знайдені плоскі кістяні кинджали з нерв'юрами та держаками, які, безсумнівно, є наслідуванням металевої зброї.

На заключному етапі розвитку Трипілля (С/ІІ—γ/ІІ) відомі три укріплені поселення, одне з яких розташоване на північно-східному краї трипільського ареалу, два інших — на південно-західному.

На поселенні софіївського типу поблизу с. Козаровичі на північ від Києва, яке займало підвищено ділянку першої тераси правого берега Дніпра (висота становить близько 10 м), збереглася половина кільцевого рову (друга половина зруйнована водоймищем). Діаметр рову дорівнює близько 60 м, глибина — 1,5—1,6 м, ширина у верхній частині — 2,5—3 м, біля дна — 0,5 м. Профіль лійчастий. У південно-східній частині залишений прохід завширшки 3 м⁴⁰. На площі, оточеній ровом, виявлено кілька загиблих жителів та господарчих ям, але деякі господарчо-житлові об'єкти і окремі знахідки софіївського типу траплялися далеко за межами рову. Отже, він оточував порівняно незначну частину поселення, можливо, його первісне ядро. Дослідник поселення вважає, що ділянка, яку захищав рів, слугила для мешканців своєрідною цитаделлю⁴¹.

У такій самій топографічній ситуації було й поселення усатівського типу в с. Маяки (лівий берег Дністра у його пониззі), майже повністю зруйноване зсувами. Тут збереглися залишки двох оборонних ровів, які широкими дугами або концентричними півколами охоплювали поселення з півночі. Зовнішній рів простягнуто на відстані 70 м (у давнину його довжина становила щонайменше 110 м); на північному заході він не був докопаний до берегових обривів. Пересічна ширина рову у верхній частині — 4—5 м, місцями він розширяється до 6—8 м. Глибина його від давньої поверхні — 3,2—3,4 м. Профіль лійчастий: стінки рову до глибини 2 м похило звужуються донизу, а потім стрімко, майже прямовисно, обриваються до вузького (0,4—0,6 м) дна (рис. 4).

Внутрішній рів віддалений від зовнішнього на 13 м. Ширина його дорівнює 4—5 м, глибина — 3,6—3,8 м, профіль лійчастий. Він також не був докопаний на північному заході до берегових обривів. У давнину рови поєднували траншея лійчастого профілю (ширина становить 2 м, глибина — 1,5—1,6 м), що простяглася з південного сходу на північний захід на 65 м. Обидва рови й траншея, безсумнівно, були засипані ще під час існування поселення.

Ще одне поселення усатівського типу поблизу с. Фолтешті (Румунія) розташоване у «klassичних» для Трипілля топографічних умовах: на вузько-

³⁴ В. Г. Збенович. Вказ. праця, стор. 43—44.

³⁵ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 95, табл. 1.

³⁶ В. Г. Збенович. Вказ. праця, стор. 40, 45.

³⁷ Е. Н. Черных. О древнейших очагах металлообработки Юго-Запада СССР.—КСИА АН СССР, вып. 123. М., 1970, стор. 26.

³⁸ С. Надачек. La colonie industrielle de Koszylowce. Leopol, 1914, табл. V, 27.

³⁹ Н. А. Кетрару. Позднетрипольськое поселение в с. Кубань в Молдавии.—Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР. Кишинев, 1964, стор. 89, рис. 5.

⁴⁰ В. О. Круц. Розкопки в Козаровичах.—Археологічні дослідження на Україні, вип. IV. К., 1972, стор. 90—95.

⁴¹ Там же, стор. 95.

му місі високої тераси правого берега р. Прут. У центральній частині мису стародавніми мешканцями був викопаний оборонний рів, що захищав поселення із заходу. Ширина рову у верхній частині дорівнює 4,5—5,5 м, по дну — 0,5 м, глибина — 2,3—2,6 м. Профіль ліжчастий. Автори розкопок вважають, що за доби енеоліту рів функціонував як оборонна споруда і був засипаний пізніше⁴².

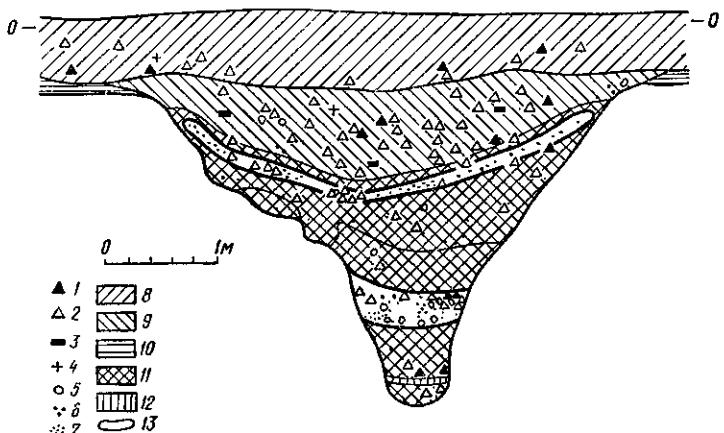

Рис. 4. Переріз зовнішнього рову на поселенні Маяки:

1 — гумус; 2 — сірий гумусовий суглинок з домішкою попелу; 3 — світлий передматериковий суглинок; 4 — жовто-сірий перемішаний ґрунт; 5 — материк; 6 — кераміка; 7 — кістки; 8 — каміння; 9 — кремінь; 10 — печина; 11 — черепашки; 12 — ауглія; 13 — вогнища.

Поза сумнівом, були укріплени й інші пізньотрипільські поселення, за топографією цілком аналогічні Фолтештам (наприклад, Паволоч на Волині⁴³ тощо), але пошуки ровів на них не були здійснені дослідниками.

На попередніх сторінках у загальних рисах було накреслено лінію розвитку трипільської зброї протягом двох тисячоліть і коротко описані усі нині відомі оборонні споруди трипільців. У період становлення культури на всіх її пам'ятках — від Передкарпаття до Південного Бугу зброї трапляється небагато. Така сама картина є характерною і для інших ранньоенеолітичних культур Південно-Східної Європи (Боян, рання Гумельниця тощо). Порівняно мирній обстановці цього періоду, очевидно, відповідає і невелика кількість укріплених поселень, які належать до пізніх фаз культури Боян і ранніх фаз культури Гумельниця⁴⁴ (згадане вище пізньотрипільське або дотрипільське укріплене поселення Траян Дялул-Вієй також має виразні риси культури Боян).

Ситуація докорінно змінюється вже з початком розвинутого Трипілля. Помітне тяжіння поселень до ділянок місцевості з надійним природним захистом, поява складних фортифікаційних споруд, що потребували значних колективних зусиль, — все це свідчить про намагання трипільців захистити своїй домівки. Навряд чи небезпека ховалася у самому трипільському середовищі (міжплемінні або міжродові сутички). Беручи до уваги археологічно засвідчене проникнення східних племен середньостогівської культури на

⁴² M. Petrescu-Dimbovita, J. Casan, C. Mateescu. Săpaturile arheologice dela Foltești.— SCIV, I, 1951, стор. 249—250, табл. I.

⁴³ М. Л. Макаревич. Трипільське поселення біля с. Паволочі.— АП, т. IV. К., 1952, стор. 96, рис. 1.

⁴⁴ S. Morintz. O aşezare Boian fortificată.— SCIV, 1963, № 2, стор. 275—283; його ж. Tipuri de aşezări și sisteme de fortificație și de imprejmuire în cultura Gumelnița.— SCIV, 1962, № 2, стор. 272—282.

Дністер⁴⁵ і далі на захід, у Молдову, на початку розвинутого Трипілля, вважаємо, що саме від цих племен повинні були захистити трипільців згадані вище укріплення етапів В/І — Кукутені А і А—В.

Ще більш складну обстановку фіксують археологічні джерела у пізньотрипільському ареалі. Якщо раніше проникнення степових елементів на захід мало епізодичний характер⁴⁶, то наприкінці III тисячоліття до н. е. відбулося масове просування племен пізньоїмної культури у Північно-Західне Причорномор'я, де жили усатівські племена. На це вказує велика кількість поховань ямної культури в курганах Дністро-Дунайського межиріччя⁴⁷.

Певного тиску з боку інших в етнічному відношенні племен зазнало у цей час і пізньотрипільське населення Волині й Середнього Подністров'я. Не випадково, що саме на поселеннях усатівського і софіївського типів виявлено оборонні споруди, а їхні могильники дають переважну кількість пізньотрипільської зброй*.

Отже, на межі III—II тисячоліття до н. е. укріплені поселення стають невід'ємною частиною багатьох культур (постгумельницькі пам'ятки Болгарії, поселення баден-костолацького кола тощо). Як і згадані тут пізньотрипільські пам'ятки, вони викликані до життя взаємопов'язаними і складними подіями, що відбувалися в Центральній та Південно-Східній Європі на переході від енеоліту до раннього бронзового віку.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Оборонительные сооружения и оружие у племен трипольской культуры

Резюме

В статье рассматриваются предметы вооружения трипольских племен из кремня, камня, кости, рога и металла; отмечаются количественные и качественные изменения оружия на последовательных этапах развития культуры.

Особое внимание уделено описанию оборонительных сооружений (преимущественно рвов) на четырнадцати известных сейчас укрепленных поселениях культуры Кукутени — Триполье. Фортификационные сооружения трипольцев также рассмотрены по этапам в их развитии. Небольшое количество оружия и укрепленных поселений раннего Триполья объясняется сравнительно мирной обстановкой этого этапа. На последующих этапах в связи с экспанссией среднестоговской культуры, затем позднеямной и других культур в трипольский ареал здесь отмечается быстрый прогресс военного дела.

⁴⁵ Т. Г. Мовша. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века. — СА, 1961, № 2, стор. 186—199.

⁴⁶ Н. Я. Мерперт. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке. — КСИА АН СССР, вып. 105. М., 1965, стор. 10—20.

⁴⁷ Див.: Материалы по археологии Северного Причерноморья, вып. VI. Одесса, 1970, стор. 8—155.

* У зв'язку з цим становить інтерес той факт, що багатий похованій інвентар Вихватинського пізньотрипільського могильника в Середньому Подністров'ї зовсім позбавлений предметів озброєння Див.: Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена..., стор. 146—175.

Трипільський могильник з обрядом тілопокладення поблизу Києва

До станнього часу поховання трипільської культури були досить добре вивчені лише на найбільш пізніх етапах її розвитку (Усатове, Вихватинці, могильники софіївського типу). Ці матеріали дали підставу до висновків про те, що певний поховальний обряд притаманний окремим групам пам'яток: на Подністров'ї та Побужжі для них характерне тілопокладення, на Подніпров'ї — тілоспалення¹.

Для раннього, середнього та початку пізнього етапів розвитку культури були відомі лише окремі поховання, виявлені на території поселень, у житлах. Вперше вони зафіксовані ще В. В. Хвойкою на розкопках площацок у Трипіллі, Веремії, Щербанівці. Переважно це були тілоспалення, у зв'язку з чим дослідник вважав цей обряд характерним для трипільської культури взагалі. Однак водночас ним досліджено кілька тілопокладень з кістяками, що лежали випростані на спині (Щербанівка) та скорчені на боці (Верем'я), а також розрізнені кістяки й окремі кістки, в основному уламки черепів (Верем'я, Трипілля)². До цих знахідок дослідники ставилися по-різному. Одні заперечували їх належність до трипільської культури, вказуючи на недосконалу методику розкопок автора (Т. С. Пассек), інші вбачали в них безсумнівно трипільські ритуальні поховання, пов'язані з культом родючості (С. М. Бібіков, Г. Думитреску)³.

Але, оскільки це, як прийнято вважати, поховання ритуальні, вони не могли дати відповідь на питання про характер обряду, притаманного окремим групам трипільського населення на різних етапах розвитку культури. І все ж, незважаючи на відсутність масових могильників, робились спроби у такому напрямі. Зокрема, знахідки кісток дитини в Луці-Брублевецькій, кістяка, що лежав на спині з підігнутими ногами і супроводжувався посудиною етапу ВІІ в Незвиську; скорченого на лівому боці кістяка у супроводі чотирьох посудин етапу А з поселення Солончени ІІ, а також наявність подібних кістяків в Озаринцях, Липканах⁴ дають підставу визначати, що для південного заходу трипільського ареалу характерним є обряд тілопокладення, коли небіжчиків ховали скорченими.

Для Подніпров'я, за В. В. Хвойкою, а потім Ю. М. Захаруком, споконвічним було тілоспалення в усіх його формах — від окремих поховань на

¹ Т. С. Пассек. Итоги работ в Молдавии в области первобытной археологии.—КСИИМК, вып. 56. М., 1954, стор. 97; Ю. М. Захарук. До питання про обряд поховання населення трипільської культури в Середньому Подніпров'ї.—Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР, т. I. К., 1953, стор. 153—161. Е. К. Черныш. Вновь открытое трипольское погребение на Днестре.—Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РРР. Кишинев, 1960, стор. 80; Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом трупоположения.—Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РРР, стор. 66.

² В. В. Хвойка. Обряд погребения с сожжением и его древность. К., 1906; Його же. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, стор. 16.

³ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.—МИА, № 10. М.—Л., 1949, стор. 231; С. Н. Бібіков. К вопросу о погребальном ритуале в Триполье.—КСИИМК, вып. 48. М., 1952, стор. 41; Н. Dumitrescu. Découvertes concernant un rite funéraire magique dans l'aire de la civilisation de la céramique peinte du type Cucuteni—Tripolje. Dacia, nouvelle série, I. Bucureşti, 1957.

⁴ С. Н. Бібіков. К вопросу о погребальном ритуале..., стор. 36; С. Н. Бібіков. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре.—МИА, № 38. М.—Л., 1953, стор. 194; Е. К. Черныш. Вновь открытые трипольские погребения..., стор. 77—80; Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях..., стор. 60—62; М. И. Артамонов. Південноподільська експедиція.—АП, т. I. К., 1940, стор. 260; Г. Ф. Дебец. Палеоантропология СССР. М.—Л., 1948, стор. 96.

поселеннях до спорудження могильників за їх межами⁵. Т. Г. Мовша також вважає, що цей обряд поширився у Подніпров'ї ще на етапі В II, однак поряд з ним існувало й тілопокладення зі скорченими кістяками, навіть наприкінці етапу С II, як свідчить знахідка поблизу Софіївського могильника. Тут біля ніг померлого знайдені пошкоджені посудини такого самого типу, як і в могильнику⁶.

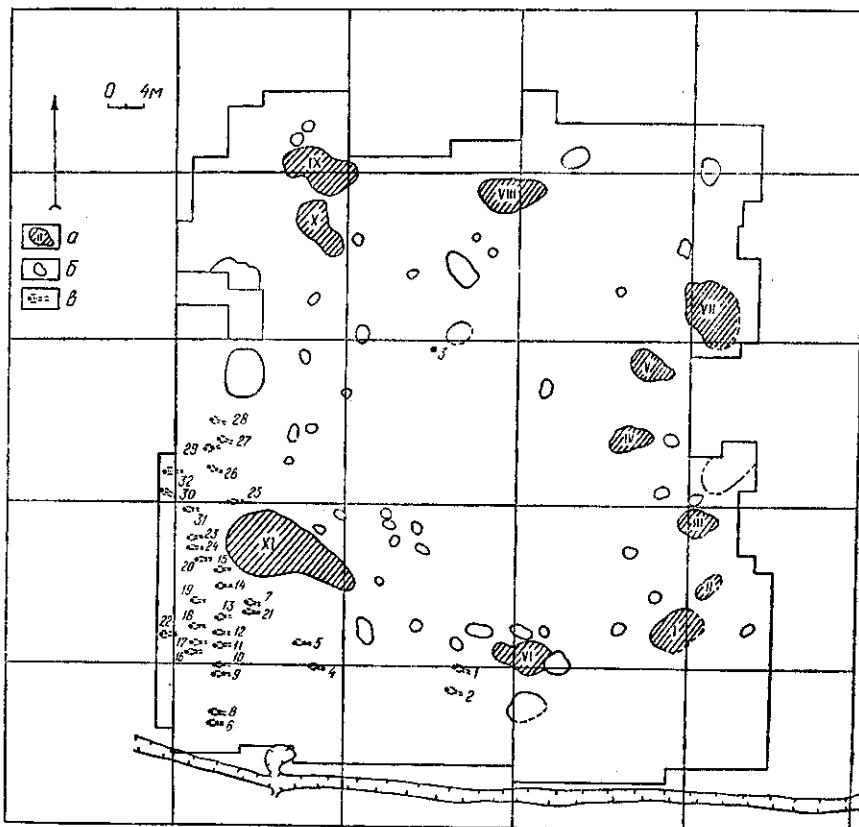

Рис. 1. План поселення і могильника:
а — житла (I—XI ст.); б — господарські ями; в — поховання.

Незважаючи на ці висновки, питання про обряд поховання у трипільського населення Подніпров'я на етапах ВII, СI лишалося відкритим за браком масових могильників цього часу.

У процесі розкопок поселення етапу СI поблизу Чапаївки на південній околиці Києва в 1967—1972 рр. був частково досліджений могильник, що нараховує 31 поховання — тілопокладення. Розташувався він на південний захід від поселення, але не заходив на його територію, хоч безпосередньо прилягав до житлових та господарських комплексів. Пошкодження кістяків будівлями або заповнення останніх поховальними ямами не відзначалось (рис. 1).

Всі кістяки погано збережені, залягали у верхньому горизонті лесу під 20—30-сантиметровим орним шаром. Деякі з них були пошкоджені норами, коренями та оранкою. окремі зруйновані ямами поховань розташованого на цій самій території могильника зарубинецької культури. Крім того, залягання їх на невеликій глибині позначилось на стані кісток — вони дуже крихкі, що значною мірою ускладнювало розчистку. Будь-яких зовнішніх ознак

⁵ Ю. М. Захарук. До питання про обряд..., стор. 159.

⁶ Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях..., стор. 71.

могильник не мав і був виявлений лише завдяки розкриттю всієї площини, зайнятої поселенням. Могильні ями не простежувалися.

З огляду на важливість цієї знахідки нижче наведено повний опис всіх поховань.

Поховання 1. Кістяк жінки віком 25—35 років* лежав на спині, випростаний, головою на північний захід. Череп пошкоджений під час оранки, але більшість кісток від нього лишилась на місці. Довгі кістки збереглися погано — потріскалися. Кисті рук і стопи відсутні. Немає також більшої частини ребер і хребців. Від таза частково збереглися крила. Права променева і ліктьова представлена лише невеликими уламками. Як свідчить положення кісток, руки і ноги небіжчика були простягнуті. Під правим плечем і шийними хребцями траплялися грудочки вохри, а під грудними хребцями чітко простежувалася пляма від неї. Поруч правої скроні похованого лежав біконічний кубок з досить чітко виділеним ребром плічок. Виготовлений він з добре відмуленої глини кремового кольору. Поверхня вкрита ангобом. Розпис якщо й був, то зовсім не зберігся (рис. 3,1). На лівій гілці нижньої щелепи і основі черепа простежувалися сліди окису міді, але сам предмет не зберігся. За 40 см на південь від правого плеча знайдено округлий крем'яний скребок. Але чи належав він до інвентаря поховання, сказати важко.

Поховання 2. Від кістяка дорослого лишилось кілька уламків черепа і уламок плечової кістки правої руки. За напрямом останньої можна встановити, що небіжчика було покладено на спині, головою на північний захід. Під кістками є сліди вохри. Інвентаря немає.

Поховання 4**. Кістяк дорослої людини лежав випростаний на спині, головою на північний захід. Ліворуч біля голови знайдено невеличкий глечик з ручкою. Посудинка виготовлена з піскуватої глиненої маси, характерної для лощеного посуду поселення. Поверхня темно-коричневого кольору (рис. 3,2).

Поховання 5. Поза померлого така сама, як у попередньому похованні. Орієнтація західна. Пошкодження значне: череп, стегнові, гомілкові кістки — в уламках. Ліворуч біля черепа на боці лежав невеличкий глечик, за складом глини і кольором поверхні аналогічний згаданому вище. Він має біконічну форму, відігнути назовні вінця і чітко виділені плічка (рис. 3,3).

Поховання 6 збереглося дуже погано — є лише кілька кісток кістяка дорослої людини у супроводі невеличкого біконічного глечика, виявлені на глибині 0,54—0,56 м від поверхні. Посудинка мала розширену догори шийку і плічка з досить чітким перегином, прикрашені вертикальними насічками. Виготовлена вона з піскуватої глиненої маси. Поверхня вкрита ангобом і підлощена (рис. 3,5).

Поховання 7. Від кістяка чоловіка віком 35—40 років лишились уламки черепа, довгих кісток, що залягали смугою завдовжки 1,5 м по лінії захід — схід. Як встановлено за положенням кісток, небіжчик був похований у випростаному стані, головою на захід. Глибина залягання дорівнює 0,48 м. Інвентаря немає.

Поховання 8 належить 30—40-річному чоловіку (?). Наявні частини черепного склепіння, зуби нижньої щелепи, верхня частина лівої стегнової та уламки обох великих гомілкових кісток. Згідно з їх розташуванням кістяк лежав випростаний, головою орієнтований на захід з невеликим відхиленням до північного заходу. Інвентар відсутній. Глибина становить 0,50—0,53 м.

Поховання 9. Випростаний на спині кістяк чоловіка (?) віком 25—35 років залягав на глибині 0,35 м головою на захід з незначним відхиленням до південного заходу. Кістки дуже крихкі. Збереглися череп із пошкодженими кістками обличчя, уламки стегнових і гомілкових, а також плечові та ула-

* Вік і стать похованних визначено автором.

** Поховання № 3 (тілоспалення софіївського типу) знайдене на території поселення.

мок лівої ліктьової кістки, що лежали вздовж тулуба. Інвентаря немає. На черепному склепінні і під ним на ґрунті виявлені сліди вохри.

Поховання 10 містило кістяк чоловіка віком 30—40 років (?). Тут виявлені черепне склепіння в уламках, зуби та уламок довгої кістки правої руки. Орієнтація західна. Інвентар відсутній. Глибина залягання дорівнює 0,35 м.

Поховання 11 також безінвентарне. На глибині 0,32 м зафіксовано уламики черепного склепіння дорослої людини і два фрагменти гомілкової кістки. Небіжчик покладений головою на захід.

Поховання 12. Скелет чоловіка віком 30—40 років лежав випростаний на спині, головою на захід. Череп і кістки обличчя пошкоджені. Збереглись уламки засвідчених у первісному положенні кісток: правої плечової, лівого крила тазу, обох стегнових та обох великих гомілкових. Праворуч біля черепа лежала невеличка амфора (рис. 4,4), а поруч — крем'яне вістря (рис. 4,2). Біля лівого колінного суглоба був крем'яний округлий скребок (рис. 4,3). Глибина залягання кістяка та інвентаря становить 0,38 м. Амфора виготовлена з відмуленої глини кремового кольору. Розпис зберігся погано — лише подекуди помітні сліди чорної фарби. Посудина асиметрична, з округлими плічками, над якими є два невеликих вушка. Вістря, трикутне у плані, з дещо закругленою основою, виконане технікою плоскої ретуші, що вкриває всю спинку.

Поховання 13. Кістяк належав жінці 25—35 років. Покійниця покладена на спині, головою на захід. Збереглися череп в уламках, частково кістки рук та стегнові. Руки, очевидно, були простягнуті вздовж тулуба. Інвентаря немає. Глибина дорівнює 0,37 м.

Поховання 14. Скелет дорослої людини виявлений у поганому стані — наявні лише залишки черепа і два уламки великих гомілкових кісток. Їх положення вказує на випростану позу померлого і західну орієнтацію. Інвентар не зафіксовано. Глибина становить 0,37—0,38 м.

Поховання 15, як і попереднє, збереглося погано. Від кістяка чоловіка віком 25—35 років лишилися фрагментоване черепне склепіння, зуби, уламок правої плечової і три уламки кісток ніг. Похованний, очевидно, також лежав випростаний головою на захід, на глибині 0,5 м. Інвентаря немає.

Поховання 16. Від кістяка дорослої жінки (?) збереглися лише невелика частина черепного склепіння, уламки плечової кістки, а також обох стегнових. Плечова дещо зсунута на північ. Ліва стегнова неприродно вигнута (очевидно, коренем дерева). Однак загальне положення кісток свідчить, що кістяк був випростаний і орієнтований на захід. Глибина дорівнює 0,45 м. Інвентар не виявлений.

Поховання 17. Небіжчик (?) віком 25—35 років залягав випростаний на спині, головою на захід. Кістяк збережений дещо краще, ніж в інших похованнях, але кістки дуже крихкі: череп в уламках, плечові без епіфізів, частково залишилися ребра, хребці, ліктьові та променеві обох рук, крила таза, стегнові без нижніх епіфізів, уламок правої великої гомілкової, а також ліві велика і мала гомілкові (без епіфізів). Руки похованого простягнуті вздовж тулуба (рис. 2). Праворуч біля черепа стояв невеликий чорнолощений глечик з розширеною догори шийкою і низько розташованими плічками, анало-

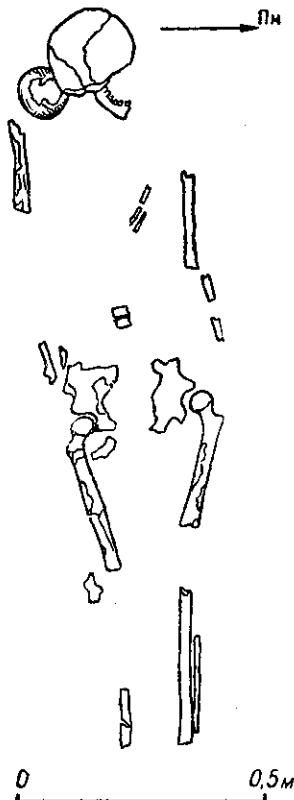

Рис. 2. Поховання № 17.

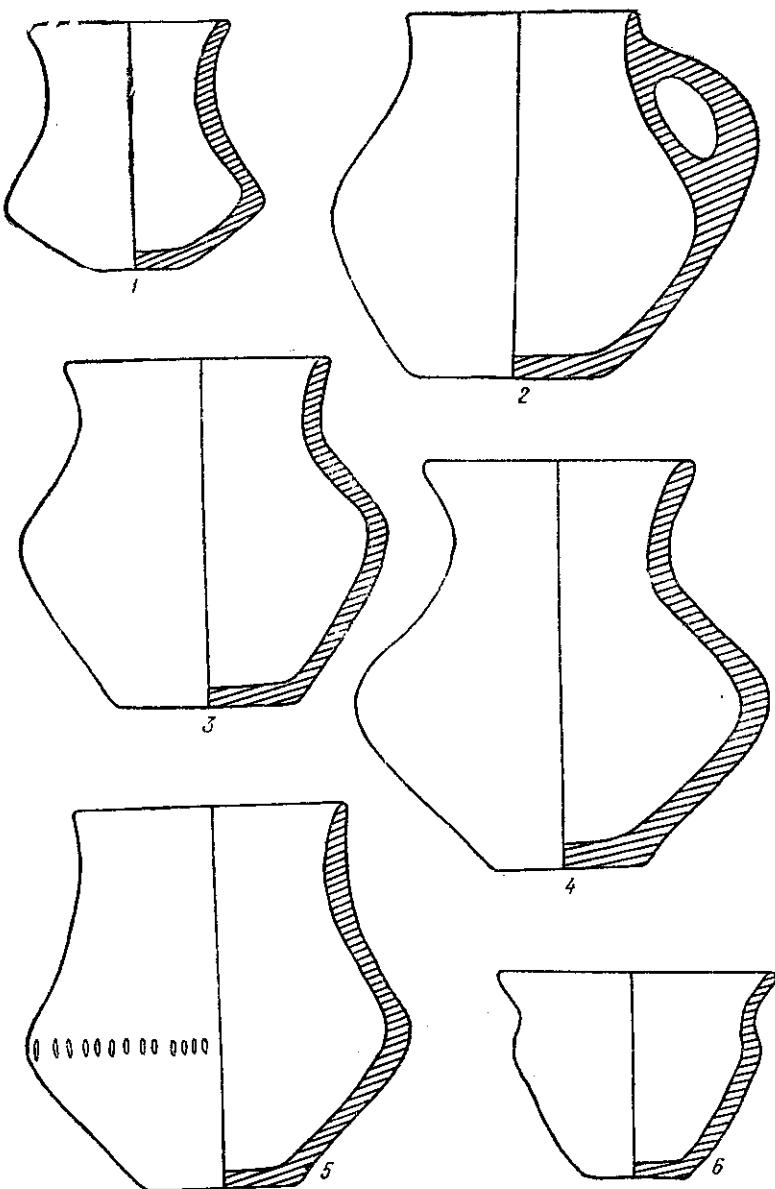

Рис. 3. Інвентар з поховань (1—6).

гічний глечикам з поселення (рис. 3,4). Глибина залягання кістяка і посудини становить 0,32 м.

Поховання 18, що належить дорослому, збережене дуже погано. Від черепа лишився невеликий уламок склепіння та зуб, а з інших кісток — невеликі уламки крил таза, стегнових та великих гомілкових. Ліва стегнова вигнута, очевидно, внаслідок пошкодження коренем дерева. Скелет випростаний, орієнтація його західна. Поблизу правого колінного суглоба лежав уламок вінець невеличкого глечика, мабуть, пошкодженого оранкою і зрушеного з місця. Глибина дорівнює 0,37 м.

Поховання 19. Кістяк не зберігся. Знайдений був лише невеличкий горщечок, що лежав боком на межі орного шару і лесу на глибині 0,26 м і, очевидно, супроводжував поховання (рис. 3,6).

Поховання 20. Скелет жінки, очевидно молодої, залягав на глибині 0,54 м, випростаний на спині, головою на захід з невеликим відхиленням до північного заходу. Збереглися черепне склепіння в уламках, права гілка нижньої щелепи, уламки кісток рук, лівого крила таза, стегнових і правої великої гомілкової. Біля ліктевого суглоба правої руки знайдено округливий крем'яний скребок, виготовлений дуже недбало на відщепі. Під кістками черепа на ґрунті виявлені сліди вохри рожевого кольору.

Поховання 21 безінвентарне, містило скелет дорослого в поганому стані. Наявні залишки лівих стегнової і великої гомілкової та правої гомілкової

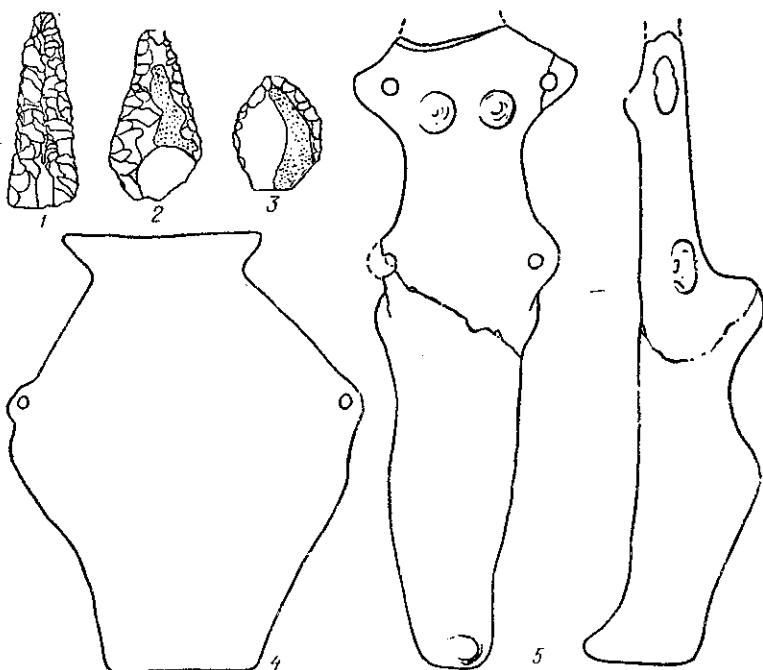

Рис. 4. Інвентар з поховань (1—5).

кісток і два уламки кісток рук. Їх положення свідчить, що померлий був покладений у випростаному стані головою на захід. Глибина залягання становить 0,48 м.

Поховання 22. Чоловічий кістяк (25—35 років) лежав витягнутий на спині, головою на захід з невеликим відхиленням до південного заходу. Збереглися лише уламки великих гомілкових і стегнових кісток, ніг, ліктеві та плечові руки, частина черепного склепіння і таза. Руки були витягнуті вздовж тулуба. Біля ліктевого суглоба правої руки трапився уламок крем'яного ножа, виготовленого на високій пластині (рис. 4,1) і відщеп. Скелет виявлений у верхньому горизонті лесу на рівні 0,38 м.

Поховання 23. Померла (жінка ?) віком 25—35 років лежала на спині випростана. Орієнтація строго західна. Кістки сильно пошкоджені. Череп фрагментований так само, як і решта кісток: ліва ліктева, частина правого крила таза, стегнові й гомілкові. Праворуч, приблизно біля ліктевого суглоба правої руки, знайдена глиняна фігурка жінки (рис. 4,5), покладена у тому самому положенні, що й небіжччя. Голова статуетки не збереглася. Глибина залягання становить 0,73 м.

Поховання 24. Від кістяка дорослої людини лишилося тільки шість уламків кісток: від правої великої гомілкової, два від лівої, один від правої стегнової та уламок крила таза. Ці залишки лежали смугою по лінії захід — схід. Інвентаря не виявлено. Глибина дорівнює 0,58 м.

Поховання 25 належало покійному похилого віку (50—60 років). Кістяк випростаний на спині, орієнтований на північний захід. Череп в уламках, кістки обличчя зруйновані. Збереглися грудні хребці, частина ребер, обидві плечові (в уламках), верхній епіфіз правої ліктьової, ліва ліктьова і променева, таз, кістки ніг. Стопи зведені, руки простягнуті вздовж тулуба. Узасипці поблизу грудної клітки і черепа простежені крупинки вохри. Глибина залягання становить 0,58 м. Інвентаря немає.

Поховання 26. Випростаний кістяк 25—35-річного чоловіка, покладений головою на північний захід. Стан кісток поганий. Череп фрагментований. Збереглися права ключиця, права плечова і верхній епіфіз ліктьової кістки, ліва ліктьова і променева, а також два уламки таза та кістки ніг. Стопи зведені, руки витягнуті. Глибина залягання черепа становить 0,58 м, стоп — 0,50 м. Інвентар відсутній.

Поховання 27. Від кістяка жінки (?) віком 20—25 років збереглись уламок черепного склепіння, два зуба, частини правої плечової і великих гомілкових кісток. Поза небіжчиці така сама, як і в описаних похованнях, орієнтація західна. Глибина дорівнює 0,31 м. Слідів інвентаря не виявлено.

Поховання 28 також безінвентарне. Жінка (?) віком 25—30 років похована на спині у витягнутому положенні, головою на захід. Збереглися череп в уламках, частина грудних хребців, ребер, обидві плечові (фрагментарно), ліва ліктьова, ліве крило таза, стегнові й уламки великих гомілкових кісток. Останні близко зведені. Руки покладені вздовж тулуба. Глибина становить 0,38 м.

Поховання 29. Небіжчик (35—45 років) лежав у такій самій позі, орієнтований на захід. Кістки значно пошкоджені. Лишились череп в уламках, два поперекових хребці, частково ліктьова і променева кістки лівої руки, ліктьова правої, праве крило таза та по уламку обох стегнових. Глибина становить 0,38 м. Інвентаря немає.

Поховання 30. Виявлено кістяк дорослого випростаний на спині, головою на захід з невеликим відхиленням до північного заходу. Наявні фрагменти черепного склепіння, зруйновані кістки обличчя, а також уламки плечових кісток, частина ребер лівої сторони тулуба, ліва стегнова без епіфізів, праві стегнова і велика гомілкова кістка (в уламках). Інвентар відсутній. Глибина залягання дорівнює 0,6 м.

Поховання 31. Поза померлого — чоловіка (?) віком не більше як 30 років, аналогічна попереднім. Стан кісток, зокрема черепа, поганий. Серед окремих фрагментів кістяка є два уламки правої плечової кістки, ліва плечова без епіфізів, обидві стегнові та ліва велика гомілкова кістка (пошкоджена). Інвентаря немає. Глибина становить 0,6 м.

Поховання 32. На глибині 0,6 м виявлено кістяк 60—70-річного чоловіка, який лежав випростаний на спині, головою на захід. Остеологічний матеріал складається з погано збереженого черепа, обох плечових кісток, частини лівої лопатки, уламків лівої ліктьової та променевої, частково крил таза та кісток ніг. Руки покладені вздовж тулуба. Поховання інвентарем не супроводжувалось.

Таким чином, для Чапаївського могильника характерні випростані на спині скелети із західною орієнтацією. Руки в усіх випадках, де збереглися кістки, були простягнуті вздовж тулуба. Подекуди простежена підсипка вохри, причому лише під черепом і грудною кліткою (поховання № 1, 2, 9, 20, 25). Інвентар, в основному посуд, розміщувався праворуч або ліворуч біля черепа (№ 1, 4, 5, 12, 17). У трьох випадках розташування посудин не визначається, тому що відсутні кістяки (№ 6, 19) або предмети були зрушені (№ 18). Вироби з кременю знайдені лише у трьох похованнях, де вони залягали поруч з черепом (№ 12, наконечник), біля лівого колінного суглоба (№ 12, скребок), біля правого ліктьового (№ 20, скребок; № 22, уламок ножа), тобто вони не мали постійного, як посуд, місця поблизу кістяка. Одне поховання супроводжувалось описаною вище антропоморфною статуютою. Воно поки що найбільш раннє серед пам'яток з таким інвентарем. До

цього часу аналогічні знахідки пластики були відомі лише на більш пізніх могильниках (Усатове, Вихватинці, Красногірка, Серезліївка, Єрмолаївка, Завалівка)⁷.

Лише чотири поховання залягали попарно (1, 2, 4, 5), інші розташовані чотирма досить чіткими рядами, орієнтованими по лінії північ—півден. Перший ряд утворюють поховання 7, 21, другий — 6, 8—15, 25—29, третій — 16—20, 23, 24, 31, четвертий — 22, 30, 32. У першому, очевидно, було більше поховань, про що свідчить знахідка уламка черепного склепіння на глибині 0,2 м за 2 м на південь від поховання 21. Не виключено, що могили першого ряду доходили до рівня поховання 6 в другому, але були зруйновані оранкою. Таким же чином можна пояснити розрив між похованнями 8—9, 10—11 другого ряду; 18—19, 19—20—третього; 22, 30—четвертого. Про те, що між 13-м і 14-м існувало ще два, свідчить знахідка уламків довгих кісток у заповненні розташованої поруч поховальної ями зарубинецької культури, а також уламків крихких людських кісток у верхньому шарі лесу на південь від поховання 14. Подібні знахідки траплялися і в інших зазначених проміжках. Отже, можна вважати, що відстань між похованнями становить близько 1 м, а між рядами — від 1 до 2 м. За цими підрахунками загальна кількість могил на дослідженій площі становить приблизно 50.

Всі виявлені кістяки належали дорослим суб'єктам — чоловікам та жінкам. Дитячих поховань не було.

Порівнюючи обряд поховання Чапаївського могильника з обрядом на інших трипільських пам'ятках, необхідно зазначити, що випростані на спині кістяки для решти районів (навіть для Середнього Подніпров'я) нехарактерні. Найбільш близьке до них лише згадане В. В. Хвойкою поховання з Щербанівки⁸, а також пізніше. До останніх належать виявлені в кургані 7 у Серезліївці (кістяк випростаний на спині, руки витягнуті вздовж тулуба, орієнтований головою на схід, супроводжений шматочком вохри, смоли, глиняною статуеткою, зубами і хребцями бика, черепашкою), у кургані 8 поблизу Колодистого, де один з кістяків залягав у такій самій позі, головою на захід, він був пофарбований вохрою і супроводжувався численними посудинами етапу С II⁹. Крім того, можна ще вказати чотири поховання у Парканах¹⁰.

Обряд поховання, найбільш близький до виявленого в Чапаївському могильнику, існував у племені дніпро-донецької неолітичної культури. Для них притаманні великі могильники, де поховані лежали випростані на спині, пофарбовані вохрою. Вони розміщувалися рядами в один або кілька ярусів. Такі некрополі відомі у Приазов'ї (Маріуполь), Надпоріжжі (Вовниги, Собачки, Чаплі, Василівка I та ін.), а також поблизу південної межі Лісостепу в Дерейвці¹¹. Найбільш північне поховання цього типу досліджено на території неолітичного поселення в Бузьках на Черкащині¹². Вище по

⁷ В. И. Селинов, Е. Ф. Лагодовская. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г.—СА, № 5. М., 1940, стор. 244; Э. Ф. Патакова. Раскопки Усатовского бескурганныго могильника в 1964 г.—МАСП. Одесса, 1971, стор. 202; Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.—МИА, № 84. М., 1961, стор. 146—182; і і ж. Периодизация..., стор. 207—208; В. Д. Рыболова. Некоторые новые данные к изучению позднетрипольской культуры на Южном Буге.—АСГЭ, вып. 6. Л., 1964, стор. 79—85; В. О. Круц. Новый могильник софіївського типа біля с. Завалівка на Дніпрі.—Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 130.

⁸ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья, стор. 16.

⁹ А. А. Спицын. Раскопки курганов близ села Колодистого Киевской губернии.—ИАК, вып. 12. СПб., 1904, стор. 122—125.

¹⁰ Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 205—206.

¹¹ М. Макаренко. Маріопільський могильник. К., 1933; Д. Я. Телегін. Дніпро-донецька культура. К., 1968, стор. 70—83, 175—177; Д. Я. Телегін, С. І. Жиляєва. Дерейвський неолітичний могильник.—Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 144—171.

¹² Д. Я. Телегин. О дніпро-донецькій неолітическій культуре.—СА, № 4, 1961, стор. 33.

Дніпру вони, на жаль, поки що невідомі. Можна гадати, що для лісостепових племен дніпро-донецької культури були характерні такі самі пам'ятки, але природні умови (розташування їх на пісках) не сприяли збереженню остеологічних залишків.

Такий збіг обрядів поховання неолітичних і трипільських племен у Подніпров'ї, очевидно, не випадковий. Внаслідок постійного контакту ці різноетнічні племена, безперечно, могли впливати одне на одне і передавати окремі навички та традиції. Крім того, до складу трипільських племен Подніпров'я, певно, влилась якась частина неолітичного населення зі своїми традиціями, що сприяло запозиченню їх трипільцями.

Такий взаємовплив досить чітко простежується на матеріалах поселень. Існування описаного поховального обряду у трипільців Подніпров'я на етапі С I, відмінного від обряду інших територій цих племен, слід, очевидно, пояснювати також зв'язками неолітичного і трипільського населення у даному районі. Трипільці на етапі В II, просуваючися з Подністров'я й Побужжя на північний схід у Подніпров'я, вступали в контакти з місцевими племенами і, звичайно, не могли повною мірою зберегти свої традиції. Обряд випростаних поховань у межах поселень поширюється тут, очевидно, вже на етапі В II (Щербанівка), а на етапі С I з'являються могильники не на території поселень (Чапаївка), а неподалік від них. Цей обряд іноді спостерігається і на більш пізніх пам'ятках трипільської культури (Серезліївка, Колодисте), але під курганами.

Необхідно зазначити, що у сусідніх трипільських і нетрипільських племен попереднього та синхронного періодів, за винятком неолітичних, випростані тілопокладення невідомі. Отже, у даний час немає можливості знайти інше обґрунтування появи цього обряду.

Відкриття масового могильника етапу С I з тілопокладеннями, який передує пам'яткам софіївського типу, де наявні виключно трупоспалення, спростовує думку про споконвічність останнього у трипільців Подніпров'я. Простежити його появу тут дуже важко, тим більше, що немає даних про обряд поховання, характерний для носіїв пам'яток лукашівського типу, які є проміжною ланкою між чапаївським і софіївським.

Щоправда, обряд спалення, пов'язаний з культом вогню, очищення, відомий у Подніпров'ї ще в неолітичний час, коли вогонь застосовувався в колективних усипальницях не зразу після смерті, а пізніше з метою звільнення місця для наступного покійника. Причому попередні небіжчики спалювалися неповністю. Такі випадки відзначенні в Лисогірському та Микільському могильниках¹³. В останньому у верхньому горизонті великої ями виявлені необпалені кістяки жінки і дитини, серед розрізнених обпалених кісток, посипаних вохрою. Однак цей обряд зовсім інший і дуже далекий від зафікованого у могильниках софіївського типу.

В. В. Хвойка, досліджуючи поселення трипільської культури у Подніпров'ї, неодноразово відзначав знайдені на площах посудини з перепаленими людськими кістками у супроводі кераміки та іншого інвентаря. Однак в радянський час на розкопках у цьому районі, коли застосовувалась більш досконала методика, не виявлено жодної такої знахідки. Крім того, В. В. Хвойка в окремих випадках вказував, що в посудинах були кістки тварин. Подібна плутаниця сталася з визначенням вмісту посудин з кургану № 8 поблизу с. Колодистого: В. Доманицький, який проводив розкопки, зафіксував кістки тварин, а О. А. Спіцин, що видав матеріал, пише про кістки людей¹⁴. Все це змушує критично поставитися до матеріалів В. В. Хвойки, зважаючи також на те, що Чапаївський могильник належить до поселення, яке хронологічно стоїть між пам'ятками, досліджуваними В. В. Хвойкою, і могильниками софіївського типу.

¹³ Д. Я. Телегін. Дніпро-донецька культура. К., 1968, стор. 215.

¹⁴ Н. Ф. Беляшевський. Раскопки курганов у с. Колодистого Звенигородского уезда В. Домацкого.— АЛЮР, т. II. К., 1900, стор. 167; А. А. Спіцин. Раскопки курганов близ с. Колодистого Киевской губернии.— ИАК, вып. 12. СПб., 1904, стор. 124.

Однак, припускаючи існування обряду тілоспалення у трипільських племен Подніпров'я вже на етапі В II, необхідно відзначити його обмежене застосування — лише у ритуальних похованнях, здійснюваних у житлах. Ця риса притаманна Трипіллю більш західних територій, яким щоправда, властиве тілопокладення (Невисько, Солончени ІІ, Лука-Врублевецька).

Крім Подніпров'я, тілоспалення відомі у Верхньому Подністров'ї на поселеннях етапу С I (Кошилівці—Обоз, Кунисівці)¹⁵, а також у більш ранній час у племен культури пізньострічкової розписної кераміки (Звенигород, урочище Гоєва Гора)¹⁶. На інших близьких територіях у груп населення, що хронологічно передують пам'яткам софіївського типу або синхронні з ними, цей звичай не простежується.

Пояснити появу перших поховань з обрядом тілоспалення, а потім різкий перехід виключно до нього дуже важко. Навряд чи він міг виникнути безпосередньо у трипільському середовищі із сталим способом життя, господарства, уявлень. Найбільш вірогідне походження цього обряду шляхом запозичень та зміщування різнокультурних груп населення.

В. А. КРУЦ

Трипольский могильник с обрядом трупоположения возле Киева

Р е з ю м е

До последнего времени могильники раннего, среднего и начала позднего этапов развития трипольской культуры были неизвестны. Отдельные погребения, найденные в жилищах на поселениях, как ритуальные не могли характеризовать погребальный обряд отдельных групп населения трипольской культуры.

Во время раскопок поселения начала позднего этапа (СІ, по Т. С. Пассек) у с. Чапаевки на южной окраине Киева был открыт могильник, включавший 31 погребение-трупоположение. Все скелеты залегали на спине, головой на запад, в вытянутом положении, размещаясь четырьмя рядами. Некоторые сопровождались погребальным инвентарем (сосуды, кремневые орудия, антропоморфная статуэтка). Часть скелетов была окрашена охрой. Наиболее близки открытому в Чапаевке погребению из могильников днепро-донецкой неолитической культуры. Это дает основание для вывода о том, что подобный обряд был привнесен в трипольскую среду неолитическим населением на территории Среднего Поднепровья.

Открытие могильника с трупоположениями опровергает мнение об исконности обряда кремации у трипольцев Среднего Поднепровья. Последний появляется здесь, вероятно, лишь на самом позднем этапе в результате заимствований и смешения разнокультурных групп населения.

А. Л. НЕЧИТАЙЛО

Про одне з найдавніших кіммерійських поховань

У районі зрошуvalьних робіт, що розгорнулися на північний захід від станиці Суворовської Ставропольського краю, на лівому березі верхньої течії р. Куми 1966 р. автором була розкопана курганна група на території колгоспу «Гігант» Передгірського району.

Дослідженні кургані належать до різних періодів епохи бронзи. В одному з них виявлено досить цікаве впускне поховання (курган № 4, поховання

¹⁵ В. П. Кравец. Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье.— КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955, стор. 134.

¹⁶ Ю. М. Захарук. Пам'ятки культури пізньострічкової розписної кераміки.— Археологія УРСР, т. I. К., 1971, стор. 217.

2). Висота кургану становить 1 м, діаметр — 18 м. Насип розораний, розливчастий. Під ним було відкрито чотири могили, основна з яких є пам'яткою верхньокубанського варіанту передкавказької культури.

За два метри на півден від центру кургана, на стародавньому горизонті знайдено поховання 2 (рис. 1), розташоване у прямокутній ямі із заокругленими кутами, що була вирита у насипі. Глибина її дорівнює 0,9 м, довжина — 2,1 м, ширина — 1,7 м. Орієнтована яма по лінії схід — захід. На дні, покритому дерев'яною підстилкою, лежав кістяк на лівому боці, головою на

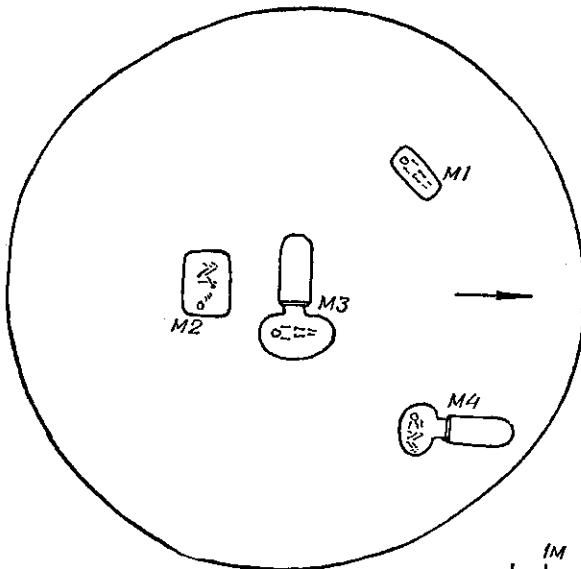

Рис. 1. Ст. Суворовська. План кургану № 4.

Рис. 2. Ст. Суворовська. Курган № 4, поховання № 2.

схід, обличчям на півден, із зігнутими у колінах ногами, права рука похованого була зігнута під прямим кутом, а ліва — лише злегка (рис. 2). Супровідний інвентар різноманітний. Біля черепа лежав бронзовий ніж, а під правою рукою — кам'яний товкач, за спиною в ряд лежали такі бронзові речі: тесло, долото-стамеска з кістяною ручкою, два чотиригранних шила, перекинута догори дном чаша, а поруч з нею кістяний балансир. Під чашкою у кістяній трубочці знайдено три бронзові голки. Біля коліна похованого виявлено розтирач з пісковику, а поблизу п'яточних кісток стояв бронзовий клепаний казан.

Казан має яйцеподібну форму (рис. 3, I). Висота його становить 31 см, діаметр шийки — приблизно 20 см. Верхня частина погано збереглася, найбільший діаметр корпусу дорівнює 25 см, діаметр дна — 10,5 см. Виготовлений казан з поперечних штаб листової бронзи. Верхня, завширшки 19,5 см, складалася з трьох пластин, скріплених між собою шістьма чи сімома заклепками у вертикальному шві. Нижній край її заходить на другу штабу на 3 см. Третя, суцільнокована, яка утворювала дно, заходила на нижній край другої штаби на 1,5—2 см, причому при з'єднанні дна з тулубом майстер змушеній був вставити три додаткові пластини завширшки 5 см у тих місцях, де при скріпленні пластин другого ряду утворювалися великі кути, які не прикривалися нижньою штабою. Дно плоске, з обідком по ребру. Весь казан скріплений заклепками з тонкої бронзової стружки в кілька обертів, пропущеної через отвори у бронзових листах і недбало розклепаної з обох боків. Край верхньої штаби на місці з'єднання з другою вирізаний фестонами. Всі інші краї рівні. Шийка посудини намічена у вигляді трохи вигнутої лінії і від тулуба відокремлена злегка видавленим з внутрішнього боку

обідком. Під ним проходить пунсонний зубчастий орнамент, а на шийці зигзагоподібний. Край казана потовщений (3 мм). Товщина стінок становить 1 мм. До краю посудини прикріплялися дугоподібні вертикальні ручки, причому збереглася лише половина однієї з них, але є сліди і від другої. Ручки виготовлені з бронзової пластини,

згорнутої в трубочку (діаметр дорівнює 0,6 см); кінці цієї пластини розрізалися для прикріплення до посудини.

Казан густо покритий сажистим нагаром, зберігся дуже погано. Половина його збереглася в окремих фрагментах, частина викришилася. Вся поверхня дуже окислена.

Бронзова чашка має вигляд маленького коряка з трохи сплющеною основою і невеликою ручкою у формі чerenka, загнутого донизу. Висота чашки становить 3,5 см, діаметр — 11,4 см. Слідів кування на поверхні не знайдено, очевидно, вона була виготовлена способом ліття (рис. 3,2).

Бронзовий ніж листоподібної форми, з держаком. Перетин подовжено овальний. Довжина леза дорівнює 9,5 см (рис. 4,1).

Тесло являє собою пласку бронзову видовжену пластину з трохи розширеним дугоподібним робочим кінцем. Довжина тесла становить 17,5 см, товщина — 0,3 см. Робочий кінець розплющений. На поверхні

Рис. 3. Ст. Суворовська. Курган № 4, поховання № 2:

1 — бронзовий казан; 2 — бронзова чаша.

знаряддя помітні сліди дерева, можливо, від ручки (рис. 4,2).

Долото-стамеска виготовлене з бронзового чотиригранного стержня, який має дещо плоский кінець завдовжки 12,5 см. Товщина граней дорівнює 0,6 см. На стержень була насаджена кістяна циліндрична ручка (довжина її становить 8 см, діаметр — 2 см) з трохи розширеним верхнім краєм (рис. 4,3).

У кургані № 4 виявлено два бронзових чотиригранних шила — одне завдовжки 12,2 см, друге — 9,8 см. У обох загострений робочий кінець і тупий, злегка приплющений другий кінець, який встромляється у дерев'яну ручку. Сліди від останніх збереглися на шильцях (рис. 4, 4, 5).

Три бронзові голки, завдовжки приблизно 11 см, виготовлені з тонкої і вузької пластинки, згорнутої в трубочку. Вони у перетині круглі, мають довгий порожній стержень, заточене вістря і розплющене вушко (рис. 4, 6, 7).

Хімічний аналіз металевих речей (за винятком казана) свідчить про значний вміст миш'яку. Отже, можна вважати, що це метал місцевого кавказького походження (таблиця)*.

Кістяна циліндрична трубочка-гольник, що має довжину 10,5 см, діаметр 1,5 см, збереглася неповністю. Зроблено її з трубчастої кістки птаха (рис. 5,1).

* Спектральний аналіз здійснений Бакинською лабораторією археохімічних досліджень Інституту історії Академії наук Азербайджанської РСР.

Предмет з рогу оленя має вигляд колеса з однобічною виступаючою втулкою і чотирма спицями (рис. 5,2). Пласка сторона колеса і зовнішня поверхня втулки рівно зрізані і трохи відшліфовані грубим точильним каменем. Предмет оброблювався вручну за допомогою ножа і частково долота з овальним лезом. Проте отвір у центрі виконаний механічним дрилем. Про- свердлина однобічна і трохи деформована через багаторазове простромування круглого шліфованого стержня, діаметр якого точно відповідає ширині отвору. Край втулки різко виступає, так само як і обернений до пласкої сторони край колісного обода. Вздовж ребра колеса та між ним і втулкою вирізано рівчики. Останні прошліфувалися вручну, осі кільки рівчик на колесі звивистий, і всі обводи мають цілком правильну круглу форму. Беручи до уваги те, що в коліщатко встремлявся стержень, який трамався у ньому непорушно, можна розглядати цей предмет як колесоподібний балансир для примітивно механічних свердловальних дрилів. Аналогії їх трапляються і в археологічному євразійському матеріалі, і в етнографічному, частково в Іспанії та у Новому Світі.

Товкач з димчастого кварциту мав форму сплющеного циліндра, який трохи звужувався догори; висота його — 15,5 см. Робоча основа майже пласка. Мабуть, товкач використовувався для розтирання фарби, бо на робочому кінці його є сіро-коричневі сліди (рис. 5,3). Можливо, він застосовувався і як відбійник.

Розтирач (його матеріал — світло-сірий зернистий середньоюрський пісковик) має плаский робочий кінець у вигляді прямокутника завширшки 9 см, завдовжки 11 см. Висота розтирача становить 5,5 см (рис. 5,4).

Дані спектрального аналізу металевих виробів з кургану № 4, поховання № 2 Суворовського могильника*

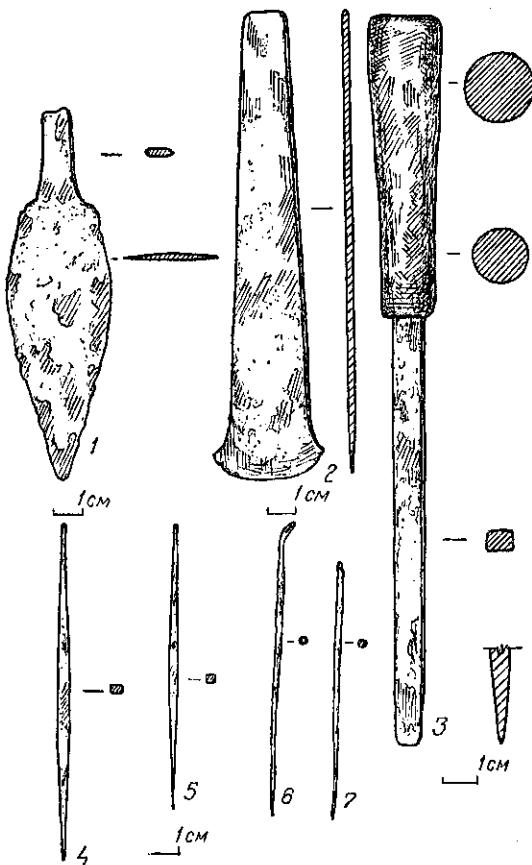

Рис. 4. Ст. Суворовська. Курган № 4. Бронзовий інвентар поховання № 2:
1 — ніж; 2 — тесло; 3 — долото-стамеска; 4, 5, 6 — шила; 6, 7 — голки.

Предмети	Олово	Свинець	Цинк	Миш'як	Сурма	Срібло	Вісмут	Нікель	Залізо
Ніж	0	0,001	0,005	8,3	0	0,032	0	0,011	0,04
Тесло	0,013	0	0	3,7	1,24	0,014	0	0,005	0,008
Долото	0	0,005	0,012	5,25	0	0,05	0,004	0,015	0,007
Шило	0	0,01	0,005	0,88	0	0,104	0,025	0,33	0,31
Чаша	0,004	0	0	2,9	0,18	0,12	0	0,006	0,02

* Цифри подано у процентах.

Важливим є визначення часу та культурної належності дослідженого поховання. Насамперед, тут виступає досить своєрідний обряд, невластивий племенам північнокавказької культури: кістяк лежав у ямі, на лівому боці, головою на схід. Відкриті на цій території могили північнокавказької і передкавказької культур містили поховання, зовсім інші за своїм ритуалом. У них небіжчики лежали на спині, випростані. І тільки на пізньому етапі північнокавказької культури з'являються могили зі скороченими на правому боці кістяками. За положенням кістяка та його орієнтацією досліджене поховання стойте найближче до ранніх зрубних.

Про те, що зрубна культура на Північному Кавказі не мала місцевого характеру, свідчить відсутність сполучних ланок між нею і передкавказькою (волго-маніщкою) та північнокавказькою культурами. Згодом існування зрубних племен на Маничі, в Калмикії засвідчене розкопками І. В. Синицина, У. Е. Ерднієва¹, під час яких виявлені окремі поховання. На їх появу в Прикубанні вказує і розглянуте поховання. Це тим більш імовірно, що на цій території нами відкрито ще кілька аналогічних, де кістяки лежали на лівому боці, із зігнутими перед обличчям руками, орієнтовані головою на схід, тобто типово зрубних. У передгір'ях західного Кавказу могили північнокавказької культури (на пізньому етапі) супроводяться посудом, який властивий зрубним пам'яткам.

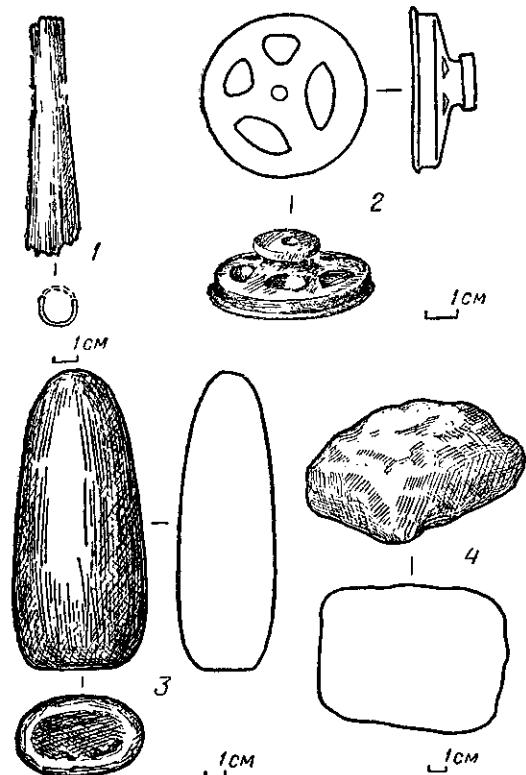

Рис. 5. Ст. Суворовська. Курган № 4, поховання № 2:

1 — кістяна трубочка; 2 — кістяний балансир; 3 — тов-кач; 4 — розтирач.

Проникнення зрубних племен на територію Північного Кавказу досі ще не з'ясоване, але це питання, безперечно, має принциповий характер і значний науковий інтерес. Тому необхідна його дальша розробка.

Крім того, як уже говорилось, описане поховання супроводжувалось клепаним казаном такого типу, за яким встановилася назва «кіммерійського»². При майже повній відсутності комплексних знахідок єдиним шляхом для уточнення дати казанів залишався типологічний аналіз. Ось чому наявність клепаного казана у комплексі становить винятковий інтерес для їх локалізації та датування, дає можливість точніше визначити час появи металевого клепаного посуду на південному сході Європи і ще раз поставити питання про генетичний зв'язок кіммерійських пам'яток із зрубною культурою. Як відомо, останнім часом це питання успішно розробляється О. І. Тереножкіним. Дослідник розглядає зрубні племена як кіммерійські майже

¹ И. В. Синицын. У. Э. Эрдниев. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР (по раскопкам 1962—1963 гг.). — Труды Калмыцкого НИИ и Калмыцкого республиканского краеведческого музея, вып. 2. Элиста, 1966, стор. 24.

² В. А. Городцов. К вопросу о киммерийской культуре.—ТСАРНИОН, т. II, М., 1928, стор. 246—259.

від часів полтавкінського ступеня, покровських курганів, сабатинівського і білозерського етапів.

Щодо культурної належності казанів та їх хронології дослідники ще не дійшли однієї думки. Свого часу В. О. Городцов вказував на подібність форм клепаних бронзових казанів з глиняним посудом зрубної культури³.

Такої самої думки дотримується і О. О. Кривцова-Гракова⁴, яка піреконливо показала залежність форми клепаних казанів від типів зрубної кераміки. О. І. Тереножкін⁵, слушно критикуючи гіпотезу про західноєвропейське походження казанів кіммерійського типу, дійшов висновку, що батьківщиною їх є не Захід, не придунайські області, а східне Подніпров'я і Північне Причорномор'я, де вони генетично пов'язані зі зрубною культурою. Дослідник датує їх кінцем II — першим століттям I тисячоліття до н. е. (ХІІ—ІХ ст. до н. е.).

Багато радянських археологів висловилися за автохтонне походження клепаних бронзових казанів та їх зв'язок з пізньозрубним етапом. Проте існує й інша точка зору. Так, В. С. Бочкарьов⁶ припускає, що казани належать до VIII—VII ст. до н. е. і не споріднені з пам'ятками культур доби бронзи у Північному Причорномор'ї. Дослідник дає і уточнений список 18 екземплярів таких знахідок⁷, відомих у межах Півдня європейської частини СРСР, що позбавляє нас необхідності перераховувати їх ще раз. Сюди залучені й казани з Північного Кавказу (точніше, Ставрополя), виявлені на р. Ешкакон (поблизу Г'ятирська), з Ставропольського кургану, дослідженого Т. М. Мінаєвою⁸ поблизу с. Старомихайлівки і з поховання у кургані поблизу Суворовської, описаного у нашій статті (попередня публікація вийшла раніше)⁹. До цього переліку ввійшов ще один казан, про який повідомила автору 1968 р. старший науковий співробітник Черкеського музею М. Х. Семенова. Він був знайдений 1963 р. під час будівельних робіт поблизу станиці Сторожевої Карабаєво-Черкеської автономної області. На жаль, цю посудину ми особисто не бачили і, мабуть, її вже втрачено, але М. Х. Семенова стверджує, що цей казан був аналогічний іншим з Ставропольського музею, з Старомихайлівки та ст. Суворовської.

Таким чином, подібні знахідки є вже у чотирьох пунктах території Північно-Західного Кавказу (Ставропольський край). Отже, найбільша локалізація цих виробів спостерігається тут і в Північному Причорномор'ї, що свідчить про безсумнівну наявність зв'язків між населенням стародавньої території півдня України і Північного Кавказу. Що ж до суворовського казана, то за рядом ознак він відрізняється від решти. Крім того, у нього ручки виготовлені в інший спосіб, як описувалося вище. В інших казанів вони або литі, або скручені з товстого дроту. Є особливості і в орнаментації суворовського казана, який прикрашений у верхній частині обідком, схожим на валики глиняних посудин епохи середньої бронзи, що типове для багатоваликової кераміки комплексів Подніпров'я¹⁰. Згаданий пунсонний орнамент у вигляді зигзага на мідних і бронзових речах мав значне поширення на південному заході Європи за доби ранньої та середньої бронзи.

³ А. В. Городцов. Вказ. праця, стор. 7.

⁴ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.—МАИ, № 46. М., 1955, стор. 44—45.

⁵ А. И. Тегеножкин. Der Bronzekessel der Odessa Museum.—Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XCII, 1962 (Festschrift Franz Hancar), стор. 276.

⁶ В. С. Бочкарьов. Кіммерійські казани.—Археологія, 5. К., 1972, стор. 68.

⁷ В. С. Бочкарьов. Вказ. праця, стор. 64, рис. 1; стор. 65, рис. 2.

⁸ Е. И. Крупнов. Кіммерийцы на Северном Кавказе.—МИА, № 68. М.—Л., 1958, стор. 191; Т. М. Мінаєва. Нова знахідка казана кіммерійського часу.—Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 171—173.

⁹ А. Л. Нечитайлова. Раскопки курганов у станицы Суворовская.—Археологические открытия 1966 года. М., 1967, стор. 71.

¹⁰ Б. А. Латышин. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой.—АСГЭ, вып. 6. Л., 1964, стор. 62, рис. 1, 1; С. С. Бerezansкая. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине.—СА, № 4. М., 1960, стор. 30, рис. 5.

Більшість знайдених казанів неорнаментована, на деяких є один чи два ряди опуклих крапок (одеський¹¹, ставропольський казани). Лише на самарській (куйбишевській) посудині, за описом В. В. Гольмстен, є тиснений орнамент у вигляді обідка і зигзагів, а також складний гравірований візерунок (спіралі й зигзаги) на шийці подільського казана¹².

Найближчою аналогією суворовській знахідці є казан, що походить з степів Асканія-Нова, матеріал про нього вперше опублікований М. Макаренком¹³. Тепер О. І. Тереножкін встановив, що його знайдено в с. Михайлівка (район Скадовська Херсонської області)¹⁴. Згідно з описом М. Макаренка ця ваза нагадує так звану українську макітру. Вона зроблена з чотирьох металевих листів. Три складають тулуб, а четвертий — нижню частину і дно. Вінця утворені краєм товстого листа, який виступає над стінкою. Деталі посудини з'єднані за допомогою мідних заклепок. На жаль, про ручки скласти уявлення неможливо, бо збереглися лише сліди на місцях їх прикріплення.

Цей казан О. І. Тереножкін¹⁵ вважає найархаїчнішим з усіх знайдених досі, оскільки за формою він нагадує банкоподібні посудини зрубної культури.

Після суворовської знахідки є підстави впевнено говорити про два архаїчні казани в усій серії. Крім того, якщо попередні дослідники ще не мали точних археологічних даних для їх датування, то наш казан був виявлений у комплексі з іншими речами, за якими можна встановити його час.

У тому самому похованні відкрита ще одна посудина — чашка, близька до речей сейминсько-турбинського типу. Зв'язок Північного Причорномор'я з приуральським металургійним центром виявився не лише у знахідках окремих знарядь, виготовлених у причорноморських ливарних майстернях за приуральськими зразками, а й у поширенні тут таких предметів, як, наприклад, мідна чаша усть-гайвинського типу, виявлена в с. Дримайлівка поблизу Херсона¹⁶. О. М. Бader датує Усть-Гайвинський могильник, де була знайдена чаша, кінцем XV—XIV ст. до н. е.¹⁷ Звідси, природно, дримайлівську посудину, а тим більше суворовську, ми не можемо датувати раніше, ніж XIV ст. до н. е. Як показує порівняння, від усть-гайвинської чаші суворовська відрізняється тим, що перша викована з цілого шматка міді, а друга лита, хоч за формою і розміром вони дуже близькі.

З комплексу бронзових знарядь, виявлених у похованні, найбільш істотним для хронологічного визначення є тесло, що знайшло своє місце у типологічній схемі розвитку тесел, запропонованій О. О. Іессеном¹⁸. Найдавніші з них (майкопського і новосвободненського етапів), як він вважає, більш короткі й широкі. Знаряддя середньокубанської групи (Привольненський скарб) відрізняються більш видовженими пропорціями, а пізніші з них ще не мають розширеного леза і звуженого тулуба (Костромський скарб), являючи собою немов би переход до бронзових тесел колхідсько-кобанської групи.

За цією схемою суворовське тесло можна поставити поруч з тим, що належить до Костромського скарбу. Від виробів з Бекешевського і Боргу-

¹¹ А. І. Тереножкін. Вказ. праця, стор. 272, рис. 1.

¹² В. В. Гольмстен. Археологические памятники Самарской губернии. — ТСАРНИОН, вып. IV. М., 1929, стор. 133, рис. 46 (на стор. 126); В. С. Бочкарёв. Вказ. праця, стор. 65, рис. 2, 12.

¹³ N. Makarenko. La civilisation des Scythes et Hallstatt. — ESA, V, стор. 47—48.

¹⁴ А. І. Тереножкін. Вказ. праця, стор. 277.

¹⁵ Там же, стор. 276.

¹⁶ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, стор. 137, рис. 32, 19.

¹⁷ О. Н. Бадер. Древнейшие металлурги Приуралья. М., 1964; його ж. Могильники трубинского типа, их возраст и связь с поселениями. — ГЭ, вып. 6. Л., 1964, стор. 109.

¹⁸ А. А. Иессен. К хронологии «больших кубанских курганов». — СА, XII. М.—Л., 1950, стор. 171—172, табл. IV, 1.

станського¹⁹ скарбів воно відрізняється ширшим лезом. Останні О. О. Іессен вважає місцевими виробами верхньокубанського металургійного району і зараховує до основної групи пам'яток пізньокубанської культури (синхронної кобанській, нижня дата якої — XII—XI ст. до н. е.).²⁰

Тесла костромського типу в ранньозрубний час трапляються також у Поволжі й Північному Причорномор'ї. Так, одне з поволжьких О. О. Іессен ставив поряд з костромським²¹. Воно найближче до описаного екземпляра (має такі самі відтягнуті і відведені в бік кінці леза і ті самі пропорції).

Дуже схоже тесло (чи, як його називає дослідник, пласка мідна сокира) походить з Усть-Гайвинського могильника на Камі²², де виявлене також разом з мідною чашею, про яку згадувалося вище. Цей важливий факт підтверджує синхронність комплексів.

У Північно-Західному Причорномор'ї поблизу с. Рибаківки (колишній Аджіяск на Одещині) 1915 р. був знайдений скарб, до складу якого входило 19 кованих тесел у вигляді чотиригранної пластини, яка поступово розширявалася до плаского або округлого леза. О. О. Кривцова-Гракова, порівнюючи ці вироби з кобанськими, відносить їх до першого періоду зрубної культури²³.

Рибаківський скарб містить також вислообушну сокиру і коване своєрідної форми долото²⁴ з держаком для насадки, близьке за типом до того, яке виявлено у дослідженому нами похованні. Але суворовське долото-стамеска більш витончених і видовжених пропорцій. Воно нагадує маленькі плоскі новосвободненські знаряддя²⁵. Отже, наявність у Рибаківському скарбі тесел і долота, аналогічних суворовським, свідчить про їх хронологічну близькість.

З степів Північного Причорномор'я походить і Малокопанівський скарб, що містив ливарні форми з негативами кинджалів, наконечника списа, кельта, доліт і плаского тесла з широким лезом. І. Т. Черняков, виходячи з того, що ці матеріали мають аналогії серед пам'яток, з одного боку, покровсько-бородінського типу, а з другого, сабатинівського, датує їх XIV—XIII ст. до н. е.²⁶

Ймовірно, що до цього часу належить і скарб, знайдений 1965 р. поблизу с. Батарейка на Таманському півострові²⁷. Серед серпів, зрубних ножів, злитків металу виявилося і три ковані тесла, подібних до суворовського.

Що ж до листовидного ножа, то такі вироби відомі у великій кількості і на широкій території східно-європейських степів у II тисячолітті до н. е. Особливо типові вони для часу розквіту північнокавказької культури²⁸ і як пережиток існують на території Дагестану до появи калякентсько-хороочівської культури²⁹, хоч на пам'ятках Північно-Західного і Центрального Кавказу, в прикубанських і кобанських, наскільки відомо, аналогічні ножі

¹⁹ А. А. Иессен. Прикубанский очаг metallurgии и металлообработки в конце медно-бронзового века.— МИА, № 23. М.—Л., 1951, стор. 92, рис. 21; Н. Е. Егоров. Боргустанский клад 1941 г.— СА, XV. М., 1951, стор. 203.

²⁰ А. А. Иессен. Прикубанский очаг..., стор. 108—120.

²¹ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, стор. 59, рис. 13, 5; А. А. Иессен. К хронологии..., стор. 171—172.

²² О. Н. Бадер. Вказ. праця, стор. 124—125, 127, рис. 117, б.

²³ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, стор. 145.

²⁴ И. В. Фабрициус. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. К., 1951, стор. 56, табл. XVIII, 9а, 9б.

²⁵ Т. Б. Попова. Дольмены станицы Новосвободной.— Труды ГИМ, вып. XXXIV. М., 1963, стор. 34, табл. VIII, 5—8.

²⁶ И. Т. Черняков. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причорноморье.— ЗОАО, т. II (35). Одесса, стор. 24, 28—29, рис. 1, 6.

²⁷ Н. Н. Сокольский. Находки эпохи бронзы на Таманском полуострове.— Археологические открытия 1965 г. М., 1966, стор. 80—81.

²⁸ В. И. Марковин. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы.— МИА, № 93, 1960, стор. 92, рис. 42, 5—8.

²⁹ К. Ф. Смирнов. Археологические исследования в районе Дагестанского селения Тарки в 1948—1949 гг.— МИА, № 23. М.—Л., 1951, стор. 264—265, рис. 14, 4.

поки що не траплялись. У Прикубанні, як нами було встановлено, вони зберігаються до XIV ст. до н. е.³⁰

Хронологічні межі існування чотиригранних шил досить широкі, вони наявні в усіх культурах бронзового віку. Однак О. О. Іессен вказував на збільшення розмірів шил і видовження їх форми на пізніших етапах. Сурововські зразки не належать до ранніх типів з «великих курганів»³¹.

Не менш поширені бронзові голки, хоч хронологічні межі їх дещо вужчі. Екземпляри з сурововського поховання близькі до голок, знайдених на пам'ятках Поволжя, де вони належать до часу зрубно-хвалинської культури у матеріалах зольників поблизу с. Гіндешти у Молдавії (культура Ноа)³².

Отже, на підставі аналогій сурововський комплекс дається XIV—XIII ст. до н. е. Шодо його етнічної належності, то це питання досить складне і потребує спеціального розгляду. За інвентарем, типом казана і територією, де було знайдено пам'ятку (Північно-Західний Кавказ), що, як відомо, входить до зони розселення кіммерійців, досліджене поховання можна вважати одним з найдавніших кіммерійських.

А. Л. НЕЧИТАЙЛО

Об одном из древнейших киммерийских погребений

Резюме

До недавнього времени в пределах юга европейской части СССР клепанные киммерийские котлы были обнаружены вне комплексов. В 1966 г. на территории Северо-Западного Кавказа автором раскопано погребение в кургане, сопровождавшееся клепанным котлом в комплексе с бронзовым, каменным и костяным инвентарем. Это первая находка, позволяющая определить место изделий такого типа, поставить вопрос о времени появления металлической клепаной посуды на юго-востоке Европы и еще раз подчеркнуть генетическую связь киммерийцев со срубной культурой. На основании ряда аналогий и стратиграфических данных исследованное погребение может быть датировано XIV—XIII вв. до н. э. и отнесено к древнейшим киммерийцам.

Г. Т. КОВПАНЕНКО, Б. М. ЛЕВЧЕНКО

Поселення ранньоскіфського часу у с. Медвин на р. Росі

Для вивчення історії та культури населення лісостепового Правобережжя скіфського часу цікаві археологічні пам'ятки в околицях с. Медвин Богуславського району Київської області, які були частково обстежені автором 1972 р. Село розташоване у найвищій частині Придніпровської височини, у межиріччі рік Росі і Гнилого Тікича. Місцевість нерівна, порізана ярами та мокрими балками. Пам'ятки цього району ніким не вивчалися, незважаючи на те, що у лісостеповому Правобережжі проводяться значні археологічні дослідження.

Вперше згадує про ці старожитності Л. Похилевич, який пише про наявність поблизу Медвина городища-майдана, відомого під назвою «Савур-Могила»¹. Колекція І. А. Хайновського містить виявлений у селі бронзовий

³⁰ А. Л. Нечитайло. Верхнее Прикубанье в эпоху средней бронзы. Автореф. канд. дисс. К., 1973, стор. 173.

³¹ А. А. Иессен. К хронологии..., стор. 176.

³² О. А. Кривцова Гракова. Вказ. праця, стор. 57; А. И. Мелюко-ва. Культура предскіфского времени в лесостепной Молдавии. — МИА, № 96. М., 1961, стор. 30, рис. 12, 9—11.

¹ Л. Похилевич. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864, стор. 592.

наконечник списа з пером лавролистої форми і довгою трубкою². В. Данилевич у своїй книзі наводить згадки про випадково знайдені тут предмети епохи бронзи та скіфського часу³. В Ермітажі зберігаються бронзовий кельт, бронзові наконечники стріл архайчного типу і набір намиста з кургану VI ст. до н. е., розкопаного селянами⁴. У Білоцерківський краєзнавчий музей передано ряд речей, які знайдені у с. Медвіні ще у дореволюційний період, зокрема вироби середньодніпровської культури, випадкові знахідки скіфського часу, а також матеріали скіфських курганів, розкопаних 1923 р. місцевими вчителями І. В. Дубиною та Б. П. Марушевським⁵. З журналу «Український музей» за 1927 р. дізнаємося про надходження у Білоцерківський музей з с. Медвина кісток мамонта та глиняного посуду⁶. За останнє десятиріччя колекція медвинських матеріалів значно поповнилася завдяки зусиллям місцевого краєзнавця директора Будинку культури Б. М. Левченка. Він створив тут невеликий музей, в якому висвітлено історію села з найдавніших часів.

Влітку 1972 р. ми обстежили ряд поселень у північній, південно-східній та південно-західній частинах села, а на деяких з них вдалося частково провести шурфування.

У цій статті розглянуто лише поселення ранньоскіфського часу.

Поселення в урочищі Свята Гора розташоване на південний схід від Медвина, на пласкому підвищенні, витягнутому з півночі на південь. Східний схил його крутий, південний та західний — більш пологий. З півдня і сходу підвищення оточене неширокою долиною, по дну якої тече безіменний струмок, із заходу — долиною р. Хоробри, затоки Росі. По обох берегах річки стоять будівлі Медвина, північний схил гори також заселений.

Біля підніжжя Святої Гори, на південному схилі, трапляються уламки кераміки трипільської культури. Вище, на плато, у східній частині пагорба розповсюдженні знахідки скіфського часу. Судячи з підйомного матеріалу, довжина поселення становила 400 м (Пн.-Пд.), ширина — 150 м (С.-З.). окремі уламки кераміки є і північніше, аж до села.

На розораній поверхні поселення культурні залишки (фрагменти кераміки, шматки обмазки, кістки тварин, камінці) зосереджені у вигляді окремих скупчень. Поверхня деяких з них у південній частині гори має золисте забарвлення, являючи собою, напевно, розорані зольники, добре відомі на поселеннях білогрудівської, чорноліської культур і у скіфських пам'ятках лісостепового Правобережжя, басейні рік Ворскли та Сіверського Дніця. За межами скупчень культурних залишків майже немає.

На краю рову у північно-східній частині поселення виявлено землянку, а на глибині 0,20 м від поверхні — скupчення шматків глиняної обмазки з відбитками пруття, очевидно, від стін зруйнованого наземного житла. Землянка, як свідчить збережена частина, мала овальну у плані форму і була орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Ширина її вздовж стінки рову становить 2,90 м, а довжина уцілілої частини — 2 м. Дно рівне, злегка заглиблене до центра, було на рівні 1,30 м від поверхні і 0,7 м нижче материка. Стінки землянки вертикальні. Житло заповнене чорноземом з незначними домішками золи, особливо помітної у центральній його частині, де траплялася й найбільша кількість окремих шматків печин. Крім обмазки, тут знайдено уламки кераміки, кістки тварин і дрібне необроблене каміння. Камінці були у різних місцях землянки і на різній глибині, але не утворювали скупчень.

² Указатель выставки Киевского общества древностей и искусства. К., 1897 стор. 12.

³ В. Данилевич. Археологічна минувщина Київщини. К., 1920, карти IV, V.

⁴ А. И. Тереножкин. Предскіфский период на Днепровском Правобережье.

К., 1961, стор. 125; ОАК за 1901 г. СПб., 1903, стор. 127; А. А. Спичин. Курганы-скифов-пахарей.—ИАК, вып. 65. СПб., 1918, стор. 104.

⁵ Т. С. Пасека. К вопросу о среднеднепровской культуре.—КСИИМК, вып. XVI, 1947, стор. 41, 42; Архів Д. М. Шерbakівського.—НАІА НАН України, ф. 9, спр. 3.

⁶ «Український музей», зб. І. К., 1927, стор. 246.

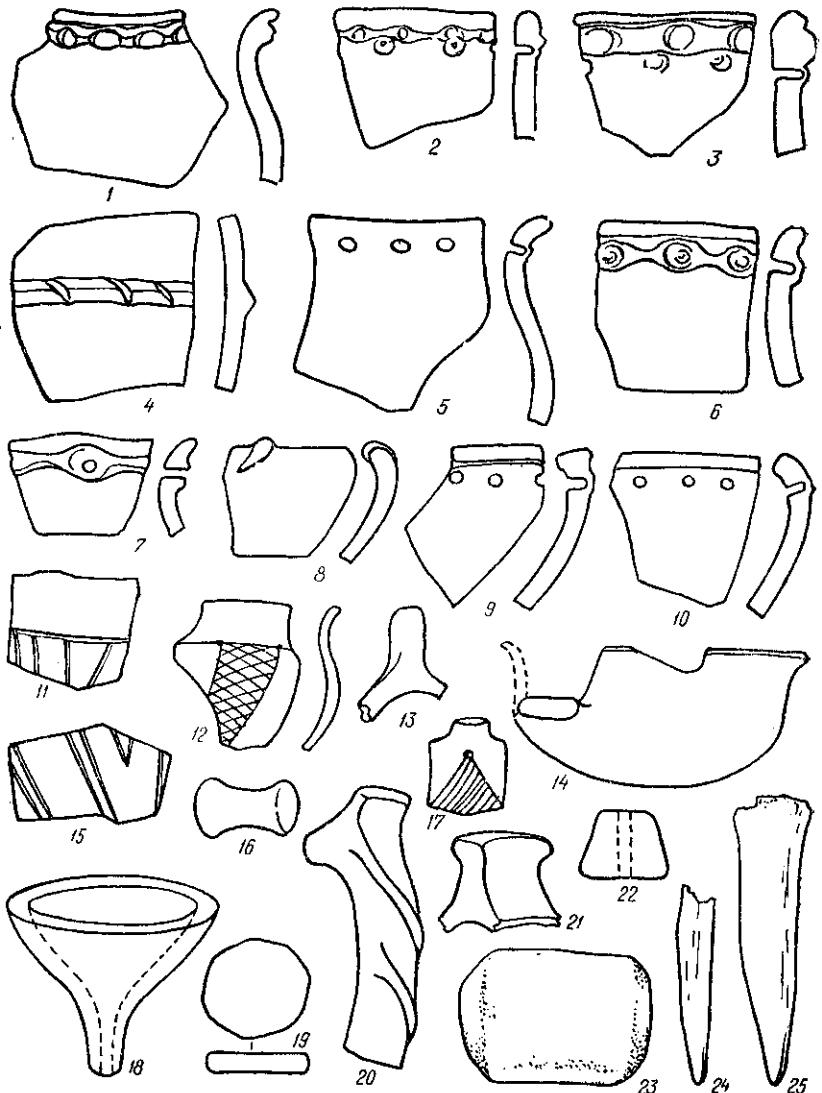

Рис. 1. Свята Гора. Кераміка, вироби з кістки, глини та каменю (1—25).

Основну масу знахідок у землянці становить кераміка — переважно уламки слабопрофільованих горщиків середніх розмірів, з дещо округлим тулубом. Дно, яке іноді має закраїну, під тупим кутом переходить у стінку. Є уламки прямостінних банок (рис. 1, 2, 3) і вінця від горщиків з більш відігнутим назовні краєм і подовженою шийкою. Орнамент досить одноманітний: наліпний валик біля вінець або трохи нижче у поєднанні з нанесеними з внутрішнього боку посудини наколами, що утворюють горошини на зовнішній поверхні. Край вінець звичайно гладенький. Проколи простежуються рідко, як і валик по тулубу. Посуд без валика нечисленний, як правило, прикрашений наколами. Поверхня ледь загладжена, сірого або жовто-сірого кольору (рис. 1, 1—7).

Миски мають напівсферичну форму і загнутий до середини пласко зрізаний або закруглений край. Орнаментовані найчастіше наколами, що утворюють зовні горошини, одиничні або подвійні виступи (рис. 1, 8—10). Поверхня мисок сірого, чорного, рідше жовтого кольору, добре загладжена.

Від черпаків у землянці знайдено уламки вінець, короткої шийки і округлого тулуба та ручки з виступом на згині (рис. 1, 12—14, 17, 20, 21). Ручки є широкі, стрічкові, високо підняті над краєм. Посудини інших форм трапляються рідко. До них належить фрагмент стінки, прикрашеної врізним орнаментом з інкрустацією (рис. 1, 11, 15). Крім кераміки, у землянці виявлено уламок кістяної проколки, кістяного долота з тупим робочим краєм, глиняне прясло, два розтирачі (рис. 1, 22—25).

У музеї Медвина зберігається ще набір кераміки з цього самого поселення. Кухонний посуд не відрізняється істотно від знайденої у землянці. Трапляються миски, прикрашені валиком, що спускається з країв на плічка; виявлено уламок посудини на кільцевій підставці, черпаки — мілкі, широко відкриті і більш глибокі з короткою чи подовженою шийкою. Переход шийки до тулуба плавний. Деякі черпаки мають врізний орнамент з інкрустацією. У ручок є виступ на згині. Вони також бувають орнаментовані. Поверхня чорна або сіра, добре загладжена.

З глиняних виробів у музеї наявні кружок із стінки посуду (рис. 1, 19), катушки (рис. 1, 16), прясло та глиняна лійка (рис. 1, 18). Цікаво відзначити, що подібна лійка знайдена А. І. Тереножкіним на розкопках Суботівського і Чорноліського городищ передскіфського часу у басейні Тясмина⁷.

Описані вище речі знаходять прямі аналогії у матеріалах Трахтемирівського городища, яке датується VI ст. до н. е., та інших ранньоскіфських поселень у лісостеповому Правобережжі. Отже, ця пам'ятка поблизу Медвина також може бути датована VI ст. до н. е.

Поселення в урочищі Тотохи. На південний схід від Святої Гори, на протилежному боці вказаного вище струмка, стоять три горби з крутими задернованими схилами, розділені безіменними струмками. Місцеві жителі називають ці горби Тотохами. Центральний і північний заввишки 25—30 м, південний — нижчий. На перших двох знайдено окремі уламки горщиків з валиком по тулубу і чорнолощених черпаків з врізним орнаментом та інкрустацією. Тут потрібні ще додаткові дослідження.

Основне поселення розташоване біля підніжжя центральної Тотохи на пологому схилі, що спускається до струмка. Поверхня щорічно зорюється. Культурні залишки, як і на Святій Горі, трапляються окремими скученнями. Одне з них, виявлене у західній частині поселення, містило кераміку трипільської культури. Знахідки скіфського часу простежені на всій площі селища, особливо у південній частині, де було закладено розкоп площею 63 м². Товщина культурного шару становить 45 см. У східній частині розкопу на глибині 0,30—0,35 м від поверхні виявлено завал обпаленої глиняної обмазки з відбитками пруття завдовжки 4,5 м, завиришки 2 м. Знахідки, головним чином кераміка, зібрани переважно біля розвалу печини. Очевидно, тут наявні залишки наземного житла.

Кераміка поселення за формою і орнаментом тотожна знайденій на Святій Горі. Серед кухонних горщиків переважають слабопрофільовані, прикрашені, як правило, наліпним валиком і наколами під вінцями (рис. 2, 2—5, 8, 12). Валик по тулубу і проколи під вінцями бувають рідко (рис. 2, 6). Край вінець здебільшого гладенький, без орнаменту. В окремих випадках він прикрашений косими насічками чи пальцевими ямками (рис. 2, 13). Незначною є кількість уламків посуду без валика. Від описаних вище вони відрізняються більш відгнутими назовні вінцями, орнаментом у вигляді наколів. Іноді на одному виробі є і наколи, і проколи (рис. 2, 1).

Миски мають звичайну напівсферичну форму і загнутий до середини край. Орнаментовані вони наколами, різного роду виступами (рис. 2, 9—11, 14, 16). У деяких посудинах під краєм — великі круглі отвори, що часто трапляються на мисках з Поросся (рис. 2, 11)⁸.

⁷ А. И. Тереножкин. Предскіфский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 71, рис. 46.

⁸ Г. Т. Копланенко. Памятники раннескіфского времени Каневщины. — Проблемы скіфской археологии. — МИА, № 177. М., 1971, стор. 118, рис. 2, 6.

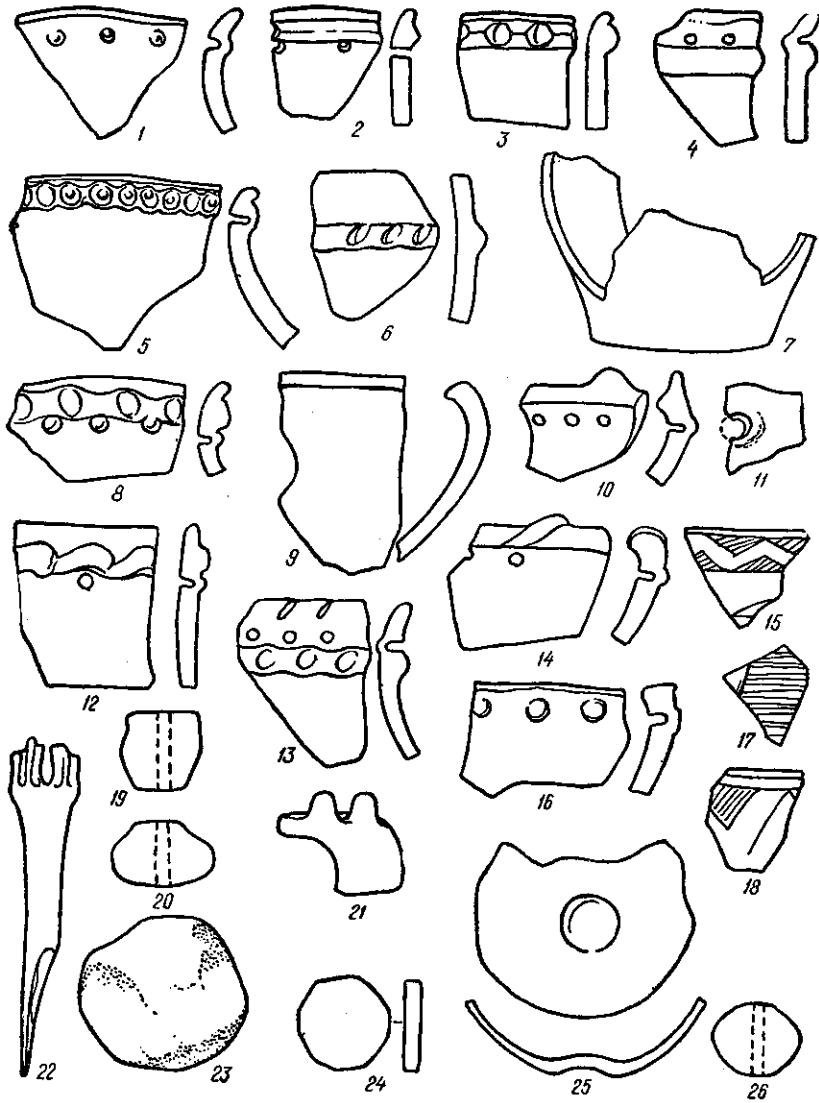

Рис. 2. Тотохи. Кераміка, вироби з глини, кістки та каменю (1—26).

Збереглись уламки вінець від черпаків з подовженою шийкою. На дніях посередині — ямка, ручки мають виступ за згині (рис. 2, 21, 25). Два уламки стінок від черпаків були прикрашені врізним орнаментом (рис. 2, 15, 18). Корчаги представлені окремими фрагментами вінець та стінок. Поверхня столового посуду добре загладжена, у деяких випадках лощена.

Разом з описаною керамікою на поселенні знайдено три глиняних прясла, уламок покришки, кружечок із стінки посудини, кістяну проколку, розтирач (рис. 2, 19, 20, 22—24).

Поселення в урочищі Тотохи, як і селище на Святій Горі, можна датувати VI ст. до н. е.

Поселення в урочищі Грибів Яр. Пам'ятка виявлена на південний захід від села, по обидві сторони дороги на Лисянку і Звенигородку Черкаської області, на невисокому плоскому підвищенні над долиною безіменної річки. По краю селища у північно-західній частині проходить ґрутовий шлях з Медвина у с. Митайлівку. На заході воно обмежене неширокою долиною. Східна частина поселення частково зруйнована дорогою з Таращі на

іку та лісосмугою вздовж неї. Культурні залишки залягають окремими скупчениями або плямами. За розповідями старожилів с. Медвин, ці плями до 1916 р. існували недавнього часу мали вигляд невисоких курганів. Кількість їх була велика, а від дороги на Звенигородку встановити не вдалося, оскільки ця частина селища була під посівами. У південно-західному напрямку, справа від дороги, нами зафіксовано 18 плям, віддалених одна від одної на 40—100 м. Сім з них, крім культурних залишків, мають золисте забарвлення ґрунту і,

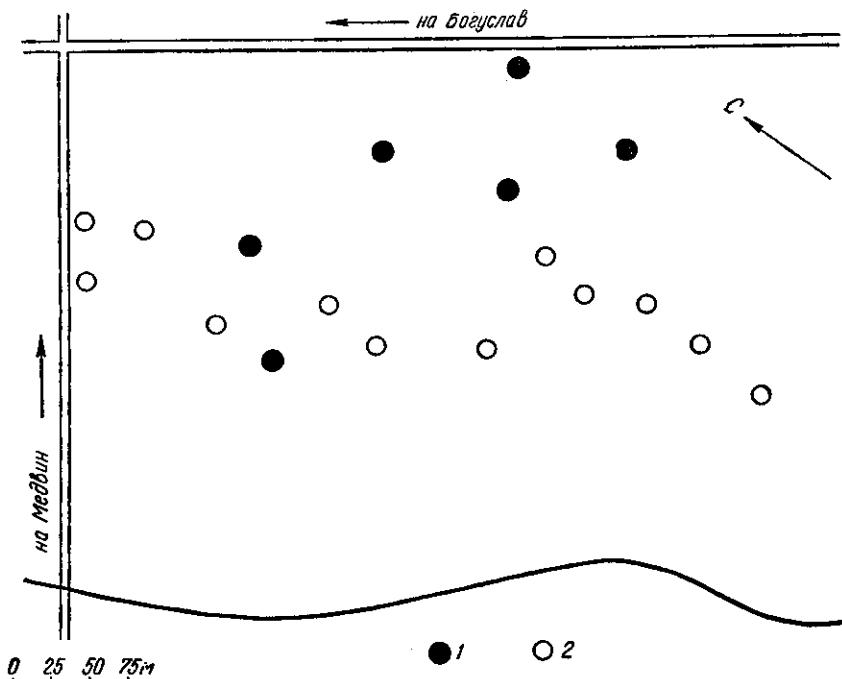

Рис. 3. Грибів Яр. План поселення:
1 — зольники; 2 — скупчення знахідок.

очевидно, являють собою сильно розорані зольники. Судячи з розташування плям, довжина поселення — 450 м, ширина збереженої частини — 200 м (рис. 3).

На одному зольнику у північно-східній частині поселення нами була закладена траншея завдовжки 10 м і завширшки 2 м. Культурний шар завтовшки 50—60 см складався з перемішаних золи та землі і містив значну кількість битого посуду та кісток тварин.

Кераміка відрізняється у деталях від знайденої на селищах Свята Гора і Тотохи. Основними тут є більш профільовані горщики. Вінця їх відігнуті назовні, шийка подовжена. Під вінцями наколи або проколи. На стінках часто буває наліпний валик, іноді трикутний у розрізі, розчленований рідкими або більш густими пальцевими ямками (рис. 4, 1, 2, 4, 6). Подібний посуд є найбільш раннім у скіфський час у лісостеповому Правобережжі. Він добре відомий на поселенні поблизу с. Жаботин⁹ у шарі VII ст. до н. е.

Нечисленні тут уламки вінець з валиком під краєм (рис. 4, 3, 7), які є основними для поселень Свята Гора і Тотохи і характерними для пам'яток кінця VII і VI ст. до н. е.

Миски близькі до розглянутих вище. Можна лише зазначити, що більшість їх орнаментована різної форми виступами, валиками, які спускаються

⁹ Е. Ф. Покровская. Раскопки поселения раннескифского времени у с. Жаботин.— КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955, стор. 88.

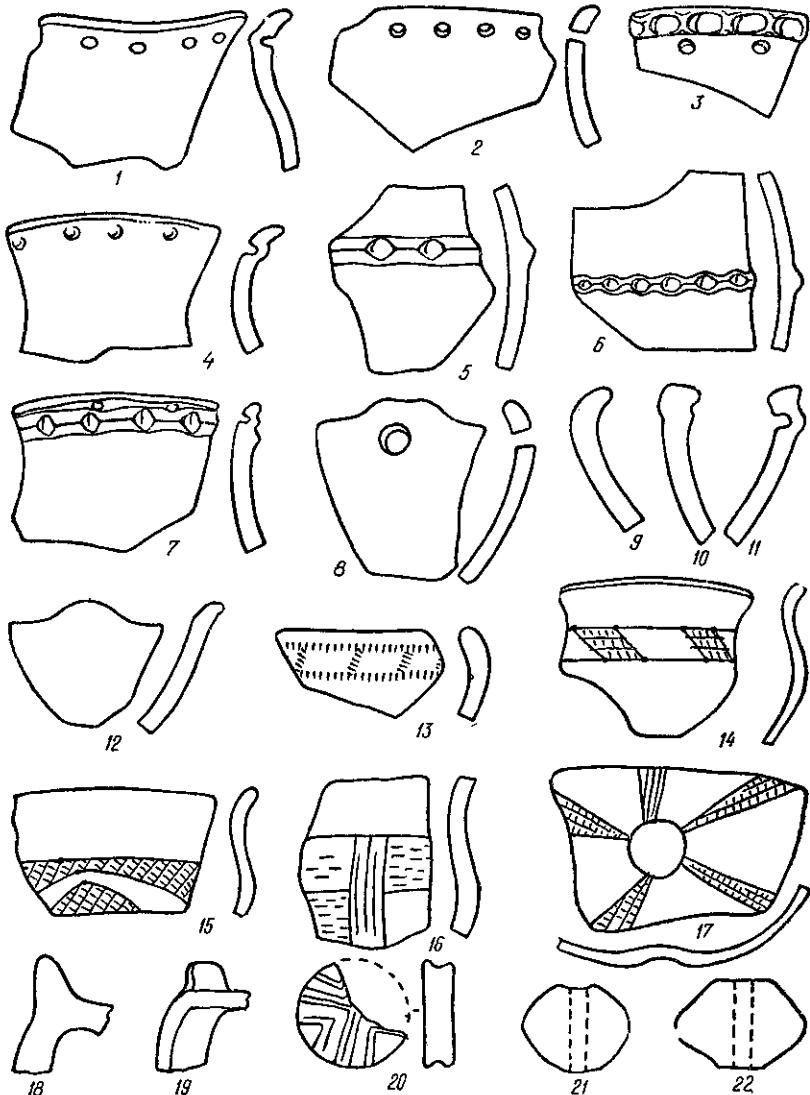

Рис. 4. Грибів Яр. Кераміка, вироби з глини (1—22).

з краю на плече, а також наколами (рис. 4, 8—12). Один уламок був прикрашений зовні по краю зубчастим штампом (рис. 4, 13).

Черпаки, на відміну від знайдених на інших поселеннях, мають підложену поверхню, глибшу округлу чашечку і прикрашені врізним орнаментом з інкрустацією (рис. 4, 14—19).

Крім кераміки, знайдено три глиняних прясла, блок (рис. 4, 20—22), два кістяних лощила, уламки кістяних проколок, уламок рога з обробленими кінцями (рис. 5, 1—5).

Вірогідно, що поселення в урочищі Грибів Яр давніше від описаних і попередньо може бути датоване VII ст. до н. е.

Поселення в урочищі Тістове розташоване за кілометр на північ від села на високому плато, обмеженому із сходу й півночі струмком, з заходу по краю поселення проходить польова дорога. Зразу за нею виявлена кераміка черняхівської культури, а в північно-східній частині поселення — ранньоскіфська. Як і на інших пам'ятках, культурні залишки скіфського часу розповсюджені окремими, ще мало розораними скupченнями кераміки, гли-

няної обмазки, камінців. Кухонні горщики представлені уламками стінок, прикрашених наліпним валиком, вінцями без орнаменту або з проколами під краєм. Тут же трапилися фрагменти звичних для скіфського посуду мисок, два уламки грецьких амфор, розтирач.

Поселення в урочищі Тістове за керамікою можна також вважати пам'яткою ранньоскіфського часу.

Рис. 5. Грибів Яр. Вироби з кістки (1—5).

Поселень VII—VI ст. до н. е. не лише у басейні р. Рось, а й в лісостеповому Правобережжі відомо не так багато. Тому знайдені нами селища, без сумніву, становлять значний інтерес. Вони збагачують новими даними про матеріальну культуру одного з найцікавіших періодів в історії населення Середнього Подніпров'я.

Г. Т. КОВПАНЕНКО, Б. М. ЛЕВЧЕНКО

**Поселение раннескифского времени
в с. Медвин на р. Роси**

Резюме

В^{*}публикации дается описание материалов четырех поселений раннескифского времени, открытых авторами в междуречье Горного Тикича и р. Рось, у с. Медвин Богуславского района Киевской области.

Поселения расположены на высоких плато по берегам оврагов. Культурные остатки (обломки керамики, изделия из кости и глины, камни, куски печины, кости животных) распространены отдельными пятнами. Некоторые из этих пятен являются, по-видимому, распаханными зольниками. В одном из поселенийкрыты остатки овальной в плане землянки. Подъемный материал, а также находки, полученные путем шурфовки в урочищах Святая Гора и Грибов Яр, дали набор керамики, изделия из кости, характерные для памятников VII—VI вв. до н. э. в лесостепном Правобережье (Жаботин, Крестатик, Трахтемировское городище).

В результате обследования собраны дополнительные данные о малоизученных поселениях раннескифского времени в лесостепном Правобережье.

А. О. МОРУЖЕНКО

Оборонні споруди Немирівського городища

Немирівське городище — одне з найбільших укріплених поселень лісостепової Скіфії. 1909 р. дослідження на городищі проводив С. С. Гамченко. Він вказав на вдале використання рельєфу та відзначив, що річка, яка тече через городище, створює природний захист. Увагу дослідника привернули величезні вали, що оточують поселення. На його думку, вал складався з дугоподібних шарів дубового вугілля та обпаленої глини, а в основі мав каміння місцевих порід¹. О. А. Спіцин, який 1910 р. вів розкопки в центральній частині укріplення, вважав, що вали були насипані з землі і пов'язував їх виникнення зі скіфським часом. Він заперечував можливість спорудження вздовж гребеня дерев'яної стіни, посилаючись на примітивну техніку тогочасних теслярів².

Спеціальні дослідження проводив напередодні Великої Вітчизняної війни Г. Д. Смирнов. Зроблений у східній частині городища розріз валу свідчить, що його основу становили великі камені та колоди³.

У післявоєнні роки широке дослідження пам'яток Південного Поділля здійснював М. І. Артамонов⁴. Основну увагу він зосередив на Немирівському городищі. Крім розкопок на території поселення, було зачищено розріз зовнішнього валу. У результаті підтвердились спостереження Г. Д. Смирнова щодо його конструкції⁵.

1966 р. вивчення оборонних споруд, що дало нові відомості про їх влаштування, проводилось Немирівським загоном скіфо-слов'янської експедиції Харківського державного університету⁶. В результаті цих робіт зібрано матеріал, який дає можливість з'ясувати основні будівельні прийоми, застосовані на оборонних спорудах городища.

Немирівське городище (рис. 1) розташоване на лівобережжі Південного Бугу за 10 км від ріки та 4 км на південний схід від м. Немирова, районного центру Вінницької області, і займає відроги плато по обох берегах р. Мирки (місцева назва Замчик). У цьому місці в річку впадає кілька струмків, які утворюють в плато глибокі вимивини. Городище, границя якого має округлі обриси, оточене величезним валом, заввишки від 6 до 8 м та ровом. Ріка поділяє поселення на дві частини: північну і південну. На сході північної локалізується центральне укріплення, заселене у стародавні часи. Це високий мис лівого берега р. Мирки, оточений її долиною і глибоким яром. З боку ріки сюди веде 75-метровий підйом, нахилений під кутом пересічно 15—20° (рис. 2). З півдня крутий схил відрога плато створював надійний природний захист. Центральне укріплення, захищене валом і ровом з північного, східного і частково західного боків, являє собою дитинець, розташований всере-

¹ С. С. Гамченко. Археологические исследования 1909 г. в Подолье. Архив ЛОИА, дело № 1909/85-а.

² А. А. Спіцин. Скіфи и гальштат.— Сборник археологических статей, поднесенных А. А. Бобринскому. СПб., 1911, окремий видбиток, стор. 10, 12.

³ М. И. Артамонов. Археологические памятники Южной Подолии (по материалам Южно-Подольской экспедиции 1946 г.)— НА ТА АН УРСР.

⁴ М. И. Артамонов. Юго-Подольская экспедиция.— КСИИМК, вып. XXI. М., 1947, стор. 74—76; його ж. Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г.— Вестник ЛГУ, № 11, 1948; його ж. Південно-Подільська експедиція.— АП УРСР, т. I, К., 1948, стор. 257—262; його ж. Археологічні дослідження на Південному Поділлі в 1948 р.— АП УРСР, т. IV, К., 1952, стор. 193—195; його ж. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг.— КСИИМК., вып LIX. М., 1955, стор 100—117; його ж. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции.— КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955, стор. 84—87.

⁵ М. И. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г., стор. 179.

⁶ А. А. Моруженко. Новые данные о Немировском городище.— Археологические открытия 1966 года. М., 1967, стор 201—202.

дині городища. Таке планування поселень спостерігається тільки на Правобережжі. Дитинці мають округлі обриси і порівняно невеликі розміри. Так, площа Немирівського городища становить 110 га, а дитинця — 12,5 га.

Вали, що тягнуться на 4,5 км, охоплюють разом значну територію з річкою. Для поселення була використана тільки верхня, додатково укріплена частина. Слід відзначити вдалий вибір місця. Велика внутрішня територія давала можливість мати траву для худоби навіть під час облоги. Є тут і джерело води, що, до речі, характерне для системи укріплень багатьох по-

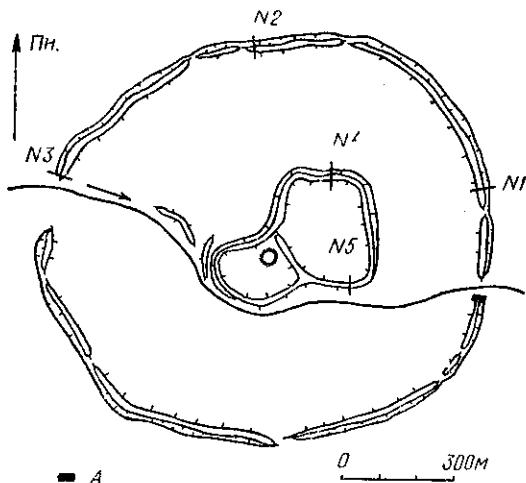

Рис. 1. Схематичний план Немирівського городища:
1—5 — місця профілів; А — місце розрізу валу.

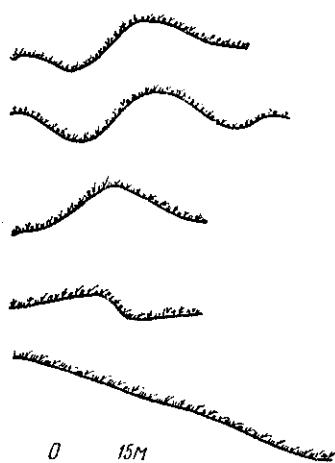

Рис. 2. Профілі укріплень Немирівського городища.

селень Правобережжя (Пліскачівське, Трахтемирівське, Грубське, Пастирське, Мотронинське, Переорка та ін.). Забезпечення населення в будь-який час водою є однією з найважливіших вимог стародавнього містобудування. «Велику перевагу має місто,— писав Вегеций,— коли у його стінах є невичерпні джерела»⁷.

Датується Немирівське городище за місцевими матеріалами і предметами грецького імпорту VII—V ст. до н. е.⁸

1966 р. експедиція досліджувала вал великої зовнішньої огорожі в південно-східній частині. Можливо, тут 1948 р. робив зачистку М. І. Артамонов. Розкоп закладено на правому березі р. Мирки при виході її з території городища. Вал у цьому місці насипано на краю надзаплавної тераси, що обривається в долину річки. Тому він тут здається дуже високим. Ширина його підніжжя становить 32 м, висота — 8,5 м (рис. 3). Основою валу є скеля з гнейсо-гранітних порід, що виходять в цьому місці на поверхню. Зверху скелю перекривав похованій ґрунт — грубозернистий пісок, шар якого мав завтовшки до 60 см. На цю основу під час риття рову було насипано ґлину, а поверх її — такий самий пісок. Споруджуючи вал, землю підсилювали з зовнішнього боку городища. У цій частині валу залишилися ямки із слідами порохнявого дерева від стовпів. Ці дванадцять ямок розташовані майже одна під одною на відстані 10—20 см, діаметр їх становить від 5 до 15 см. Це залишки якоїсь дерев'яної конструкції, спорудженої всередині валу для його зміцнення.

⁷ В е г е ц и й. Краткое изложение основ военного дела, IV, 10.

⁸ М. И. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии в 1949 г., стор. 180—181; його ж. Археологичні дослідження..., стор. 194; Б. Н. Граков. Греческое граффито из Немировского городища.—СА, № 1. М., 1959, стор. 259; Н. А. О на й к о. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э.—САИ, вып. ДІ-27. М., 1966, стор. 56, 59, 60, та ін.

Шар піску і глини в північній частині розрізу перекривається прошарком сірого ґрунту завтовшки 40 см, який рівномірно залягає майже від підніжжя валу. Вище товщина шару зменшується до 10 см, і він утворює майже горизонтальну площинку. Під цією сірою землею в середній частині валу ґрунт досить різноманітний: темно-сірий і сірий в суміші з жовтою і червоною глиною. Біля підніжжя цього підвищення (див. рис. 3) у південній частині розрізу багато каміння і шар горілого дерева. Обпалені колоди, вірніше сліди від них, завтовшки 1—2 мм трапляються тут на глибині до 40 см.

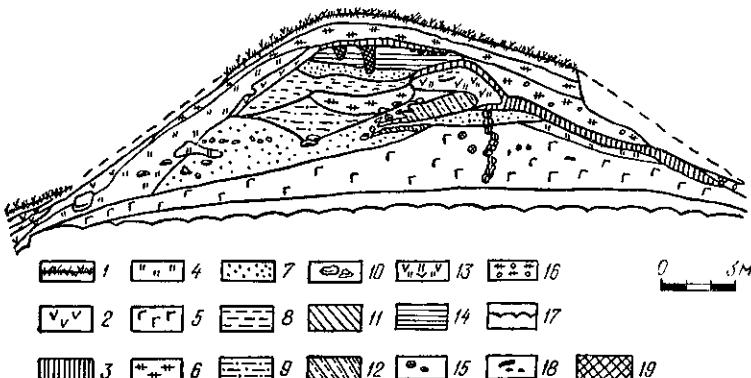

Рис. 3. Розріз валу Немирівського городища:

1 — дерев; 2 — чорнозем; 3 — сірий ґрунт; 4 — жовта глина; 5 — темна глина; 6 — світла глина; 7 — грубозернистий пісок; 8 — шари червоної і жовтої глини з піском; 9 — глина з грубозернистим піском; 10 — каміння; 11 — світло-сірий ґрунт; 12 — темно-сірий ґрунт; 13 — сірий ґрунт у суміші з жовтою та червоною глиною; 14 — шари глини і грубозернистого піску; 15 — залишки горизонтальних стовпів; 16 — червона глина; 17 — скеля; 18 — горіле дерево; 19 — заповнення ям.

На рівні 4,30 м від вершини валу зафіковані залишки двох плах: одна завширшки 14 см, друга — 30 см, довжина обох — 1,30 м, відстань між ними — 10 см. У тій самій частині розрізу поверх піску глина і грубозернистий пісок правильно чергувалися з порушеними шарами. Тут також є невеликі піщані прошарки і лінза жовтої глини.

На висоті 7,40 м від підніжжя валу знайдені ями від двох вертикальних стовпів. Більша — має конусоподібну форму, глибина її дорівнює 130 см, діаметр — 60 см. Менша — циліндричної форми, глибина її становить 40 см, діаметр 20 см. Зверху все перекрите чорноземом та глиною (жовою й світлою). Ніяких слідів навмисного обпалення валу, про яке писав С. С. Гамченко, не виявлено. Щоправда, більша частина насипу — грубозернистий пісок з глиною скидається за кольором на обпалений шар.

На території городища було оглянуто кар'єр для видобутку каміння і встановлено, що кам'яна скеля не суцільна, а має шарувату структуру: шари каміння завтовшки 60—80 см чергуються в природному стані з грубозернистим піском (місцеве населення називає його жорством) та червоно-бурою глиною такої самої структури, як і в розкопі.

Щодо гіпотези про обпалення валу, то вона не нова. Вперше її запропонували ще в другій половині XIX ст. німецький вчений Р. Вірхов⁹ та чеський — І. Волдржих. Останній, досліджуючи вали слов'янського Литорадлицького городища під Влтавою, в багатьох місцях знайшов каміння і пісок, що чергувався з попелом та деревним вугіллям. Виходячи з цього, І. Волдржих створив свою схему побудови валу, за якою на землю відповідно до контурів валу накладали шар деревного вугілля, перекриваючи його

⁹ R. Virchow. Gebrannte Steinwalle der Oberlausitz. Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Sitzung vom 14. Mai 1870. — Zeitschrift für Ethnologie, Zweiter Band. Berlin, 1870, стор. 257—271.

глиною, піском і камінням. Щоб підтримувати горіння, робили душники. Внаслідок дії вогню пісок плавився і скріплював каміння¹⁶.

І. В. Фабріціус також дотримувалася думки, що шляхом обпалювання можна зміцнити насип валу¹¹. Однак її реконструкція на матеріалах Шарпівського городища де в чому не зовсім переконлива і викликає заперечення. Б. А. Шрамко, який провів розвідку 1964 р. на Шарпівському городищі, відзначає, що в багатьох зачистках старих розрізів помітні ділянки дуже обпаленої глини й обвугленого дерева. Але спеціального обпалювання не було, тому що згадані ділянки мають пухку, сипку структуру. Обгорілі

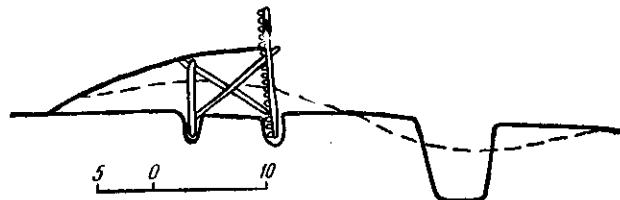

Рис. 4. Дерев'яна конструкція всередині валу. Англія. Реконструкція Е. Курвен.

залишки трапляються по краях валу. Все це, а також стратиграфічні спостереження дали можливість В. А. Шрамку зробити висновок про те, що на Шарпівському городищі була дерево-земляна стіна, спалена ворогами під час нападу¹². В загалі обпалювання валу проводити було недоцільно, бо це не зміцнювало його, а навпаки, сприяло швидшому руйнуванню, тому що злегка обпалена глина стає пухкою і не задерновується.

Стратиграфія розрізу вказує на два періоди у будівництві оборонної споруди Немирівського городища. Спочатку був насипаний порівняно невисокий вал, у верхній частині якого збереглись обвуглені залишки дерев'яної стіни. Основа цієї конструкції була, напевно, укріплена камінням. Всередині валу виявлено розташовані навскіс бруски, очевидно, сліди якось дерев'яної споруди. Можливо, це залишки стяжок для укріplення валу, насипаного з грубозернистого піску. Подібну конструкцію знайшов свого часу Е. Курвен, який досліджував городища в Англії (рис. 4)¹³. З внутрішнього боку дерев'яна стіна підсиpanа ґрунтом, верхня частина якого мала вигляд горизонтальної площинки. Це так званий банкет, де могли зосереджуватися захисники поселення. Потім, коли ці укріплення були зруйновані, залишки згорілого дерев'яного облицювання завалились до підніжжя валу.

У зв'язку із руйнуванням первісного укріплення пізніше був добудований вал. У верхній частині влаштовано горизонтальний майданчик, а на ньому, мабуть, знову споруджено дерев'яну стіну. Основою для неї були стовпи, ями від яких чітко простежуються в профілі. Очевидно, ця дерев'яна конструкція розташовувалася біля зовнішнього краю плоскої вершини валу. З внутрішнього боку знову споруджено банкет. Всі нетривкі шари насипу були ретельно перекриті більш надійним шаром глини. Нова оборонна споруда більш грандіозна, але загальна схема будови залишилась старою. Ніяких речових залишків, що датують будівельні періоди, в насипу не знайдено.

Істотною частиною оборонних укріплень, крім земляних насипів, були дерев'яні конструкції. Сліди горілого дерева простежуються також у валах

¹⁰ Л. Нидерле. Человечество в доисторические времена. — Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель. СПб., 1898, стор. 539—540, рис. 417, 418.

¹¹ І. В. Фабріціус. Тясминська експедиція. — АП УРСР, т. II. К., 1949, стор. 87.

¹² Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу в басейні Дніця. — Археологія, т. XIV, К., 1962, стор. 140; Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство скіфської епохи. — Вісник Харківського університету, №17, історична серія, вип. I. Харків, 1966, стор. 73.

¹³ Е. Сигвен. Notes «Antiquaries Journal», vol. X, N 2. London, 1933, стор. 163.

Мотронинського, Пастирського, Крутківського¹⁴ та багатьох інших городищ скіфського часу як правобережного, так і лівобережного Лісостепу¹⁵. Таким чином, на цій території простежується певна спільність у техніці будівництва фортифікаційних споруд, яка ґрунтуються на місцевих традиціях та місцевому будівельному матеріалі. У цьому плані не можна не зазначити деяких положень В. В. Лапіна, висловлених у зв'язку з питанням про грецьку колонізацію Північного Причорномор'я¹⁶. Занадто перебільшуочи роль греків і вважаючи, що їх поселення були навіть у Лісостепу, він, власне кажучи, підтримує погляди І. В. Фабріціус, які свого часу критикував А. І. Тереножкін¹⁷. Говорячи про Немирівське городище як про грецьке поселення¹⁸, В. В. Лапін не наводить переконливих аргументів на користь такого висновку, крім факту знахідок ранньої грецької кераміки. Тим часом уламки грецького посуду VII—VI ст. до н. е. трапляються і на ряді інших городищ Лісостепу (Більське, Трахтемирівське, Полкова Микитівка тощо)¹⁹. Насиченість культурного шару Немирівського городища місцевим матеріалом, насамперед локальними формами кераміки²⁰, типи житлових, господарських та оборонних споруд, єдність будівельних прийомів, характерних і для інших поселень Лісостепу (Східного, Західного, Великого Більського, Шарпівського) дають підставу розглядати Немирівське городище як пам'ятку, залишенню місцевими племенами.

А. А. МОРУЖЕНКО

Оборонительные сооружения Немировского городища

Резюме

В 1966 г. Немировский отряд скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета исследовал оборонительные сооружения одного из крупнейших поселений лесостепной Скифии — Немировского городища, расположенного на левобережье Южного Буга. Округлое в плане городище со всех сторон ограничено мощными валами и рвами. Разрез вала был сделан в юго-восточной части поселения. Обнаруженные здесь ямки от столбов и остатки обуглившегося дерева позволяют реконструировать оборонительные сооружения, выделив в их создании два строительных периода. Стратиграфические наблюдения опровергают предstawление о существовавшем предварительном обжиге вала. Обуглившееся дерево и обожженные глина и песок являются следами пожара.

При возведении укреплений Немировского городища применялись те же строительные приемы, что и на других поселениях Лесостепи.

¹⁴ В. В. Хвойко. Отчет за 1898 г. Дело № 1898/55; Отчет за 1899 г. Дело № 1899/53; Архив ЛОІА; А. И. Тереножкин. Поселения и городища в бассейне р. Тясмини.—КСИИМК, вып. XLIII. М., 1952, стор. 89; Г. Т. Титенко. Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі.—АП УРСР, т. IV. К., 1956, стор. 52; Д. Я. Телегин, Ю. Г. Колосов, В. В. Дяденко. Отчет о разведках археологических памятников Иркліївського района Черкасской области на Днепре в 1956 г. Дело № 1956.—НА ІА АН УРСР.

¹⁵ Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство скіфської епохи..., стор. 74; його ж. Поселения скіфського часу в басейні Дністра, стор. 139; П. Д. Либеров. Памятники скіфского времени на Среднем Дону.—САИ, вып. Д1-31. М., 1965, стор. 10; В. А. Ильинская. Памятники скіфского времени в бассейне р. Псла.—СА, т. ХХVI. М., 1957, стор. 243; А. А. Моруженко. Раскопки городищ у сел Каменка и Сосенка.—Археологические открытия 1968 г. М., 1969, стор. 275 і наступні; її ж. Исследования в бассейне р. Борсклы.—Археологические открытия 1969 г. М., 1970, стор. 245.

¹⁶ В. В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966.

¹⁷ І. В. Фабріціус. До питання про топографізацію племен Скіфії.—Археологія, т. V. К., 1951. Див. рецензію О. І. Тереножкіна на цю статтю.—ВДИ, № 2. М., 1952, стор. 147.

¹⁸ В. В. Лапін. Вказ. праця, стор. 74.

¹⁹ Н. А. Орайко. Вказ. праця, стор. 56 та ін.

²⁰ М. И. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г.; його ж. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции, стор. 84—87.

Т. М. ВИСОТСЬКА

Давньогрецьке поселення хори Херсонеса

Як відомо, питання про межі хори Херсонеса не з'ясоване. В останні роки, у зв'язку з розкопками на північно-західному березі Криму, ця тема знову порушена дослідниками¹. Тому відкриття нового давньогрецького поселення у цьому районі півострова становить інтерес.

Сел. Міжводне розташоване за 15 км на північний схід від м. Чорноморська (Калос-Лімен) на вузькій смузі землі, обмеженої берегом моря з одного боку і озерами Джарилгач та Оленеве — з другого. 1968 р. біля обеліска

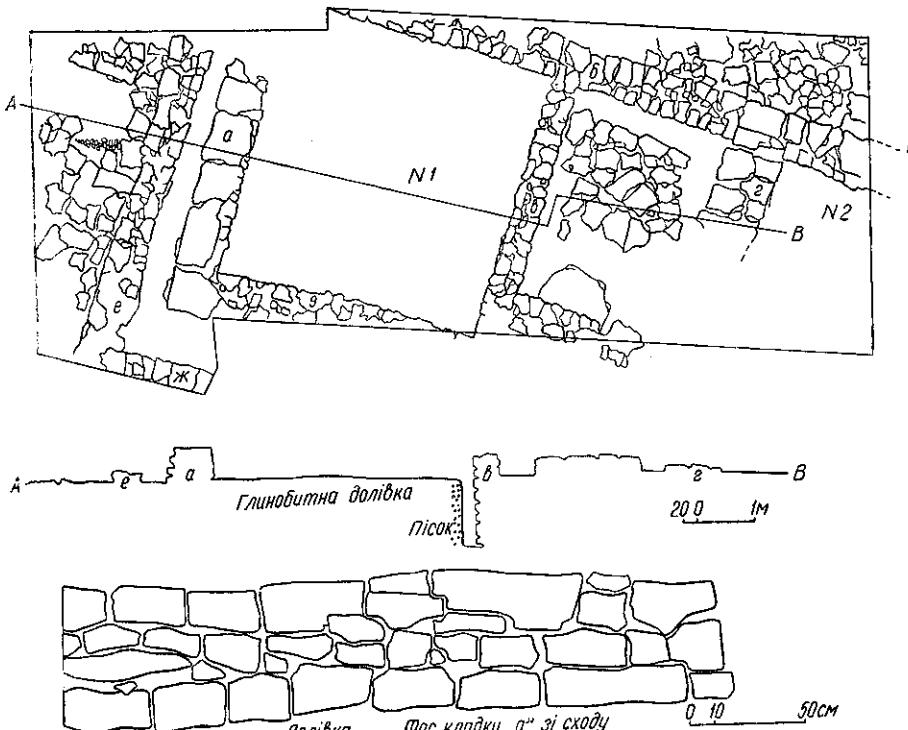

Рис. 1. План розкопаної ділянки.

радянським воїнам, там, де знайдено рельєф із зображенням Геракла, що відпочиває², були проведені розвідувальні розкопки. Верхній шар землі приблизно на 40—50 см знятий бульдозером, який зрівнював поверхню під сквер. Давні мурування залягали безпосередньо під знятим шаром на глибині 15 см.

На площі розкопок ($75,5 \text{ м}^2$) відкрита, мабуть, частина садиби, орієнтована з північного заходу на південний схід. Одне з її приміщень (№ 1) було у плані майже квадратної форми, розміри його — $4,6 \times 4,75 \text{ м}$ (рис. 1). Добре збереглась основа стін, складених насухо з необробленого каменю, заглиблених на 1,10 м у материковий пісок. Через піщаний ґрунт стіни споруджувалися з міцними фундаментами.

¹ А. Н. Щербов. Основные этапы истории Западного Крыма в античную эпоху — АИКСП. Л., 1968, стор. 332—342.

² Т. Н. Высотская. Новая находка рельефа с изображением Геракла. — Археологические открытия М., 1967, стор. 211—212.

Стіни приміщень, очевидно, були з каменю, хоч розвал каміння знайдено лише у приміщенні № 1. Можливо, стіни розібрали ще за давнини. Висота їх збереженої частини над підлогою становить від 30 до 60 см, товщина — 70—80 см. Більш вузьким муруванням завтовшки 50 см (кладка «в», рис. 1) приміщення № 1 було відділене від брукованого плитами невеликого подвір'я площею 2,6 × 3,6 м. З ним на сході — південному сході межувало приміщення № 2, досліджене нами лише частково. Відкрита кладка «б», загальна для приміщення № 1, та перпендикулярна до неї кладка «г» завтовшки 97 см,

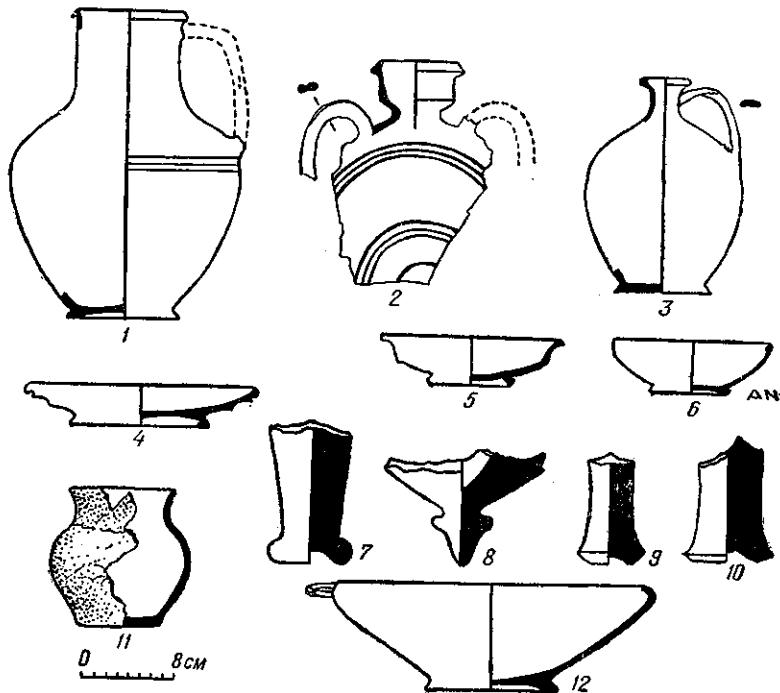

Рис. 2. Кераміка (1—12).

яка збереглася не повністю. Вона лежала на 20 см нижче рівня плит подвір'я, яке з'явилось, можливо, під час перебудови садиби. Плити бруківки, досить великі, лежали на шарі глини завтовшки 20—30 см. У центрі двору простежені сліди вогнища, обпалене каміння, вуглинки, зола. Покрівля будищку була виготовлена, як свідчать численні уламки, з черепиці. У приміщенні № 1 добре збереглася глинобитна долівка на суглинку, обмазана шаром завтовшки не більше 2 см.

На північний схід від виявлених споруд відкрита частина вимостки, очевидно, центрального подвір'я садиби (також брукованого плитами), з якого вів хід до приміщення № 1.

На північний захід від приміщення № 1, на відстані 38—45 см від нього була друга будівля. Нами частково відкриті лише дві її перпендикулярні стіни (кладки «є» і «ж») і брукований дворик. Великі плити лежали на більш дрібних, у свою чергу щільно укладених на материковий пісок. Товщина кладки «є» становить 60—70 см. Вона підвищується над вимосткою всього на 20 см. В якій залежності були між собою обидві будівлі і яка з них споруджена раніше — залишилося нез'ясованим.

Під час розкопок виявлено багато херсонесських та сінопських амфор IV—II ст. до н. е. (рис. 2, 7, 10). Ручки однієї з херсонесських посудин клеймовані: на одній стоїть: μΑΤΡΙΟΣ|ΑΣΤΥΝΟΜ[ΟΥ, а на другій — лігатура ΓΑ. На ручці іншої амфори читається лише другий рядок. Знахідки з аналогіч-

ними клеймами Р. Б. Ахмеров умовно датує кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е.³

Серед череп'яного посуду знайдені також мініатюрні глечики, у тому числі з орнаментом. Світлоглиняні фляги (рис. 2, 2), прикрашені на плічках п'ятьма-шістьма смугами червоної фарби та концентричними колами. Рожевоглиняні плечики з циліндричною шийкою та однією ручкою мають теж орнамент з червоних смуг по тулубу (рис. 2, 1). Крім того, є численні уламки світлоглиняних путериль (рис. 2, 12) та чорнолакові миски (рис. 2, 5).

Ліпного та кухонного посуду небагато, наявні кілька уламків вінець та цілий горщик (рис. 2, 11). На підлозі приміщення № 1 знайдені дві окоподібні намистини, ціла чорнолакова мисочка (лак тъмяний, з металевим полиском), на нижньому боці по сухій глині накреслене графіті.

Уся кераміка херсонеського виробництва, вона часто трапляється на одноразових поселеннях північно-західного узбережжя Криму.

У тому самому приміщенні виявлена херсонеська монета, карбована 340—330 рр. до н. е.* Цікаві уламки вінець двох піфосів: на поверхні одного з них є знаки **‡Λ**, на другому — **Р**.

Серед цих предметів привертає увагу теракотова голова Діоніса (уламок фігури). Він зображеній бородатим, у вінку з листя та ягід хмеля; рот напіврозкритий (рис. 3). Іконографічно такі зображення ототожнюються з індійським Діонісом. С. А. Жебельов відносив їх до типу ΔΙΟΝΣΟΥΟΙΝΩ ΜΕΝΟΥ (Діоніс напідпитку), поширеного в елліністичному мистецтві, тоді як за пізньоелліністичного часу перевага віддається юному Діонісу⁴. Культ цього божества був надто популярним у Північному Причорномор'ї, особливо за доби еллінізму, у період розвитку виноградарства та виноробства. Схожі зображення його відомі на Боспорі і в Херсонесі, де у III—II ст. до н. е. була майстерня коропласта⁵. До її виробів, можливо, належав і описаний вище Діоніс.

Цікаво зазначити, що на розкопках у Міжводному було виявлено мало кісток свійських тварин. Очевидно, тваринництво відігравало другорядну роль у господарстві мешканців прибережної смуги, де особливо розвивалося виноградарство. Про це свідчать знахідки спеціальних ножів на городищах Чайка та Південно-Донузлавське⁶.

На підлозі приміщення № 1 виявлений уламок ноги (коліно) теракотової фігурки, покритої білою обмазкою та розмальованої синьою фарбою. Така обробка пов'язана з теракотами кращої якості⁷. Тут же знайдена міні-

Рис. 3. Скульптура Діоніса.

* А. Н. Карапеев. Раскопки городища у санатория «Чайка» близ Евпатории в 1963 г.— КСИА, вып. 103. М., 1966, стор. 136—137, рис. 48, 6, 7; О. Д. Дашевская, А. Н. Щеглов. Херсонесское укрепление на городище Беляус.— СА, № 2, 1965, стор. 253; Р. Б. Ахмеров. Об астиномных клеймах эллинистического Херсонеса.— ВДИ, № 4. М., 1949, стор. 106, табл. I, II.

⁴ Визначення А. М. Гілевич.

⁵ С. А. Жебелев. Эчмиадзинская бронза проимпілтуріа — ЗООИД, т. XXX. Одесса, 1912.

⁶ М. М. Кобылина. Терракотовые статуэтки Пантикея и Фанагории. М., 1961, табл. XII, 3, 4; Э. Я. Николаева. Раскопки городища Кепы в 1964 г.— КСИА, вып. 109. М., 1967, стор. 98, рис. 3б; В. В. Борисова. Херсонес.— САИ, вып. ГI—20. М., 1966, табл. 7—1 а.

⁷ А. Н. Карапеев. Вказ. праця, стор. 137, рис. 48, 8; О. Д. Дашевская. Раскопки Южно-Донузлавского городища в 1963—1965 гг.— КСИА, вып. 109. М., 1967, стор. 71, рис. 21, 1.

? М. М. Кобылина. Вказ. праця, стор. 12.

атюрна (заввишки 7 см) герма з валняку. Вона прямокутна, має бічні виступи та невеликий постамент і увінчана примітивним зображенням чоловічої голови (рис. 4, 1). Аналогічна їй, але ще більш примітивна герма з Херсонеса⁸.

Майже в центрі цього самого приміщення у невеликому заглибленні виявлено скучення предметів: глечик з світлої глини (рис. 2, 3), покрита поганим чорним лаком тарілочка (рис. 2, 4), уламок чернолакового канфара, примітивна чоловіча статуетка з валняку (заввишки 15 см). Фігурка має

щось на зразок невеликого постаменту, округлене тіло її трохи звужується до плечей. Чітко виділена шия та гостро-конечна голова. Грубо намічені очі, ніс, рот (рис. 4, 2).

У різних місцях розкопу траплялись уламки черепиці, яка була покрівлею будинка. Поряд з червоноглянняю херсонеською черепицею знайдена сінопська з різними клеймами. На одному уламку добре збереглося клеймо ΙΣΤΙΑΙΟ[Y] | ΑΣΤΥΝΟ[MOY] | ΝΕΥΜΗΝΙΟ[Y], яке належить до I групи сінопських клейм, за Б. М. Граковим, і датується, за І. Б. Брашинським, 360—320 рр., до н. е., а також емблема — орел, що роздирає дельфіна⁹. На другому уламку черепиці є початкові літери рядків: ΙΣΟ[ΚΡΙΤΟΥ] | ΑΣ[ΤΥΝΟ-МОΥ] | ΕΡ[ΜΙΑΣΟΥ]. На третьому — клеймо ΙΣΟΚΡΙ[ΤΟΥ] | ΑΣΤ[ΥΝΟМОΥ] | ΝΟΥ[ΜΕΝΙΟΥ]. Останні два (II група, за Б. М. Граковим) датуються 320—270 рр. На четвертому (II група) легенда збереглася гірше — Ε[ΠΙΕΛΠΟ]Υ | ΑΣΤΥΝ[ΟМОΥ] | Τ[Ε]Υ[ΦΡΑΣΥ]. Емблема — бик,

Рис. 4. Кам'яна герма (1) і чоловіча фігурка з каменю (2).

який іде праворуч. На п'ятому клеймі читається лише другий рядок ΑΣΤΥΝΟМОΥ. За палеографічними особливостями, це сигма лунарна, яка не може бути датована раніше клеймом II групи.

Отже, знайдені під час розкопок речі датуються IV—III ст. до н. е. Більшість з них не може належати до більш раннього часу ніж III ст. до н. е.

На території с. Міжводного, певно, розташувалася одна з садиб хори Херсонеса. Вони, як і більшість грецьких поселень, з'явилися на північно-західному узбережжі Криму у IV ст. до н. е. Цілком можливо, що садиба проіснувала до III ст. до н. е., коли була зруйнована скіфами під час завоювання ними західного узбережжя. Але для остаточного датування її потрібні дальші дослідження.

Відкрита пам'ятка становить інтерес передусім тому, що розширює уявлення про нез'ясовані поки що межі хори Херсонеса. Серед відомих нам поселень це одне з найбільш віддалених від центру на північно-західному узбережжі. Зв'язок його з Херсонесом не викликає сумніву.

Дальші розкопки Міжводного, як і решти поселень, надзвичайно важливі для розкриття колонізаційної політики Херсонеса та його взаємовідносин зі скіфами.

⁸ В. В. Пятышева. Античное влияние на культовую скульптуру Причерноморья.— ВДИ, № 3. М., 1946, стор. 180, рис. 5.

⁹ Б. М. Граков. Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов. М., 1929; И. Б. Брашинский. Экономические связи Синопы с IV—II вв. до н. э.— античный город. М., 1963, стор. 133.

Т. Н. ВЫСОТСКАЯ

Древнегреческое поселение хоры Херсонеса

Резюме

В статье приводятся результаты раскопок одной из усадеб хоры Херсонеса на северо-западном берегу Крыма. Разнообразные предметы, найденные здесь (посуда, черепица с клеймами, терракотовая голова Диониса и пр.), датируются IV—III вв. до н. э. Автор приходит к выводу, что эта усадьба, как и большинство греческих поселений на северо-западном берегу, возникла в IV в. до н. э. и просуществовала, по-видимому, до III в. до н. э., когда она была разрушена скифами.

Открытый памятник расширяет представление о еще неясных границах хоры Херсонеса.

О. М. МЕЛЬНИКОВСЬКА, Е. О. СИМОНОВИЧ

Розкопки в с. Комарівці на Посейм'ї

Двалцятиденні розвідки в Курській області, проведені в травні 1972 р., зумовили вибір місця для стаціонарних розкопок у тому самому році. У пошуках пам'яток скіфського і ранньоримського — ранньосередньовічного часу було оглянуто ділянки на правому і лівому берегах приток р. Сейму *. Серед обстежених пунктів перевага була віддана селищу поблизу с. Комарівки Коренівського району Курської області, розташованому на пограниччі з Сумською областю УРСР. Ця пам'ятка виявлена поблизу гирла р. Снагость, лівої притоки Сейму. Неподалік від селища, на площі Комарівського городища в процесі сільськогосподарських робіт місцеві жителі знаходили чудові матеріали доби Київської Русі. У результаті зачистки берега біля городища простежено залишки череня від печі діаметром близько 0,9 м, що залягав на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. У глиняній обмазці його збереглася викладка з черепків, які, складені разом, дали повний профіль тонкостінного гончарного горщика домонгольського часу.

Вище за течією р. Снагость в околицях сіл Любимівка, Обухівка (урвище Недільщина), Снагость, Товстий Луг ** розташовані черняхівські поселення.

Найбільш виразний матеріал зібрано на місці пташника поблизу с. Снагость. Це ліпний і гончарний посуд черняхівського типу, сіроглиняне прясло із стінки лощеної посудини (рис. 1, 21—31).

Поселення біля с. Комарівки, яке руйнується піщаним кар'єром, виявлене Ю. А. Ліпкінгом. Вибір даної пам'ятки для стаціонарного дослідження диктувався не лише рятувальними заходами, а й тим, що тут під час зачисток берега виявлено цікаве сполучення різночасних матеріалів — ранньосередньовічної кераміки типу Колочин і зарубинецько-черняхівської. Привертають увагу також комплекси юхнівської культури раннього залізного віку, які характеризують поселення неукріпленого типу. Частина його, де, очевидно, були зосереджені житла, знищена під час вибірки піску. Останець, що зберігся, мав вигляд задернованого лагорба на заплавному лузі, який мав близько 40 м із заходу на схід і до 25 м у поперечному напрямку. Поселення віддалене від р. Снагость на 120 м і тягнеться вздовж неї не менше, ніж на 100 м. Культурний шар поселення із залишками окремих ям

* Роботи проводили два загони Інституту археології АН СРСР під керівництвом А. І. Пузикової і Е. О. Симоновича.

** Поселення поблизу сіл Товстий Луг і Любимівка виявлені розвідниками Е. О. Симоновича в 1961 р. (див. МІА, № 116. М., 1964, стор. 15, 18). Поселення Снагость і Обухівка відкриті в наступні роки Ю. А. Ліпкінгом, який брав участь і в розкопках 1972 р.

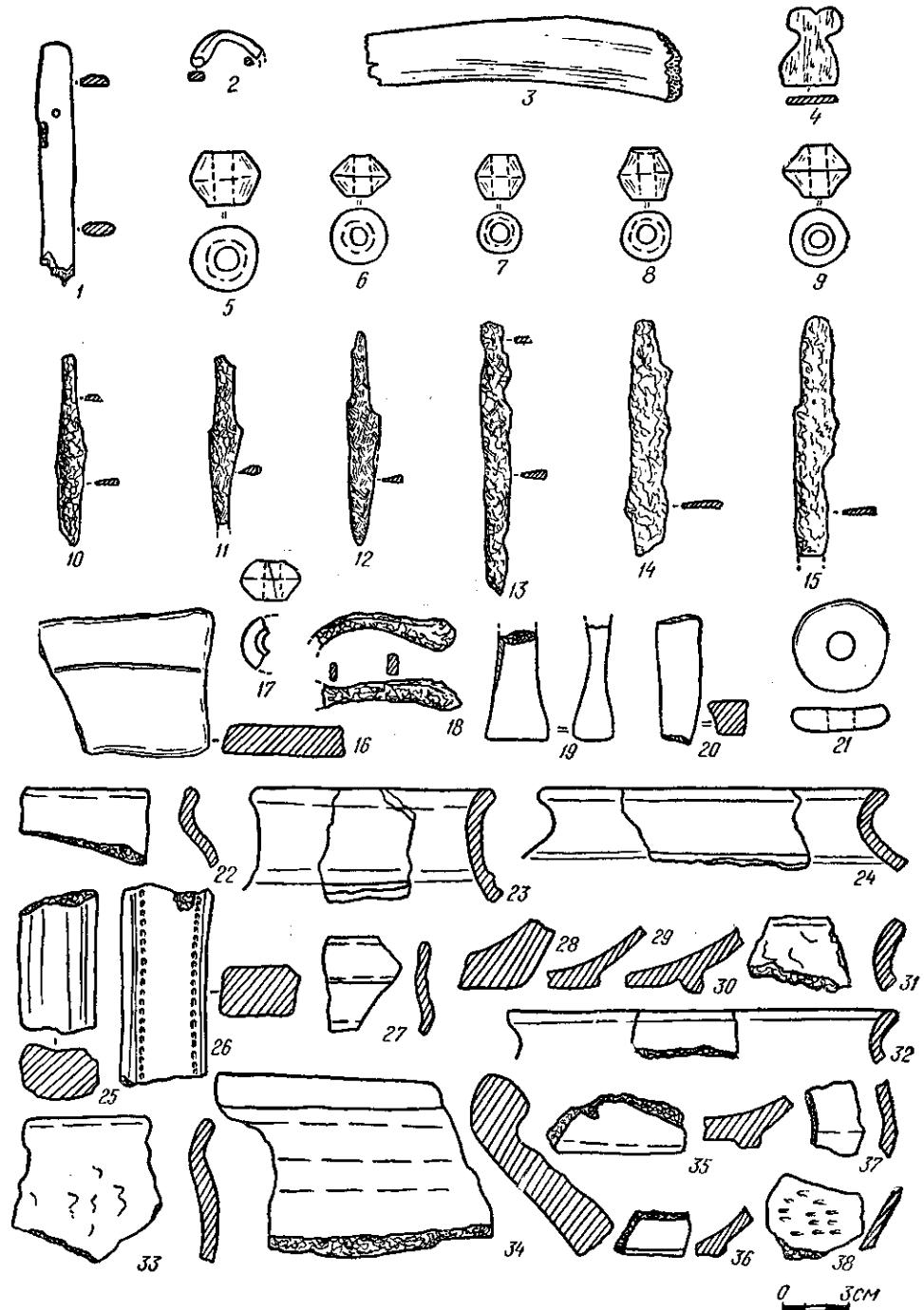

Рис. 1. Знахідки з поселень Комарівка (1—20); Снагость (21—31, 33—36); Обухівка (32, 37, 38).

простежено в профілі траншеї воєнного часу, яка тягнеться від західного кінця поселення паралельно річці (рис. 2).

Площа пам'ятки перетинається польовою дорогою, обабіч якої закладено два розкопи (І і ІІ), і, крім того, на збережених ділянках—три шурфи розміром 3×1 м. Загальна площа дослідженої території становить близь-

ко 400 м²*. Стратиграфія поселення така: верхній шар на глибину до 10—15 см утворює дерен, від 10—15 см до 80 см — сірий золистий супісок, який містить культурні залишки. Найбільш насичені знахідками другий і третій шари. Нижче ґрунт поступово світлішав і на глибині 0,8 м переходив у жовтий материковий пісок, де вже наявні залишки споруд, а також ям. Оскільки останніх на площі поселення дуже багато, чіткої стратиграфії культурного шару не простежено. Водночас із 65 виявлених ям зовсім мало було глибо-

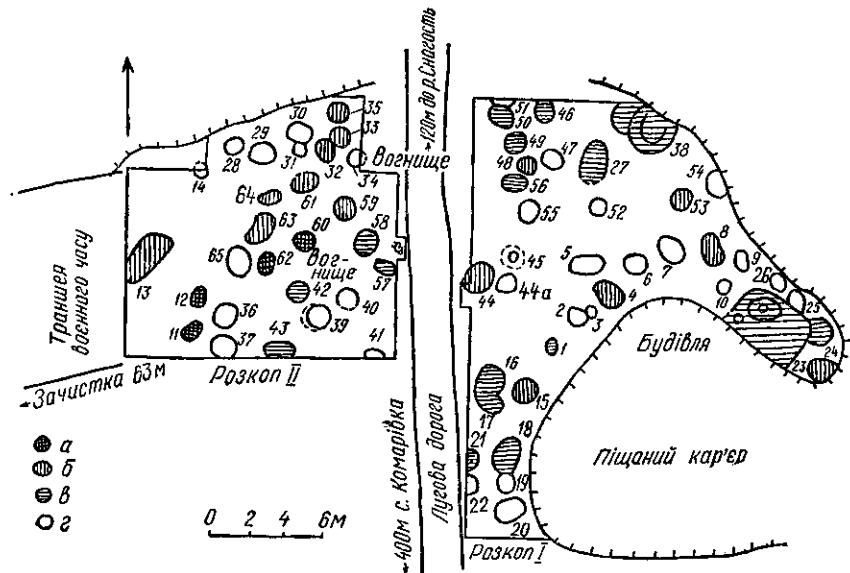

Рис. 2 Схема розташування розкопів I, II на поселенні Комарівка:
а) ями зарубинецької культури; б) ями юхнівської культури; в) ями ранньосередньовічного часу; г) ями з невизначенним заповненням.

ких, а основна частина їх заглиблювалася на 0,1—0,3—0,5 м і містила незначну кількість знахідок. Археологічні матеріали траплялися здебільшого в культурному шарі, де зафіковано й окремі скучення кераміки.

Переважна більшість знахідок належить до юхнівського і середньовічного періодів. Виділена й серія зарубинецьких старожитностей. Саме з цими періодами пов'язані деякі споруди і ями, а матеріали доби бронзи, окремі уламки черняхівської і домонгольської кераміки зв'язку з будівлями не мають.

Ями овальної у плані форми, з циліндричними стінками і плоским або округло-плоским дном розподіляються таким чином: до юхнівської культури належить 15 ям (№ 4, 8, 13, 15, 23, 32, 33, 35, 44, 48, 53, 59, 61, 63, 64); зарубинецькими можна визнати чотири (№ 11, 12, 60, 62); переважають ранньосередньовічні, яких нараховується 17 (№ 1, 16—18, 21, 24, 27, 38, 42, 43, 49, 50, 56—58, 63, 64). Решта не піддається визначенню. Окремі ранні знахідки траплялися в ямах пізнього періоду.

Перш ніж перейти до характеристики цих матеріалів, слід відзначити, що їх розподіл за хронологічними групами ускладнений. Посуд перших століть нашої ери характеризують домішки шамоту різної величини і однакова технологія обробки поверхні — вигладжування пальцями, що залишається помітним і після випалу. Ідентичне також формування виробів руhamи зверху вниз, коли біля денця утворюється закрайна. Щоправда, ранньосередньовічна кераміка нерідко представлена черепками з дуже значними домішками

* У роботі загону брали участь студенти-практиканти Курського державного педагогічного інституту.

грубозернистого шамоту, що наближає її до роменської. Уламки посуду раннього залізного віку на відміну від пізнішої кераміки бувають виготовлені з глини, яка має незначну домішку піску. Вони належать тонкостінним горщикам. Проте поряд з такими є й товстостінні, з домішкою шамоту в тісті. Виділяються фрагменти посуду доби бронзи із сіруватою поверхнею. Вони чорного на зламі кольору і мають домішки піску.

Все це ускладнює систематизацію знахідок за шарами, хоч неодноразово вказувалося більш глибоке залягання кераміки ранніх хронологічних періодів. Так, ранньосередньовічні скучення простежені на рівні близько 0,5 м, а більш давні залягали нижче. Для фіксації рівня стародавньої поверхні даних виявилося надзвичайно мало. Проте рештки череня від вогнища на глибині 0,28 м, пов'язаного із знахідками раннього залізного віку, дають підставу вважати, що на цьому горизонті зафікована поверхня юхнівського поселення.

Опис матеріалів подано у хронологічній послідовності, починаючи з найдавніших періодів.

Нечисленні знахідки бронзового віку належать до сосницької культури або ж до сосницького варіанта східнотшинецької, на думку І. І. Артеменка,—до пізнього періоду цих старожитностей. До даної групи повинні бути зачленені крем'яній наконечник дротика, уламок кам'яної полірованої провушиної сокири (рис. 3, 1, 2) й окремі зразки кераміки. Знайдено розвал стінок великої посудини, яка мала широкий округлий корпус, різко звужений у напрямку денця. Вінця відігнуті і прикрашені насічками. Вся поверхня збереженої частини тулуба покрита зигзагоподібними нарізками, які чергуються з великими ямковими вдавленнями від косо поставленої палички (рис. 4, 11). Колір посудини жовтувато-сірий, плямистий, в тісті — домішки піску і шамоту. Поверхня шорстка, а не загладжена, як у ранньососницьких зразків. Ця знахідка трапилася в основі культурного шару на глибині 0,75 м.

Більша частина інших уламків кераміки бронзового віку також виявлена у нижніх горизонтах. Вся вона має в тісті домішки піску, поверхня жовто-сірого кольору, шорстка чи іноді загладжена. Реконструюється верхня частина невеликого товстостінного горщика, орнаментованого поясками з круглих ямок і нарізок у вигляді дрібної поперечної штриховки. Це найбільш поширений у сосницькій культурі орнамент (рис. 4, 1). Не менш типові частини посудин з лінійними візерунками, які утворюють паралельні горизонтальні смужки і заштриховані трикутники, ряди з так званих перлин і трикутних ямок у поєднанні з косими насічками тощо (рис. 4, 2, 4, 7, 9—11). Очевидно, до тієї самої групи старожитностей слід зарахувати бортик з відбитками палички, перев'язаної мотузкою (в тісті є шамот), і бортик з різко відігнутим краєм та штрихами на поверхні (рис. 4, 3, 6). Кілька фрагментів однаковою мірою можна визначити як пізньососницькі, їхні аналогії цим знахідкам дають поселення бондарихинської культури лівобережного Лісостепу, найдавніші городища юхнівської культури — Кузина Гора, Східнє Юхнівське тощо.

Юхнівських матеріалів значно більше, і склад їх характерний для городищ Посейм'я. Провести порівняння з іншими поселеннями поки що важко, оскільки останні ще недостатньо вивчені. Привертає увагу той факт, що, незважаючи на розташування цих пам'яток на лівобережжі р. Сейм, здатному, як звичайно вважати, скіфською чи скіфоїдною культурою, знахідки таких матеріалів тут поодинокі. До них належать лише кілька бортиків посудин з вдавленнями по вінцях та «перлинним» орнаментом чи проколами під ними і на шийці посудини, а також борт лощеної миски і ще кілька менш виразних уламків (рис. 5, 1, 2; 6, 2, 7). В цілому комплекс, безсумнівно, юхнівський так само, як і на ряді інших лівобережних поселень та городищ (Долинське в гирлі Сейму, Жадинське городище на південь від Рильська і неподалік від Комарівського, Авдіївське лівобережне поселення та ін.).

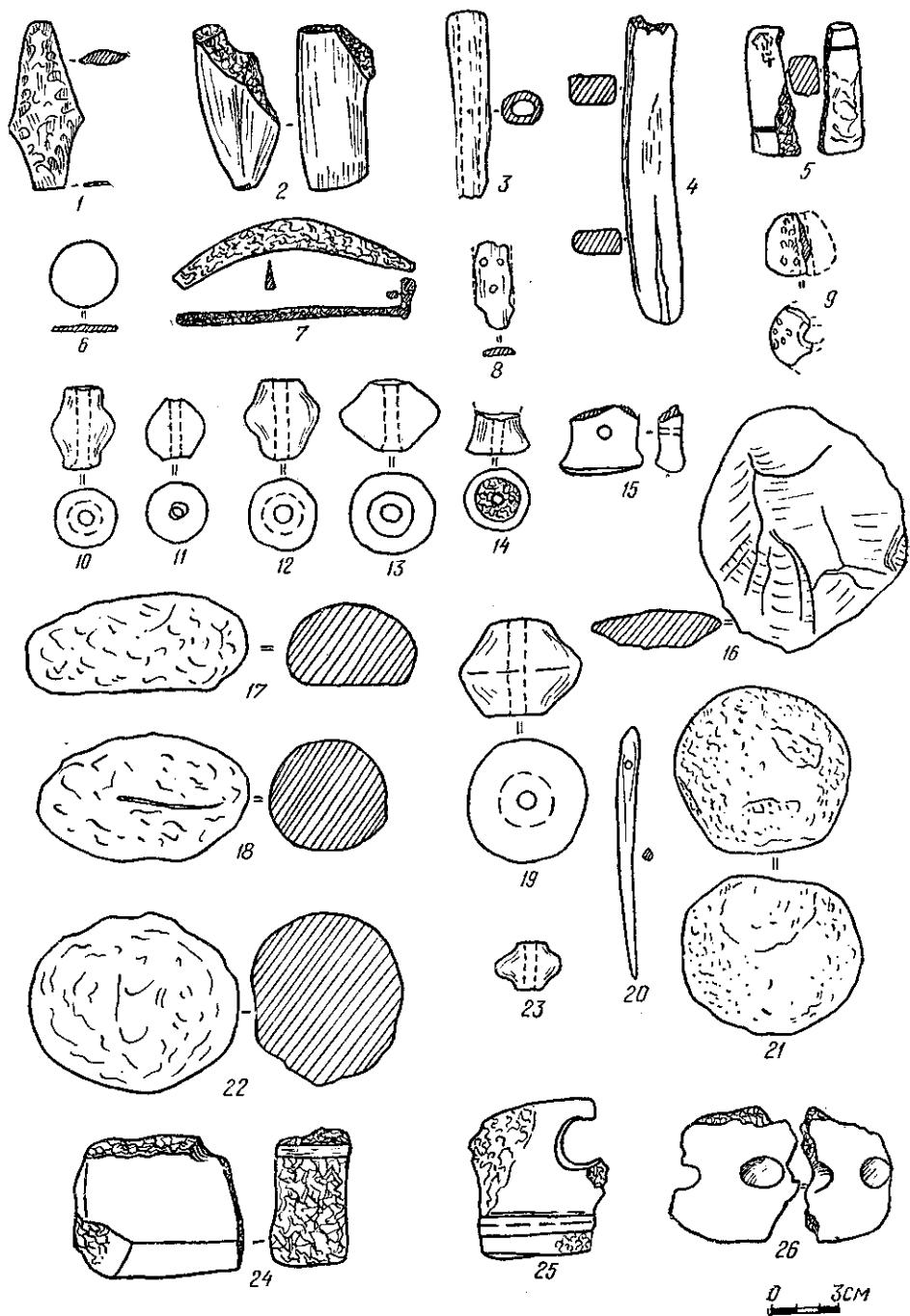

Рис. 3 Знахідки епохи бронзи і юхнівської культури з Комарівки (1—24) та Жилинки (25, 26).

Під час дослідження Комарівського поселення не виявлено великих споруд раннього часу. Більшість юхнівських ям мала круглу форму, незначну глибину і бідне заповнення. Багато з них містили уламки посуду та інших речей юхнівської культури. Так, наприклад, в ямі № 15 серед досить великого каміння виявлено розвал миски (рис. 6, 4), частини інших посудин і уламки «рогатої цеглини» (рис. 3, 24); у ямі № 44 фрагменти юхнівської

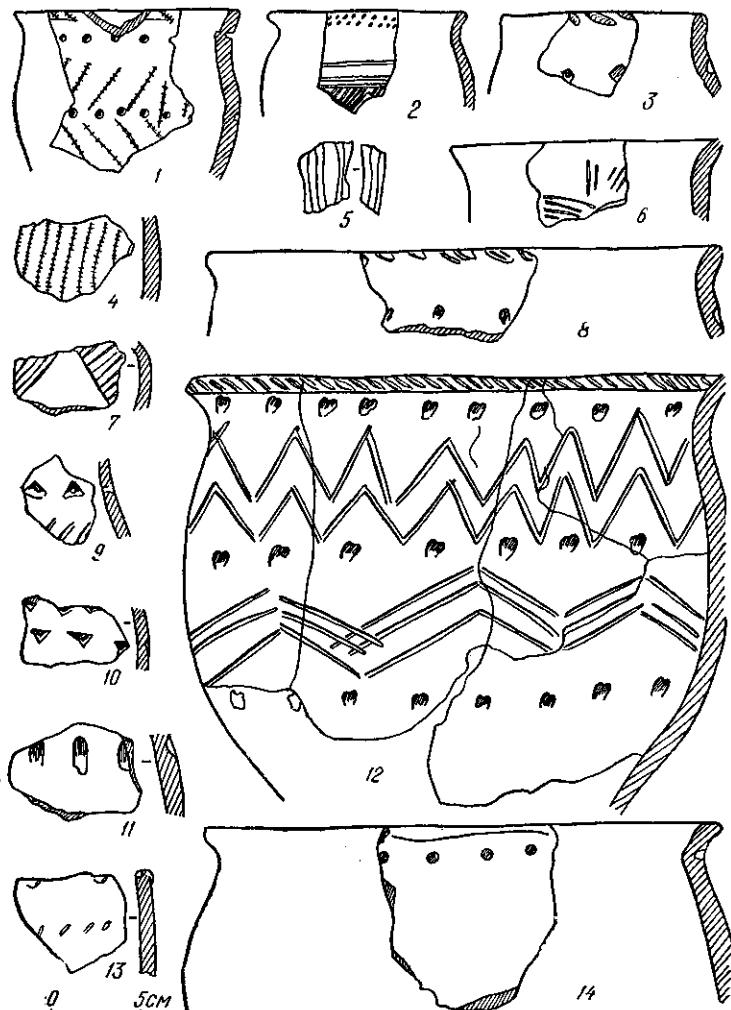

Рис. 4. Кераміка епохи бронзи з Комарівського поселення (1—14).

кераміки виявлено водночас з трьома типовими для цієї культури глянійними яйцеподібними блоками, а біля країв ями було велике скопчення таких самих виробів (рис. 3, 17, 18, 22). Друге скопчення знайдено на квадраті 37. У ямі № 48 був глянійний «хлібець» разом з керамічними уламками. До юхнівської культури належить також наземне вогнище із залишками товстої пропаленої глянійої обмазки і типовий, пов'язаний з ним посуд *.

Значний інтерес становить серія індивідуальних знахідок: залізний серп з перпендикулярним до леза черешком (тип характерний для юхнівських городищ Псейм'я), мергелева двостороння ливарна форма, кістяна чи рогова проколка та інші знаряддя праці. Наявні тут і кістяна ручка від ножа, тонкий роговий диск, кам'яний відбійник з кварциту, рубилоподібне знаряддя, добре відоме з інших юхнівських пам'яток. Серед глянійих виробів — прясла, невеликі грузила і згадані вже яйцеподібні та кулясті блоки, вироби у вигляді «хлібців», «рогаті цеглини» та їх мініатюрні моделі (рис. 3, 3—24).

Комплекс юхнівського посуду з Комарівського поселення досить виразний. Весь він ліпний, в глині трапляються домішки піску, іноді шамоту,

* Можна припустити, що гут було юхнівське наземне житло, сліди якого знищенні спорудами пізніших часів.

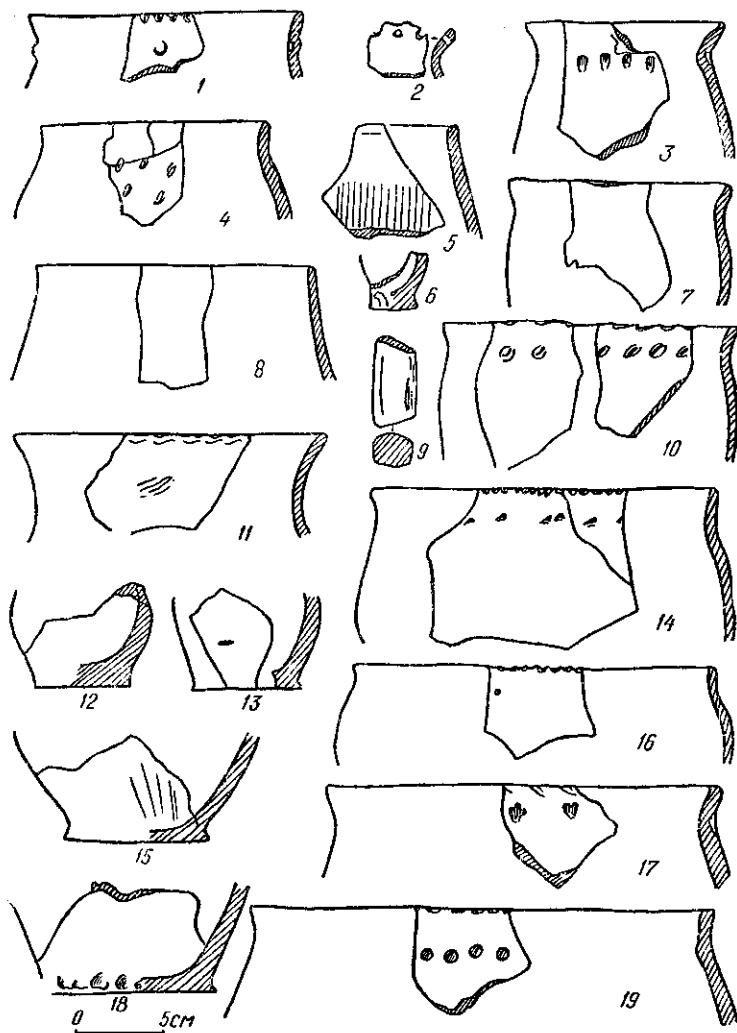

Рис. 5. Кераміка раннього залізного віку з Комарівського поселення (1—19).

поверхня шорстка; на ній подекуди помітні легенькі штрихи чи сліди від пальців після загладжування. В одному випадку штриховка бортика мала орнаментальний характер (рис. 5, 5). Колір посуду коричнево-сірий, різних відтінків, випал нерівномірний. Уламки дають уявлення про набір посуду, який представлено горщиками всіх розмірів і мисками. Дві посудини вдалося повністю реставрувати. Одна з них — горщик середніх розмірів, відкритої форми, слабо профільований, з незначними пальцевими вдавленнями по краю відігнутих вінець (рис. 6, 5). Стінки тоненькі, чорно-коричневого кольору, в тісті — домішки піску і шамоту. В юхнівській культурі подібні горщики датуються часом до V ст. до н. е. Друга відновлена посудина — велика миска з округлим корпусом і плоским денцем з виділеною закрайкою. Вінця прямі, не загнуті до середини (рис. 6, 4). Стінки тонкі, коричнюватого кольору, в глині простежуються домішки дрібнозернистого піску, поверхня шорстка. В центрі зовнішньої сторони денця є кілька пальцевих відбитків — ознака типова для юхнівського посуду. Аналогічні миски відомі серед матеріалів цієї культури VI—V ст. до н. е. (городище Кузина Гора, Лиса Гора, Плаксино).

Більшу частину кераміки з нижніх горизонтів Комарівського поселення, яка представлена відносно різноманітними формами і орнаментальними

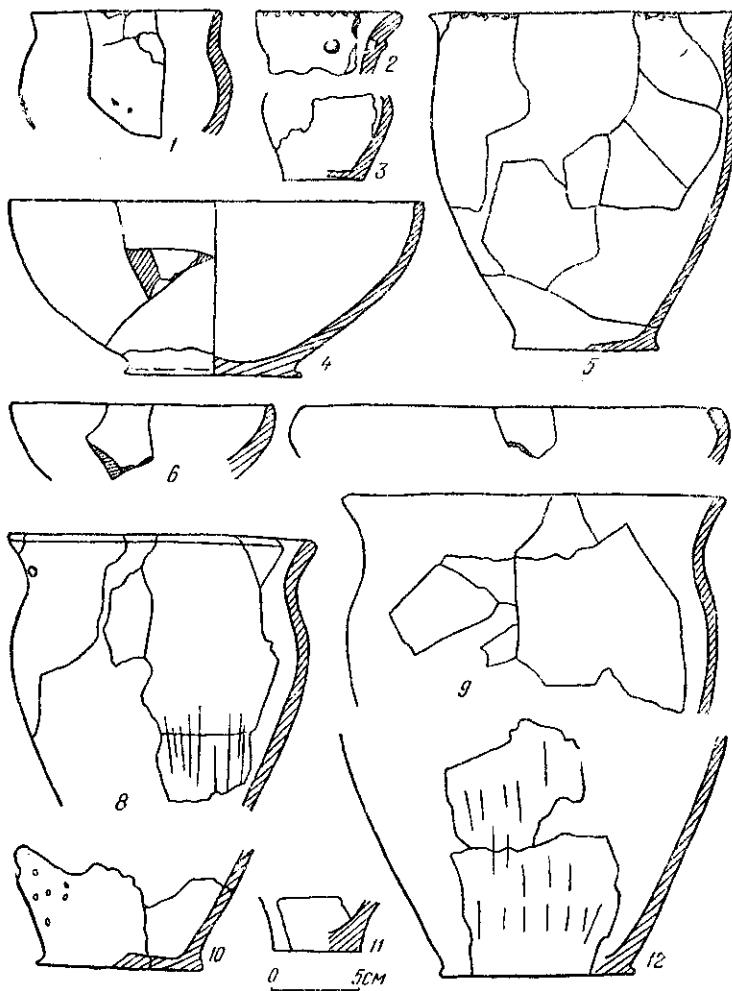

Рис. 6. Кераміка раннього залізного віку з Комарівського поселення (1—12).

мотивами, слід зіставляти з раннім юхнівським посудом Посейм'я та Подесення. Горщики з прямою шийкою, трохи звуженою доверху, іноді з дешо відігнутими вінцями знаходять численні аналогії в ранніх пам'ятках — Східному Юхнівському, Кудлайському, Мізинському городищі, Кузиній Горі (нижній шар). Деякі уламки мають найбільш прямі відповідності також серед кераміки бондарихинських поселень лівобережного Лісостепу, про що вже згадувалося вище. Горщики з відігнутими бортіками і м'якою лінією профілю у верхній частині корпусу (рис. 5, 3, 4, 8, 17, 19; рис. 6, 1) теж аналогічні виробам з ранніх юхнівських городищ. Таким чином, найбільш значна група посуду з Комарівського поселення датується VI—V ст. до н. е.

Водночас виділяється нечисленна група кераміки, яка не відповідає архаїчним формам пам'яток Посейм'я. До неї належать горщики відкритих форм з широкою шийкою і високими відігнутими бортіками (рис. 6, 8, 9). Подібний посуд трапляється в Посейм'ї на Тимохинському і Арбузівському городищах, на Авдіївському лівобережному поселенні, де він поки що не має достатньо обґрунтованих дат. Імовірно, що його час пізніший, ніж IV ст. до н. е. Підставою для датування вказаних матеріалів з Комарівського поселення може бути уламок стінки родоської амфори III—II ст. до н. е. (визначення І. С. Каменецького). Проте вона такою самою мірою пов'язується

і з матеріалами зарубинецького часу, які на Комарівському поселенні навряд чи можна віднести до періоду раніше II ст. до н. е.

Підсумовуючи результати дослідження, слід зазначити, що Комарівське поселення — це один з найбільш східних пунктів, відомих зараз за матеріалами сосницької культури (як вважає І. І. Артеменко), чи сосницького варіанту східноюжнівської культури (за С. С. Березанською). У нещодавно виданій праці С. С. Березанської східна межа цих пам'яток окреслюється не далі району Путівля¹. Домішка бондарихинських матеріалів на юхнівських поселеннях цієї території також досі ще не спостерігалося. Подібність, а іноді й повна тотожність знахідок дає нам додаткові ланки для з'ясування походження юхнівської культури.

Юхнівські пам'ятки в басейні р. Сейму краще відомі, ніж на Десні. Крім згаданих вище, зазначимо знахідки в середньовічному селищі поблизу с. Колосовки, де під час розкопок Е. О. Симоновича 1971 р. був виявлений горщик пізньоюхнівського часу, селище на околиці с. Жилинка в басейні р. Свапи поблизу м. Фатежа (розідки Е. О. Симоновича 1972 р.). Поряд з посудом тут знайдено такі типово юхнівські речі, як орнаментовані пальцевими вдавленнями «рогаті цеглини» (рис. 3, 25, 26).

Комарівка зараз є найбільш південним пунктом юхнівської культури, першим раннім неукріпленим поселенням у цій частині її ареалу. Розташовані ще далі на південь і південний схід численні бондарихинські поселення належать до попередніх періодів і не мають юхнівських матеріалів, так би мовити, у чистому вигляді. Водночас вони, безсумнівно, свідчать про генетичні зв'язки між цими культурами, що неодноразово відзначалося дослідниками.

Ями зарубинецького часу не багаті культурними залишками. Вони збережені у розкопі II; № 11 і 12, які розташувалися у південно-західному кутку цієї ділянки, були овальної форми й орієнтовані з півночі на південь з незначним відхиленням. Перша з них глибиною 0,22 м від рівня сучасної поверхні мала у заповненні два уламки ліпної кераміки, один з яких чорнолощений. Тут же знайдено чотири уламки кісток тварин. Друга, заглиблена на 0,2 м, містила великий фрагмент краю посудини з виділеними вигином вінцями, а також частину тулуба товстостінної посудини і дрібні шматочки обмазки.

Яма № 60 округла у плані, завглибшки 0,45 м. У заповненні виявлено уламки двох вінців, 16 стінок та п'яти денець ліпної кераміки. Серед них — фрагмент гострореберної чорнолощеної посудини з орнаментальним мотивом (рис. 7, 19). Яма № 62, завглибшки 0,25 м, мала овальну форму, витягнуту у меридіальному напрямку (як і № 11 та 12). У заповненні знайдено вінець і денець товстостінної посудини та чорнолощену з врізним орнаментом (рис. 7, 13), а також фрагмент глиняних блоків. Уламки вінців і дна чорнолощених виробів цілком можуть бути заражовані до ранньосередньовічних. Проте сполучення цього типу старожитностей із зарубинецькими зафіксовано й на інших пам'ятках, у тому числі в Колочині де виявлено найбільшу кількість матеріалів, аналогічних комарівським.

Характеристику зарубинецьких старожитностей Комарівки доповнює скupчення кераміки в південно-східному кутку розкопу II, де на глибині 0,50—0,73 м були знайдені три типових для цієї культури посудини. До них належать фрагменти горщиків з краєм у вигляді розтруба чи майже вертикальних, досить тонкостінних. Колір їх коричневий чи жовто-коричневий, в тісті — домішки піску, поверхня ширстка (рис. 7, 5, 8, 10). Привертає увагу частина чорнолощеної посудини біконічної форми з майже невиділеним заокругленням краєм. У тісті її виявлено лише незначні домішки дрібнозернистих піщаників (рис. 7, 9). Інший фрагмент походить від жовтоглиняної лощеної миски з ребром на перегіні тулуба.

¹ С. С. Березанская. Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972, стор. 20, рис. 50.

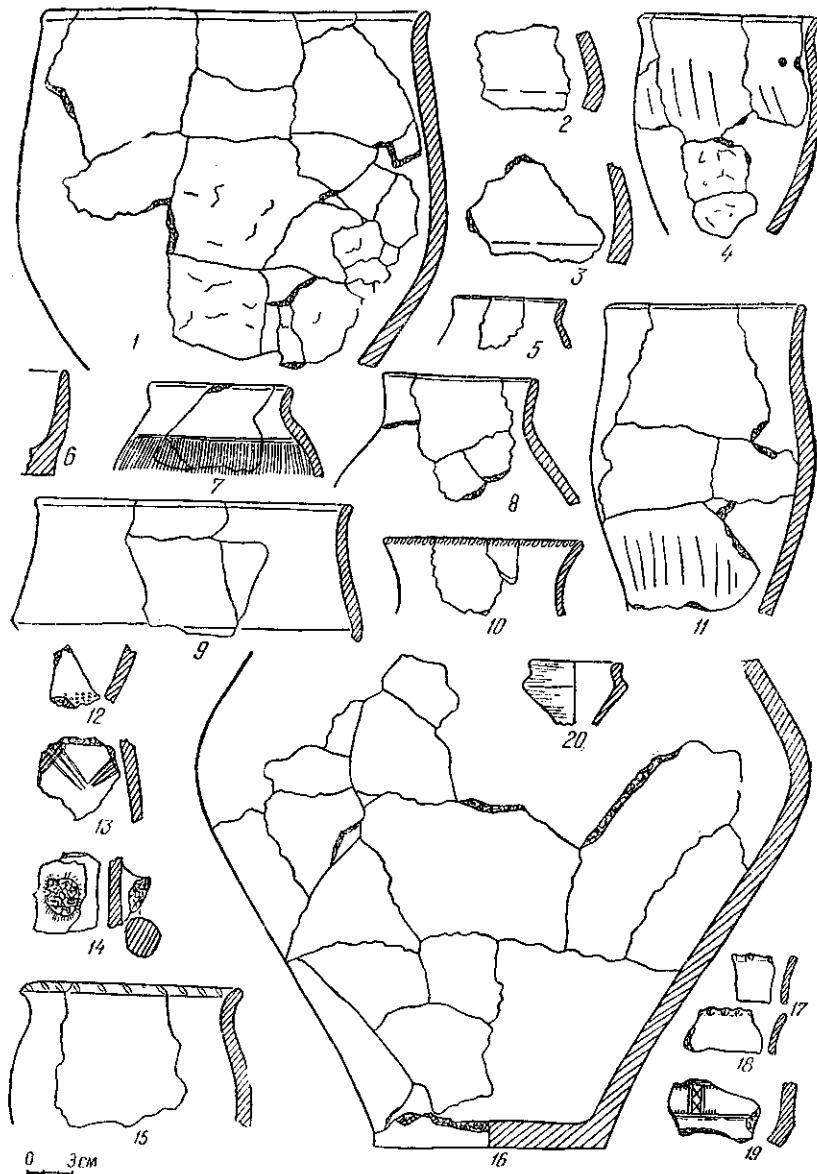

Рис. 7. Кераміка ранньосередньовічного часу (1—4, 6, 11, 16); зарубинецької і черняхівської культур (5, 7—10, 12—15, 17—20) з Комарівського поселення.

Описана кераміка може бути віднесенена найімовірніше до пізньої стадії існування зарубинецької культури — до перших століть н. е. (І—ІІ ст. н. е.—третя стадія за Л. Д. Поболем, другий період, за Ю. В. Кухаренком)². Не суперечить таким хронологічним рамкам і знахідка мініатюрної ліпної мисочки з чорним лощінням (розкоп II; рис. 7, 20). Проте уламок верхньої частини чорнолощеної посудини з вертикально прокресленими жолобками, що суцільно покривають поверхню, як на кераміці кельтського типу, може датуватися більш раннім часом (рис. 7, 7).

² Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура. — САИ, ДІ — 19. М., 1964, стор. 67, табл. V, 18; Л. Д. Поболь. Славянские древности Белоруссии. Минск, 1971, стор. 152, рис. 77, стор. 175.

Великий інтерес становлять виявлені на поселенні кілька черепків черняхівського типу. Вони не пов'язані з комплексами, але важливі для визначення часу появи мешканців на поселенні в ранньосередньовічний період. Дуже виразні стінки сіроглиняних гончарних посудин знайдені в другому шарі I і II розкопів. Вони виготовлені з добре відмуленої глини, мають сліди лощіння, а один покритий звичайними для черняхівської кераміки щербинами в нижній частині (рис. 7, 12). Ймовірно, сюди ж можна віднести і край сіроглиняного горщика з шорсткою поверхнею і потовщеннями вінцями. Великий фрагмент ліпного товстостінного горщика з явно виділеним вигином вінець і прикрашений насічками також, очевидно, належить культурі полів поховань черняхівського типу (рис. 7, 15). Дату описаних знахідок визначає рідкісний для цих місць уламок вузькогорлої амфори пізньоримського часу (розкоп II, рис. 7, 14). Випадків сполучення черняхівських старожитностей з матеріалами, що умовно визнаються ранньосередньовічними, навіть у межах Курської області вже досить багато. Вони виявлені в селах Вороб'ївка II у напівземлянці, Колосівці, Лебяжому у житлі й розвалі печі³.

Ранньосередньовічними є залишки заглибленої в землю будівлі, серія ям і скучення кераміки. На відкритій площині зафіксована тільки одна споруда. Заглиблення великих розмірів з дном на рівні 1,1 м виявлено ще під час розвідки. На мисоподібному виступі в східній частині розкопу I збереглися залишки напівземлянки, південна частина якої знищена кар'єром. Вона, очевидно, мала квадратну форму і була орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина стінки — 4,2 м. У західній частині на глибині 0,2 м виявлені сліди від стовпів — в північному кутку і більче до обриву. З наявних двох ям (№ 24 і 25) одна не визначена, а інша — середньовічного часу (рис. 8, 6, 16, 18, 20). Остання дала знахідки трьох глиняних дисков і слабо профільованих бортиків ліпної посудини. Богнище або піч були, очевидно, в зруйнованій частині житла. Датувати його допомагають найбільш пізні знахідки — великі фрагменти стінок ранньосередньовічного грубого горщика з долівки (рис. 8, 11). Вище споруди у заповненні знайдено глиняні блоки і скучення уламків, що належали одному горщику (глибина — 0,5 м). Збереглася частина слабо профільованого краю і товстостінне денце із закрайкою. Тут же трапився і кам'яний округлий відбійник (див. рис. 3, 21).

Більшість ранньосередньовічних ям розташована в межах розкопу I. У розкопі II вони спостерігалися тільки у південно-східній частині серед невизначених западин материка. Всі, крім ями № 24, були бідні на знахідки, і в них зібрани лише невеликі фрагменти посуду та кістки тварин. Заслуговує на увагу наявність черепа собаки (№ 50). У заповненні пізніх ям виявлено матеріали більш ранніх часів. Єдина яма (№ 38), що виділялась розмірами і глибиною (2,6 м) мала вугільний вміст, особливо у вузькій частині біля дна, але кераміки тут мало.

Найбільш типовий для раннього середньовіччя матеріал походить з культурного шару, де він знайдений і окремими скученнями. Дві посудини вдалося реконструювати за повним профілем; одна невелика напівовальна чарка-горщик з плоским дном, а друга — товстостінний горщик з чітким перегином тулуба на 2/3 висоти від дна (рис. 7, 6 і 8, 9). Розвали двох великих посудин належали в одному випадку верхній частині своєрідного глиняного казана (рис. 7, 1), в другому — нижній частині корчаги (рис. 7, 16). Обидві вони були товстостінними, бордово-сірого кольору з домішками грубозернистого шамоту. Два скучення черепків залишилися від горщиків середніх розмірів, що мали максимальне розширення тулуба на середині висоти посудини. Край одного з них майже не профільований (рис. 7, 11), а другого відігнутий (рис. 7, 4). Вказані посудини є зразками основних типів ранньосе-

³ Ю. А. Липківський. Раннеславянські пам'ятники у с. Лебяж'є под Курском. — Археологіческие открытия 1968 года. М., 1969, стор. 62.

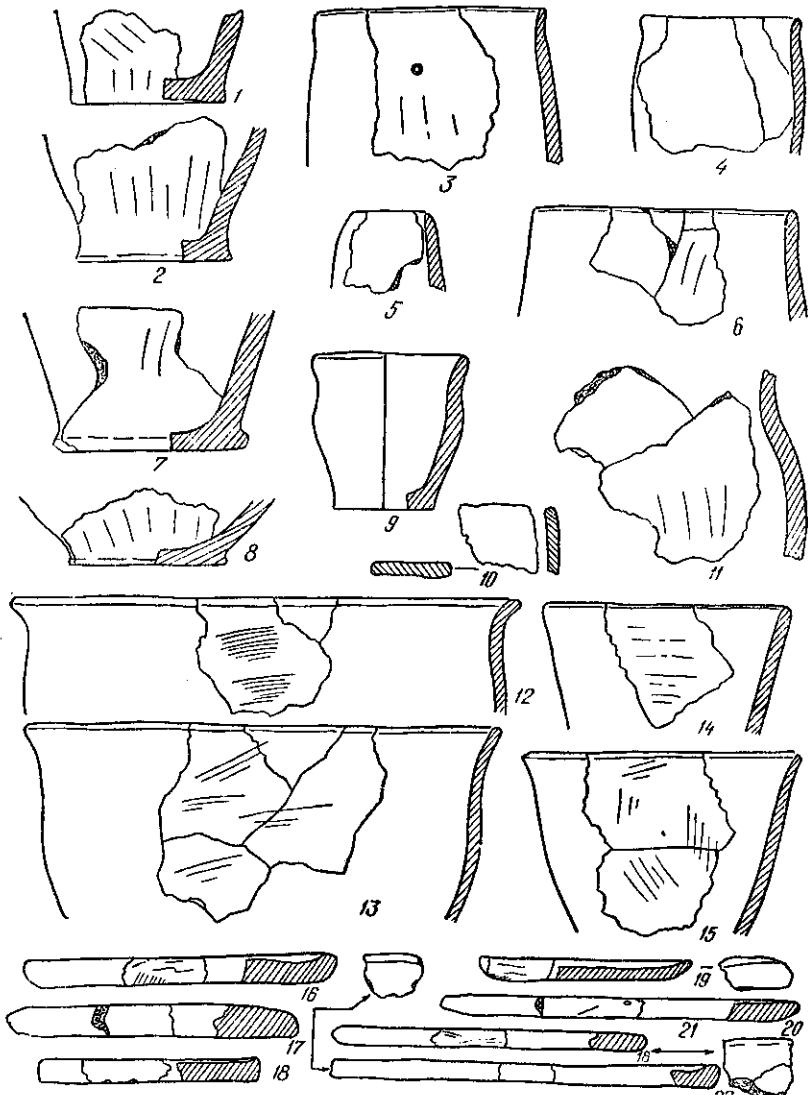

Рис. 8. Кераміка ранньосередньовічного часу з Комарівського поселення (1—22).

редньовічної кераміки Комарівського поселення. Від глиняних дисків-сковорідок (рис. 8, 16—22) і тюльпаноподібних горщиків збереглися лише окремі фрагменти (рис. 8, 12—15). І все ж наявність цих дисків—важливий факт, що об'єднує багато ранньосередньовічних пам'яток. Посуд великих діаметрів з досить гострим перегином тулуба (рис. 7, 2, 3), відтягнутий валик на ребрі посудини, відомий з розкопок у районі Суджі (Княжинецький могильник) і в самому Колочинському городищі на Гомельщині, в Комарівці не виявлений. Орнаментованих виробів практично немає, якщо не рахувати слідів загладжування на поверхні. Денця посудин нерідко зберігають сліди підсипки, що використовувалася для формування горщиків. Є також ознаки стрічкового способу ліплення.

Індивідуальні знахідки належать до пізнішого періоду існування поселення. Вони нечисленні і, головне, мало виразні для того, щоб бути підставою датування шару. Серед них є кістяні накладки і знаряддя типу «тупиків» з ребер тварин. Звертає на себе увагу тонка прорізна фігурна пластинка з

шурфа № 1, знайдена на глибині четвертого шару. Виявлено прясла, типові для пізньоримських і ранньосередньовічних пам'яток, залізні ножі різної величини, серед яких особливо характерні екземпляри малих розмірів, відомі на пам'ятках типу Левкін Бугор у районі Новгород-Сіверська, та ін. Для їх заточування вживались бруски з піщаників (див. рис. 1, 19). Не з'ясовано, з яким шаром пов'язується знахідка свинцевого чотиригранного патинізованого бруска (рис. 1, 20). Найбільш важливим для датування шару є фрагмент бронзового браслета з потовщеними округло-гранчастими кінцями (див. рис. 1, 2). Такі браслети траплялися під час розкопок загадуваного Княжинецького могильника. Визначення їх часу — V—VI ст. н. е.— обґрутоване в праці В. В. Ауліха, присвяченій розкопкам городища в Зимному⁴. Очевидно, тим самим слід датувати цю культуру і на Комарівському поселенні, не виключаючи, однак, і більш ранніх періодів. Наявність у Комарівці ліпного посуду, який нагадує кераміку в закритих комплексах поселень з черняхівськими матеріалами (села Колосівка, Леб'яже, Вороб'ївка II), дає підставу припускати хронологічні зв'язки між ними.

З точки зору виявлення джерел ранньосередньовічної культури слід провадити дальші дослідження у лісовій зоні, в тому числі й на пам'ятках Курської області. Комарівське поселення являє собою необхідну ланку у вивченні матеріалів як раннього залізного віку, так і тих пам'яток, що є, можливо, попередниками культури лісівих племен (сіверян, родимичів, дреговичів, відомих за руськими літописами).

О. Н. МЕЛЬНИКОВСКАЯ, Э. А. СЫМОНОВИЧ

**Раскопки в с. Комаровке
на Посеймье**

Р е з ю м е

Рассматриваемое в статье поселение у с. Комаровки на р. Снагости в южном Посеймье многослойное. Основные материалы и следы сооружений относятся к юхновской культуре VI—IV вв. до н. э. и к раннесредневековому времени (V—VI вв. н. э.). В меньшей степени представлены материалы позднесосницкой и бородарихинской культур бронзового века, зарубинецкой и черняховской железного века.

Ввиду того, что южное Посеймье археологически еще мало изучено, раскопки в Комаровке являются важным звеном для решения ряда вопросов о территории, генезисе и взаимоотношении культур, начиная с бронзового века и до средневековья.

Н. М. КРАВЧЕНКО, Н. С. АБАШИНА,
Є. Л. ГОРОХОВСЬКИЙ

**Нові пам'ятки I тисячоліття н. е.
в Київському Подніпров'ї**

Археологічними дослідженнями останнього часу в цілому визначені основні історико-культурні типи пам'яток I тисячоліття н. е. у північній частині Середнього Подніпров'я. Особливе значення мало відкриття В. М. Даниленком у районі Києва старожитностей так званого київського типу¹. Дослідження пам'яток цього типу було продовжено у північних районах Серед-

В. В. Ауліх. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. К., 1972.

¹ В. Н. Даниленко. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР — Доклады VI научной конференции Института археологии К., 1953, стор. 208; його ж Славянские памятники I тысячелетия н. э. в бассейне Днепра. — КСИА УССР вып. 4. К. 1955. стор. 27—29.

нього Подніпров'я, на ріках Десні й Сеймі і дало плідні наслідки для реконструкції історичного процесу в Східній Європі у I тисячолітті н. е.²

Водночас на існуючих археологічних картах район Київщини разом з самим містом включається в ареал пам'яток черняхівської культури³. За попередніми даними, старожитності обох названих культурних типів синхронні. Тому одним із завдань, що стояли перед експедицією Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, було складання карти пам'яток I тисячоліття н. е. на території Київського Подніпров'я, обмеженій течіями трьох річок: на сході — Дніпра, на заході — Ірпеня, на півдні — Стугни.

На зазначеній території, що утворює своєрідний «київський трикутник», черняхівські пам'ятки невідомі. Північна група їх (жуковецько-обухівське гніздо поселень) розташована у межиріччі рік Стугни і Красної⁴. Саме на течії Стугни намічається зона суміжних черняхівських та пізньозарубинецьких пам'яток (рис. 1).

Значно менше відомо про характер і типи пам'яток другої половини I тисячоліття у згадуваному районі. окремі знахідки та матеріали не зібрані і не узагальнені, хоч останні праці В. М. Даниленка показали, що у середині і третій чверті I тисячоліття н. е. на території Київщини з'являються пам'ятки колочинського типу (с. Ходосівка, урочище Діброва, с. Нові Безрадичі, урочище Митьків Кут)⁵.

Дослідження Ходосівського поселення Р. С. Орловим довело, що тут старожитності волинцевського типу (VII—VIII ст. н. е.) не є випадковими, як вважалося досі, враховуючи знахідки на горі Кисилівці⁶. Наведені дані не залучено в узагальнюючих працях⁷.

Вивчення проблеми взаємозв'язків черняхівської та пізньозарубинецької (київський тип) культур та їхньої ролі у створенні середньовічної культури східних слов'ян передбачає насамперед уточнення археологічної карти окремих районів Східної Європи. Тому дослідження пунктів Київського Подніпров'я становить особливий інтерес.

Пам'ятки черняхівської культури. Поселення Жуківці (див. рис. 1)* Кагарлицького района (річки Красна — Дніпро, урочище Осова), відкрите В. В. Хвойкою, досліджувалося у 1940—1946 рр. експедицією Інституту археології АН УРСР. 1969 р. у результаті обстеження пам'ятки археологічним загоном КДПІ ім. О. М. Горького здобуто додаткові дані. Крім відомого поселення на південно-східному схилі балки, відкрито залишки іншого на протилежному її боці. Протягом близько 1,5 км виявлені знахідки кераміки, кісток тварин. Серед сходів кукурудзи добре простежувалися «плами» глиняної обмазки від жителів, розташованих у кілька рядів. Безумовно, розміри відомого поселення більш значні, ніж вважалося раніше. Це дає змогу при-

² П. Н. Третьяков. Вопросы и факты археологии восточных славян.— Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, стор. 179—180.

³ Э. А. Симонович. Северная граница памятников черняховской культуры.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 7—43; Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты).— МИА, № 82. М., 1960.

⁴ Н. М. Кравченко, А. С. Бугай, Б. В. Магомедов. Розвідки на Київщині.— Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., вип. IV. К., 1972, стор. 347—351.

⁵ В. Н. Даниленко, В. П. Дудкін, А. В. Круц. Археолого-магнітная разведка в Киевской области.— Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., вип. I. К., 1967, стор. 210, 212.

⁶ Р. С. Орлов. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва.— Археология, 5. К., 1972, стор. 98—105; А. М. Шовкопляс. Керамические комплексы с горы Киселевки.— КСІА АН УССР, вип. 7. К., 1957, стор. 101.

⁷ П. Н. Третьяков. О древнейших русах и их земле. Славяне и Русь. М., 1968, стор. 179—187; И. П. Русланова. О керамике раннесредневековых памятников Верхнего Поднепровья — Славяне и Русь. М., 1968, стор. 143—150.

* Пам'ятки, відомості про які подаються тут і далі, позначені на карті (див. рис. 1).

пустити, що воно є одним з центральних у північній групі черняхівських пам'яток.

Черняхів Кагарлицького району (річки Красна — Дніпро, урочище Балка Дубина). На підвищених схилах балки виявлено залишки поселення, а за 200 м від нього знайдено поховання з тілопокладенням. Кістяк орієнтовано на захід. Серед знахідок — гончарний та ліпний посуд другої половини I тисячоліття н. е.

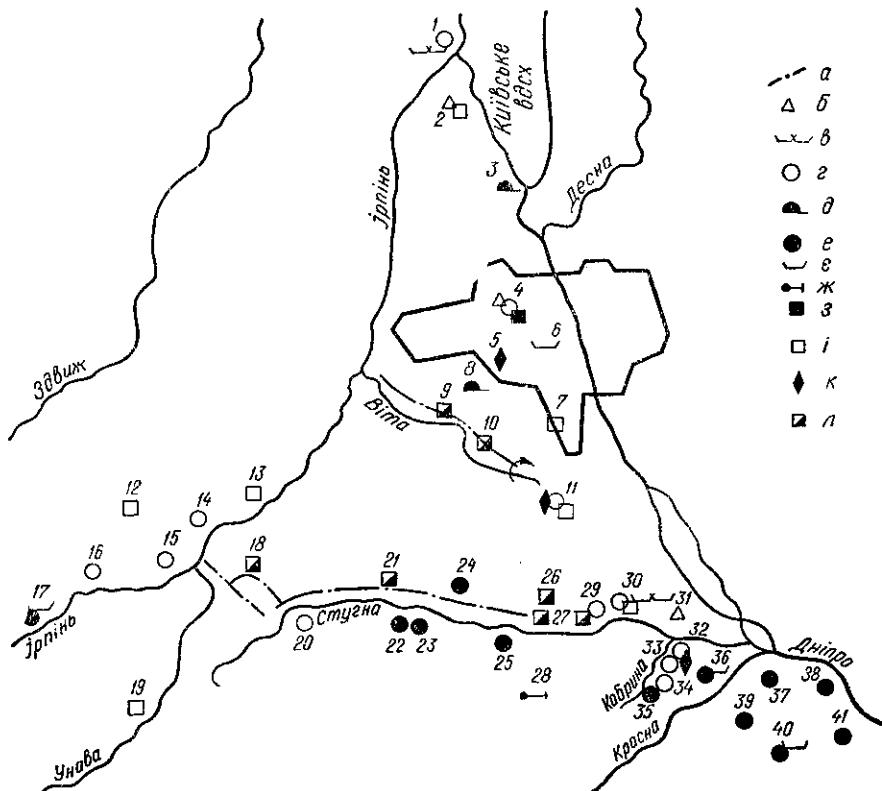

Рис. 1. Поширення пам'яток I тисячоліття н. е. на Київщині:

a—лінії Змійових валів; *b*—поселення пізньозарубинецької культури; *c*—могильник пізньозарубинецького (кіївського) типу; *d*—поселення пізньозарубинецького (кіївського) типу; *e*—сарматські кургани; *f*—поселення черняхівської культури; *g*—могильник черняхівської культури; *h*—поховання з Барахтянської Вільшанки; *i*—поселення корчаківського типу; *j*—поселення колочинського типу; *k*—поселення волинецького типу; *l*—городище; *z*—Козарович; *2*—Лютіж; *3*—Вишгород; *4*—Київ; *5*—Оболонь. Луг IV; *6*—Київ. Кисилівка; *7*—Київ. Китаїв; *8*—Гатне; *9*—Боярка; *10*—Поштова Віта; *11*—Ходосівка; *12*—Бішів; *13*—Мостище; *14*—Яблунівка; *15*—Чорногородка. Слобода; *16*—Соснівка, Мис; *17*—Дядівщина; *18*—Плесецьке; *19*—Фастів, Заріччя; *20*—Велика Салтанівка (х. Хлєбча); *21*—Васильків; *22*—Васильків I; *23*—Васильків Ia; *24*—Васильків III (Плески); *25*—Васильків II (Дерепки); *26*—Велика Бугайівка; *27*—Заріччя; *28*—Барахтянська Вільшанка; *29*—Старі Безрадичі; *30*—Нові Безрадичі; *31*—Таценки; *32*—Обухів II; *33*—Обухів IV; *34*—Обухів III; *35*—Обухів I; *36*—Дерев'яна; *37*—Халеп'є; *38*—Витачів; *39*—Жуківці; *40*—Черняхів; *41*—Стретіївка.

Обухів I Обухівського району (річки Кобриня — Стугна — Дніпро). На північний схід від Обухова на схилах обводненої балки 1969 р. розвідувальним загоном археологічної експедиції КДПІ відкрито поселення Обухів I. Підйомний матеріал — гончарна та незначна кількість ліпної кераміки — простежується протягом 1,5—2 км вдовж балки. Під час невеликих розкопок, проведених тут 1972 р., виявлено залишки трьох наземних глино-битних жител і одного заглибленого. Об'єкти сильно зруйновані оранкою. Серед знахідок переважають фрагменти гончарного посуду (з шорсткою і лощеною поверхнею). Знайдені також кістки свійських тварин, скляна чорна намистина, біконічні пряслиця. Привертає увагу невелика кількість ліпної червоноглиняної кераміки (переважно стінки горщиків), про форму і

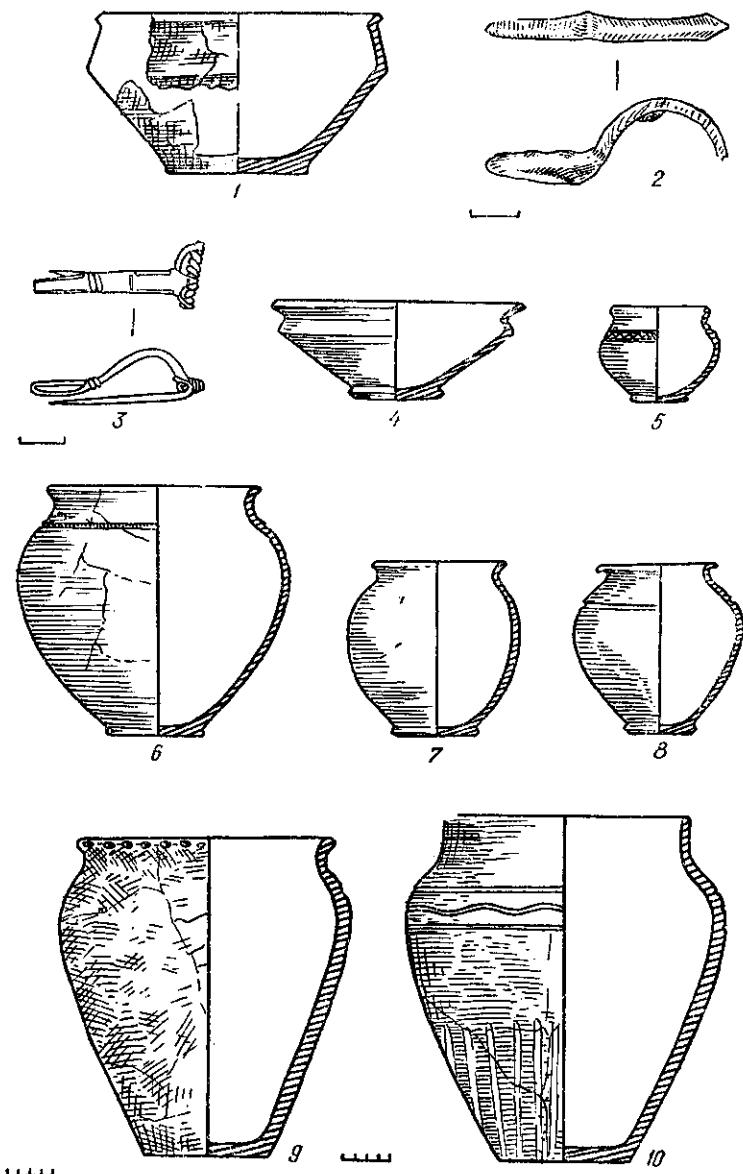

Рис. 2. Ліпна та гончарна кераміка і фібули з поселень Обухів I, Обухів II та могильника в с. Дерев'яна:
1, 2 — Обухів I; 3—8 — Дерев'яна; 9, 10 — Обухів II.

типи яких, на жаль, нічого не можна сказати), а також фрагменти ліпної чорнолощеної миски пізньозарубинецького типу (рис. 2, 1) у заповненні заглиблого житла. Разом з нею була знайдена залізна арбалетна фібула IV ст. н. е. (рис. 2, 2). Серед підйомного матеріалу є нечисленні фрагменти амфор III—IV ст. н. е.

У цілому, за попередніми даними, це поселення може бути датоване III—IV ст. н. е.

Дерев'яна Обухівського району (річки Стругна — Дніпро). Обстежено місцезнаходження черняхівського могильника, відкритого 1940 р. і досліджуваного в 1959—1961 рр. експедицією АН СРСР⁸. Крім відомих тут раніше

⁸ Є. В. Махно. Вказ. праця, стор. 30.

п'яти тілопокладень північної орієнтації з поховальним інвентарем, на могильнику відкрито ще десять поховань з північною і південно-західною орієнтацією, як з інвентарем, так і без нього. Наявні також кілька зруйнованих тілоспалень без урн. Деякі поховання мали пошкоджені кістяки. Інвентар типовий для черняхівських могильників: гончарні горщики, миски, орнаментований кубок, кістяний гребінець, намистини, арбалетні фібули IV ст. н. е. (рис. 2, 3—8). Відкриту частину пам'ятки можна датувати IV ст.⁹

Васильків I Васильківського району (річки Стугна — Дніпро). На південь від Василькова на високому правому березі р. Стугни 1971 р. розвідувальним загоном археологічної експедиції КДПІ зафіксовано нове місце перебування черняхівців. Підйомний матеріал трапляється протягом 1,5—2 км з заходу на схід. Це фрагменти кружального посуду черняхівського типу.

Шурфування, проведене у деяких місцях поселення, показало наявність культурного шару (0,25—0,30 м), але житлові об'єкти, які мали наземний характер, майже повністю зруйновані оранкою. Нечисленний ліпний посуд не дає змоги скласти уявлення про характерні риси цієї групи кераміки. Серед інших знахідок виявлено глиняні пряслиця, кістки свійських тварин тощо. Поселення належить до III—IV ст. н. е.

Васильків Ia. На другому боці балки виявлено скупчення залізних шлаків, обпаленої глини та фрагменти ліпного посуду червоного кольору з домішками піску. Не виключено, що це місце знаходження, розташоване навпроти черняхівського поселення, пов'язується з ним і належить до того самого часу.

Васильків II (хутір Дерепи) було відкрито 1972 р. на правому боці Стугни на схилах балки, обмеженої з півночі високим берегом ріки, а з півдня Погребівською горою. У долині протікає струмок.

Фрагменти гончарної кераміки наявні протягом 800 м. Переважають уламки посуду з шорсткою поверхнею. Як свідчать знахідки амфорних стінок, поселення датується III—IV ст.

Васильків III (хутір Піски) розташований за 2,5 км від хутора на північно-східних схилах балки, що гирлом виходить у долину Стугни, на території, де викорчовується сад. Знайдені фрагменти гончарного та ліпного посуду типового для черняхівської культури.

Пам'ятки пізньозарубинецького (кіївського) типу. Поселення *Обухів II* Обухівського району (річки Кобрина — Стугна — Дніпро), розташоване на схід від міста, на високому мисовому підвищенні при злитті річок Кобрина і Стугна (західна ділянка), а також у глибині плато, по схилах ярів і балок (центральна ділянка). Підйомний матеріал, який трапляється на площі 2 × 2 км, належить до пізньозарубинецького (кіївського), корчацького, волинцевського типів та до часу Київської Русі.

Місце знаходження відкрите 1969 р. археологічним загоном і досліджувалося в 1970—1972 рр. експедицією КДПІ.

Відкриті наземні й заглиблені житла з глиnobитними вогнищами і черені, зроблені з шарів глини та фрагментів глиняного посуду. Найбільш масовим є ліпний, який простежено у шарі поселення та у житлах. Характерними рисами керамічного комплексу слід вважати наявність великих та середніх за розмірами горщиків з циліндро-конічним, ребристим та округлим тулубом і шорсткою загладженою або підложену поверхнею, іноді вкритою розчосами, а також знахідки лощених гострореберних мисок (рис. 3, 1—8). Є поодинокі фрагменти кружального посуду черняхівського типу з лощеною поверхнею. Знайдено пряслиця, залізні ножі, намисто.

Відкриті комплекси можуть бути за аналогіями датовані у межах III—V ст. н. е. (точніше встановити їх час дуже важко через відсутність датуючого матеріалу).

⁹ Э. А. Симонович. Вказ. праця, стор. 8.

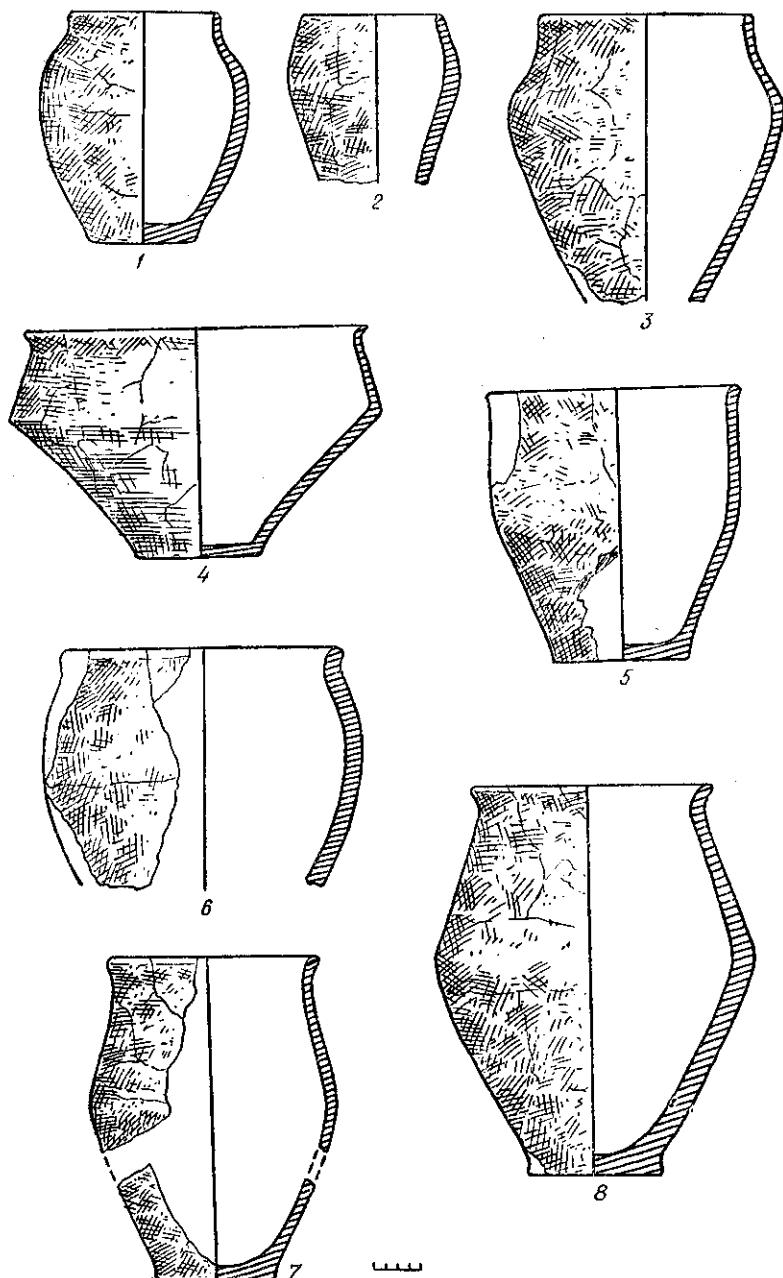

Рис. 3. Ліпна кераміка з поселення Обухів II (1—8).

Обухів III являє собою місцезнаходження з матеріалами пізньозарубинецького (київського) типу, виявлене 1972 р. за 3,5 км на південь від поселення Обухів II і 170 м від черняхівської пам'ятки Обухів I. Розташоване воно на південно-східних схилах невеликого підвищення заболоченої низини. Тут на ділянці колгоспного саду розкопано залишки глинобитної печі—черінь, складений з дев'яти шарів глини і фрагментів посуду. На кожному рівні добре вимощеною глиняною обмазкою перекривався шар кераміки, що залягав на підсипці (рис. 4) суглинку або глини. Черінь збудовано безпосередньо на материковому шарі.

До складу кераміки, яка використана для вимостки череня, входять фрагменти 39 посудин. Це — ліпні корчаги, горщики середніх та малих розмірів, а також лощені миски, ліпні та кружальні (рис. 5, 1, 4, 5; рис. 6). Попередні дослідження не дали жодних матеріалів для з'ясування характеру і функціонального призначення цієї споруди. Роботи тут мають бути продовжені. За аналогіями пам'ятка датується III—IV ст. н. е.

Обухів IV. На цьому місцезнаходженні поряд з піньозарубинецькими матеріалами виявлені також підгірцівські. Поселення розташоване за 2,5 км від Обухова на плато високого корінного берега р. Стугни; у центральній

Рис. 4. Загальний вигляд череня з Обухова III.

частині його пересікає глибока балка, що гирлом виходить у долину р. Кобрини. На поверхні схилів балки зібрано підйомний матеріал: характерні фрагменти ліпного посуду піньозарубинецького типу, обпалені глина та каміння.

Велика Салтанівка Васильківського району (річки Стугна — Дніпро), хутір Хлєпча. Частина поселення на піщаному підвищенні правого берега Стугни знищена під час будівництва дамби. Пам'ятка відома у літературі за речовими знахідками — емалями¹⁰, а також штрихованою керамікою 1972 р. Її обстежував розвідувальний загін експедиції КДПІ. Зібрана велика кількість ліпних з піском та жорством посудин та залізних шлаків. Крім штрихованої кераміки, є матеріали скіфського часу.

Шурфування показало наявність культурного шару завтовшки 0,4—0,5 м. Відкрита господарська яма, у заповненні якої — фрагменти восьми ліпних посудин. Керамічні вироби двох типів: посудини з широким отвором і незначним перегином тулуба вище середини висоти; горщики профільовані з виділеними плічками вище середини висоти, трохи звуженою шийкою і відхиленими назовні вінцями. Поверхня їх вкрита штрихами.

Для всього посуду властиві домішки піску, жорстви, іноді дрібного шамоту (рис. 5, 6). Особливості комплексу кераміки наближають його до піньозарубинецьких матеріалів Обухова II і III та Казаровичей, хоч слід зазначити ляякі, можливо, неістотні відмінності у складі глиняного тіста.

¹⁰ В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. Новая находка блях с эмалями на Киевщине.— КСИИМК, вып. 60. М., 1955.

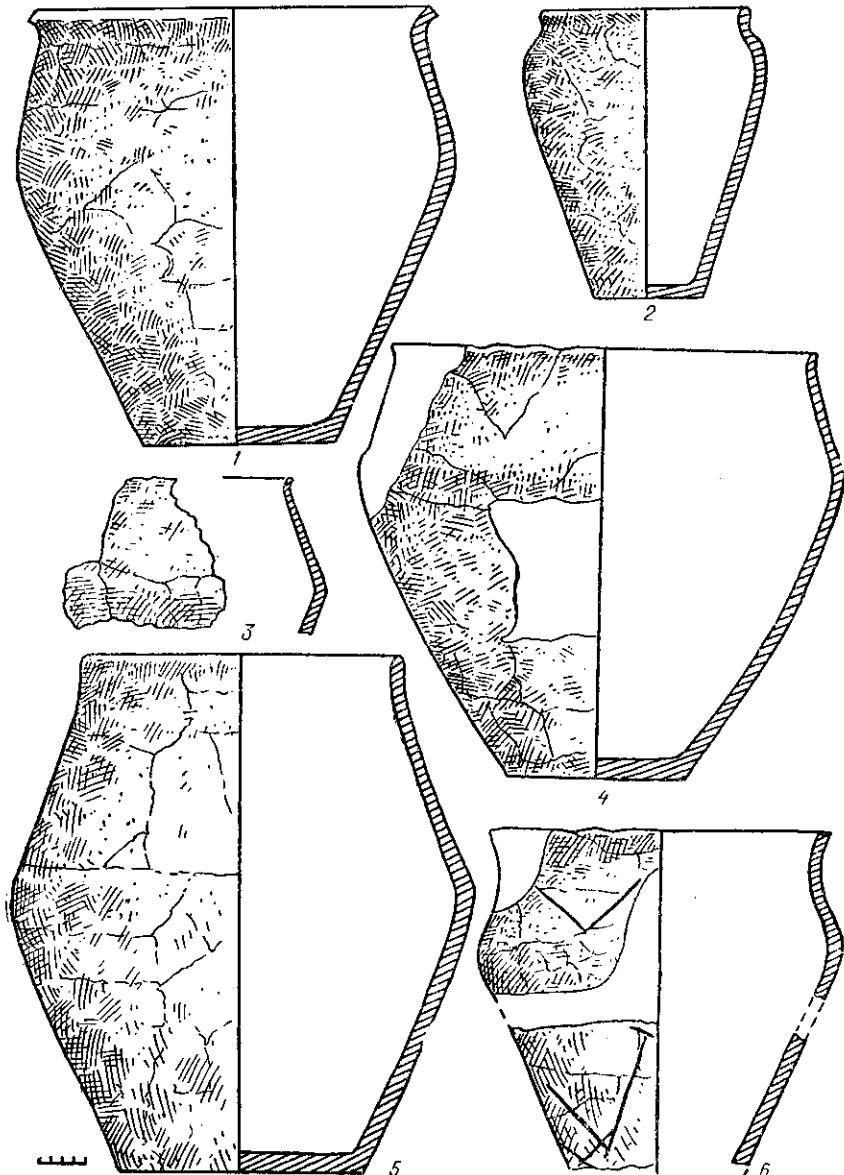

Рис. 5. Ліпна кераміка з поселень Обухів II (2, 3); Обухів III (1, 4, 5); Велика Салтанівка (6).

Хронологія цієї пам'ятки — III—IV ст. н. е.

Старі Безрадичі Обухівського району (річки Студна — Дніпро) добре відомі у літературі¹. Під час розкопок Придніпровської експедиції 1963 р. у культурному шарі городища часу Київської Русі виявлені окремі фрагменти пізньозарубинецької кераміки. Розвідка нашого загону 1972 р. підтвердила, що, крім давньоруських матеріалів, на поселенні, площа якого прилягає до городища, трапляються знахідки ліпного червоноглинняного посуду з шамотом пізньозарубинецького типу. Це свідчить про існування поселень у цьому місці з першої половини I тисячоліття.

¹ П. А. Рапопорт. Оборонительные сооружения на городище в с. Старые Безрадичи.— КСИИМК, вып. 41. М., 1951, стор. 114—118; А. В. Кузя, А. И. Кубышев. Нові зарубинецькі пам'ятки на Середньому Придніпров'ї.— Археология, З. К., 1971, стор. 90.

Чорногородка Макарівського району (річки Ірпінь — Дніпро), хутір Слобода. Місцезнаходження відкрите А. С. Бугаєм. Колекція кераміки передана до Педінституту ім. О. М. Горького. 1970 р. пам'ятка обстежена нами.

Серед 70 фрагментів кераміки, що належить до різних епох, є уламки ліпних червоноглинняних посудин пізньозарубинецького типу. Вони мають загладжену поверхню, іноді з «штриховкою».

Під час шурфування відкрито залишки двох заглиблених жител з ліпною пізньозарубинецькою керамікою, представленою біконічними горщика-

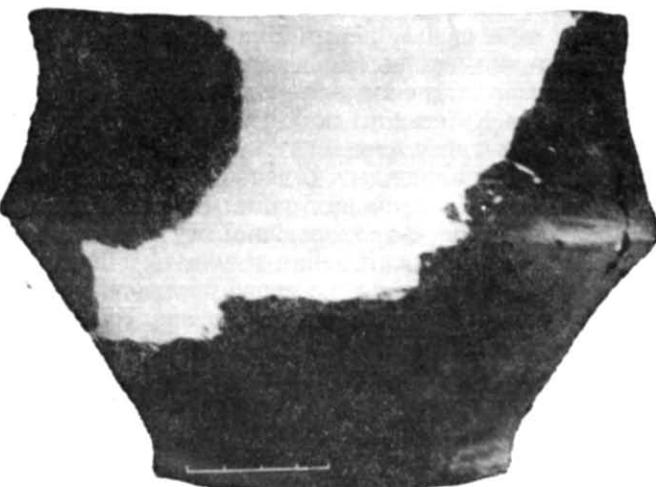

Рис. 6 Ліпна миска з Обухова III.

ми, глянічними «дисками», товстостінними посудинами. Серед підйомного матеріалу є окремі фрагменти ліпного чорнолощеного посуду, а також гончарного, черняхівського типу.

Яблунівка Макарівського району (річки Ірпінь — Дніпро). Місцезнаходження відкрите А. С. Бугаєм. У керамічній колекції, переданій до Київського педінституту, наявні зразки ліпного пізньозарубинецького посуду і уламки черняхівського гончарного. Знайдено також частину глиняного сопла від залізоплавильного горна.

Пам'ятки другої половини I тисячоліття. Обухів II. Поселення розташоване на тому самому місці, що й пізньозарубинецьке. 1971 та 1972 рр. розкопано шість жител, заглиблених та наземного типу з матеріалами, подібними до волинцевських, а також залишки однієї наземної споруди з речами корчацького і ранньопенського типів (рис. 5, 2, 3).

З жител походить значна кількість ліпних і кружальних посудин, зализні ножі, пряжка, пряслиця, намистини. Можна виділити більш архаїчні будівлі з матеріалами V—VII ст. і пізніші (VIII—IX ст.). Це поселення поряд з Ходосівським є одним з перших виявів волинцевської культури на Правобережжі в районі Києва (рис. 2, 9, 10).

Мостище Києво-Святошинського району (р. Ірпінь). На правому березі річки виявлено ліпний посуд колочинського типу, в тому числі фрагмент ліпної сковорідки з бортником. Місцезнаходження відкрито А. С. Бугаєм. Матеріал передано до педінституту.

Фастів, передмістя Заріччя (річки Унава — Ірпінь — Дніпро). На лівому березі, на схилах берегової тераси, зайнятих під городи, трапляються фрагменти ліпної кераміки, серед якої виділяється група біконічних посудин колочинського типу. Місцезнаходження обстежувалося 1969 р.¹²

¹² Н. М. Кравченко, А. С. Бугай, Б. В. Магомедов. Вказ. праця, стор. 347.

Київ, Китайська вулиця — Корчувате (Дніпро). На схилах Китайського струмка напроти відомого у літературі староруського городища знайдено поряд з керамікою Київської Русі ліпні вироби, що мають зашки по вінцях і розчоси. Розвідки проводилися 1969 р.

Віта Поштова, Києво-Святошинський район (річки Віта — Дніпро). Біля підніжжя укріплень відомої староруської пам'ятки, у шарах, перекопаних під час земляних робіт 1969 р. А. С. Бугаєм, були виявлені фрагменти стінок ліпних посудин з розчосами на зовнішній поверхні, аналогічних китайській кераміці.

Бишів (річки Ірпінь — Дніпро). 1970 р. А. С. Бугаєм були обстежені залишки берегових підвищень у центрі Бишева, на березі Ірпеня. На місці стародавнього поселення, щойно знищеної під час земляних робіт, у розрізі ґрунту зафіковано сліди загиблого житла і керамічні фрагменти. Матеріали передані до Київського підінституту. Реставровано частину великої посудини колочинського типу.

Археологічна карта залишалася б неповною, якби не внести до неї ще однієї категорії пам'яток — змійових валів. Ці пам'ятки лише за останні роки набули деякої історико-хронологічної конкретності завдяки працям А. С. Бугая. Розпочаті ним дослідження тривають. На нашу думку, основними позитивними результатами є, по-перше, встановлення методики датування цих споруд за допомогою вуглецевого аналізу, а по-друге, спроба виявити локальні системи укріплень для різних районів і пов'язання з ними укріплених городищ. Опубліковані у наукових виданнях статті відбивають досить точні спостереження, без передчасних реконструкцій¹³.

Нашу увагу привернули лінії валів, безпосередньо розташовані у досліджуваному районі. На території київського «трикутника» виділяються дві лінії:

I. Вітянсько-Бобрицька (за 18—20 км на південний схід від Києва). З нею пов'язані два укріплених городища: Віта Поштова (XII—XIII ст.) і Боярське. Час виникнення першого з них, відомого у літературі як староруське¹⁴, у світлі останніх знахідок сягає у попередню добу — VI—VIII ст. н. е. На цій території локалізується група пам'яток другої чверті (пізньозарубинецькі) і середини I тисячоліття н. е. (типу Колочин), відкритих і досліджуваних В. М. Даниленком під Ходосівкою, та другої половини I тисячоліття н. е. у Ходосівці і Віті Поштовій (див. рис. 1).

Черняхівські пам'ятки невідомі.

II. Стугнянсько-Ірпінська лінія (за 35—40 км від Києва), до якої належать такі староруські укріплення: Старі Безрадичі, Заріччя, Васильків, Плесецьке (див. рис. 1)¹⁵. На північній цієї території, переважно «за валом» розташовані пам'ятки північної жуковецько-обухівської групи черняхівської культури. У сусідстві з ними, але в інших топографічних умовах наявні старожитності пізньозарубинецького типу.

Остаточних даних для датування цієї лінії валів * ще немає, але можливість появи її у пізньозарубинецько-черняхівську епоху та використання у пізніші часи досить імовірна. Підтверджується це матеріалами пізньозарубинецького типу на поселенні і городищі в с. Старі Безрадичі.

З метою познайомитися докладніше з археологічною ситуацією в зоні валів загін нашої експедиції 1972 р. здійснив розвідувальний маршрут від с. Дерев'яна Обухівського району до с. Старі Безрадичі, через Обухів і с. Нещерів. Певні свідчення про старі укріплення в цьому районі надійшли від місцевих жителів, які знають про існування в Обухові і його околицях

¹³ А. С. Бугай. Змійові вали Київщини. — УЖ, 1970, № 6.

¹⁴ Матеріали по археології Росії, № 25, вып. I. СПб., 1901, стор. 53, 54, 70—71.

¹⁵ Археологія, т. VII. К., 1952, стор. 146. — КСИМК, вып. XLVIII. М., 1952, стор. 107—108; МІА, № 52. М.—Л., 1956, стор. 26, 33, 51.

* Попередні результати одержані на підставі несерійних аналізів вугілля з постугнянсько-ірпінського валу — IV ст. ± 150. Вони були опубліковані в «Неделі» 1971 р., травень, № 20 (584), і. на жаль, ще не знайшли свого місця на сторінках наукових видань. Тому, можливо, передчасно оперувати цими даними для відтворення повної картини.

«валу», «межі», «валка». У літературі згадується про будівництво князем Острозьким 1588 р. «частокола и рва» навколо Обухова (назва того часу «Лукавиця»)¹⁶.

На залишки земляного укріплення у центрі с. Дерев'яна звернув увагу А. С. Бугай. Вони збереглися протягом 100—150 м і з півдня прилягають до території черняхівського могильника, досліджуваного нами у с. Дерев'яна. Місцеві жителі, за усними переказами іх батьків і дідів, вказують приблизно напрям валу на захід. Згідно з цими повідомленнями він має проходити через поселення Обухів II, перетинаючи площу його на дві частини. Зіставлення даних приводить до висновку, що А. С. Бугаю пощастило відкрити вали пізнього середньовіччя.

Під час обстеження підвищень правого берега Стугни далі на захід від Обухова було виявлено ряд місцевонаходжень скіфського часу, у тому числі й підгірцівської культури (села Піщана, Нещерів). Цей високий берег, безумовно, відігравав у давнину роль природної фортеці, але на обстеженні території не виявлено жодних штучних укріплень між Старими Безрадичами і Дівич-Горою у Трипіллі. Однак слід зауважити, що схили і пагорбки вкри-ти штучними терасами та валками — гідротехнічними спорудами, і це надає рельєфу специфічного вигляду.

Наведені вище матеріали — лише перші кроки на шляху вивчення пам'яток I тисячоліття н. е. у Київському Подніпров'ї. Це тисячоліття є передднем нової епохи в історії східного слов'янства — епохи Київської Русі. Територіально район «кійського трикутника» був аrenoю вирішальних історичних подій, в яких на перший план висувається об'єднання полян Русі.

Цим зумовлена складність історико-культурної (археологічної) ситуації у згаданому районі. Складні стосунки й боротьба, що точилася за першість серед місцевих слов'янських та неслов'янських племен, не знайшли конкретно-історичного відображення у писемних джерелах. Але вони досить виразно і послідовно відбилися у співіснуванні, взаємозв'язках і зміні археологічних культур I тисячоліття н. е. на даній території.

На підставі археологічних джерел можна скласти схему (сuto робочого призначення), яка дає уявлення про співвідношення історико-культурних типів пам'яток у Київському Подніпров'ї протягом цього тисячоліття.

Хронологічні етапи	Тип археологічної пам'ятки
VII—VIII ст. н. е.	Волинцевський (пеньківський)
Середина V ст. н. е.— VII ст. н. е.	Корчацький (ранньопеньківський)
Середина III ст. н. е.— початок V ст. н. е.	Колочинський (вільшанський)
Середина I ст. н. е.— середина III ст. н. е.	Пізньозарубинецький (кіївський) Черняхівський, сарматський
До середини I ст. н. е.	Пізньозарубинецький, сарматський Зарубинецький

У наведеній схемі робиться ряд припущень у деяких хронологічних розділах, що зумовлено станом джерел. Ми допускаємо певну умовність, виділяючи сарматський тип на згаданій території у черняхівський час. Поки що тут відомі лише окремі елементи сарматської культури в черняхівських комплексах¹⁷. Це стосується і вільшанського типу, відомого лише за однією знахідкою¹⁸, але разом з тим характерні риси комплексу дають змогу віднести його до південно-східних (аланських) пам'яток.

¹⁶ Історія міст і сіл України. Київська область. К., 1971, стор. 464—465.

¹⁷ В. П. Петров. Черняховський могильник. — МИА, № 116. М., 1964, стор. 103.

¹⁸ Н. М. Кравченко. Поховання V ст. н. е. з с. Вільшанки на Київщині. — Середні віки на Україні, вип. 1. К., 1971, стор. 75—79.

Щодо пеньківського й корчацького типів, то йдеться про окремі, досить виразні елементи, властиві в основному керамічним комплексам другої половини I тисячоліття з Обухова II.

На особливу увагу заслуговує той безперечний факт, що зарубинецька лінія розвитку не уривалася на території Київського Подніпров'я. Всупереч існуючій версії про відхід зарубинецького населення під натиском черняхівського на північ (Десна, Сейм)¹⁹ наші спостереження і наведені матеріали свідчать про безперервне заселення зарубинцями району «київського трикутника» у безпосередній близькості до черняхівських племен. Ці два угрупування киево-дніпровського населення залишили, як нам здається, пам'ятки синхронні і, можливо, у деякому спорідненні.

Керуючись цим, вважаємо проблему черняхівсько-пізньозарубинецьких зв'язків і контактів основною у вивчені східнослов'янського етногенезу. Саме відносини цих двох етнокультурних груп і привели до створення середньовічної культури східних слов'ян. Але конкретна картина і характер контактів з наявних джерел ще не відтворюються, потрібні дальші дослідження.

Цілком ясно, що у світлі нових матеріалів неможливо розглядати пам'ятки колочинського типу як суттєві північну (балтську) лінію розвитку²⁰, яка нічого спільногого не мала з Середнім Подніпров'ям і його населенням I тисячоліття н. е.

Н. М. КРАВЧЕНКО, Н. С. АБАШИНА,
Е. Л. ГОРОХОВСКИЙ

Новые памятники I тысячелетия н. э. в Киевском Поднепровье

Резюме

В статье публикуются данные разведок и раскопок памятников I тысячелетия н. э. (черняховских, киевского типа, раннеславянских) на территории Киевского Поднепровья. В ряде районов: Обуховском, Васильковском, Фастовском были открыты и частично исследованы поселения киевского типа (Обухов II, III, IV, Яблуновка, Черногородка, Сосновка и др.), черняховского (Обухов I, Васильков I, II, III), раннеславянское поселение Обухов II и черняховский могильник Деревянина.

В итоге уточнена историко-культурная карта древностей I тысячелетия н. э. на Киевщине. Особый интерес представляет выяснение взаимоотношений культур киевского типа и черняховской, непосредственно предшествовавших формированию на данной территории раннеславянской культуры типа Обухов II.

М. П. КУЧЕРА

Поселення волинян на околиці м. Луцька

Влітку 1968 і 1969 рр. Волинський загін Інституту археології АН УРСР разом із студентами-практикантами історичного факультету Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки провадив дослідження ранньосередньовічного поселення в урочищі Гнідава на околиці м. Луцька.

У розкопі загальною площею 600 м², закладеному напроти замка Любарта на високому (близько 10 м) краю лівого берега заплави р. Стиру, виявлено залишки ряду житлових і господарських споруд, що залігали у досить потужному культурному шарі часів неоліту, бронзи, раннього заліза і, особливо, слов'яноруського періоду.

¹⁹ П. Н. Третьяков. Основные итоги и задачи изучения зарубинецких древностей.— МИА, № 160. Л., 1969, стор. 14.

²⁰ И. П. Русланова. Вказ. праця, стор. 146.

Це повідомлення присвячено відкритим слов'яно-руським старожитностям. Основні результати досліджень такі: 1) встановлено наявність двох типів напівземлянок — звичайних жител і своєрідних господарських приміщень з печами; 2) здобуто нові факти, що уточнюють датування керамічного посуду; 3) зібрано відомості про планування поселення.

Разом відкрито п'ять звичайних жител-напівземлянок (II, III, V, VII, IX), розташованих на західному і східному краях розкопу (рис. 1). При цьому дещо пізніше напівземлянка IX повністю зрізала кут напівземлянки V,

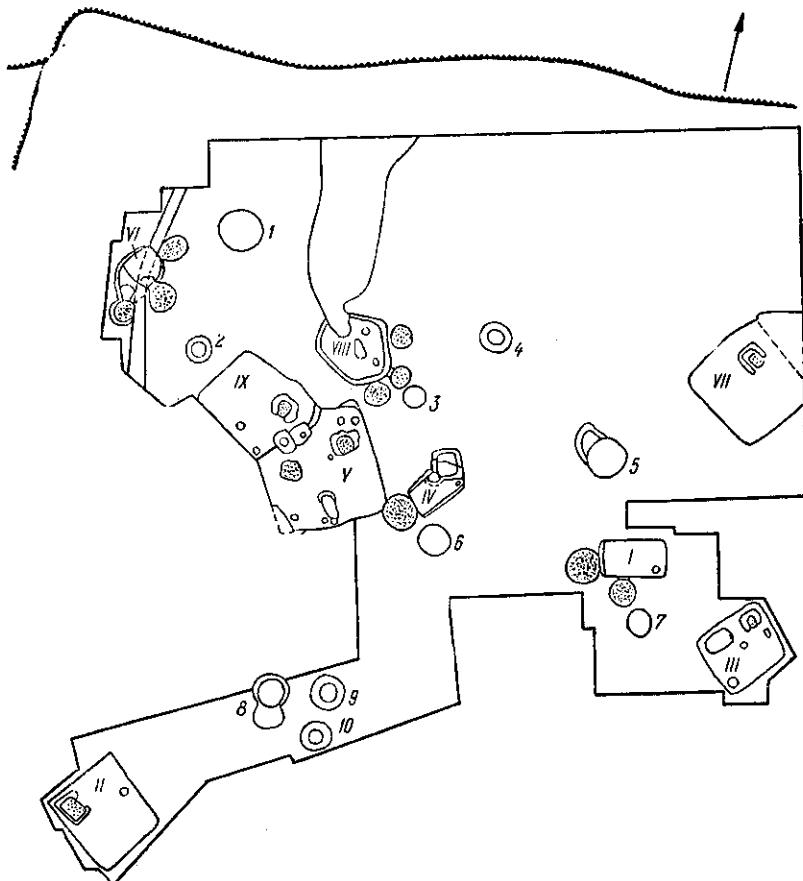

Рис. 1. План розкопу: I—IX — напівземлянки; 1—10 — господарські ями.

оскільки рівень долівки у першій був нижчий, ніж у другій на 12—14 см *. Житла прямокутні, майже квадратні; II, VII, IX мали площину 12—16 m^2 , III — близько 9 m^2 і V — близько 23 m^2 . Глибина цих споруд від рівня сучасної поверхні становить 0,95—1,1 м, а п'ятої та дев'ятої — 0,7—0,85 м. У кожній з них у кутку на долівці містилася глинена піч з округлим або овальним черенем розміром від 55 × 55 до 70 × 80 см. Від неї у чотирьох напівземлянках збереглися лише нижні частини стінок, натомість у другій (II) піч була майже цілою — завалилося лише склепіння. Долівка у цій останній переважно на всій площині обмазана шаром глини, під яким простежено ще два раніші прошарки. Між ними виявлено попіл, шматки перепаленої глини, уламки кераміки. В інших житлах підлоги земляні, з материкового лесу.

* Південний кут напівземлянки V зрізаний ямою від кріплення опори високовольтної вишки.

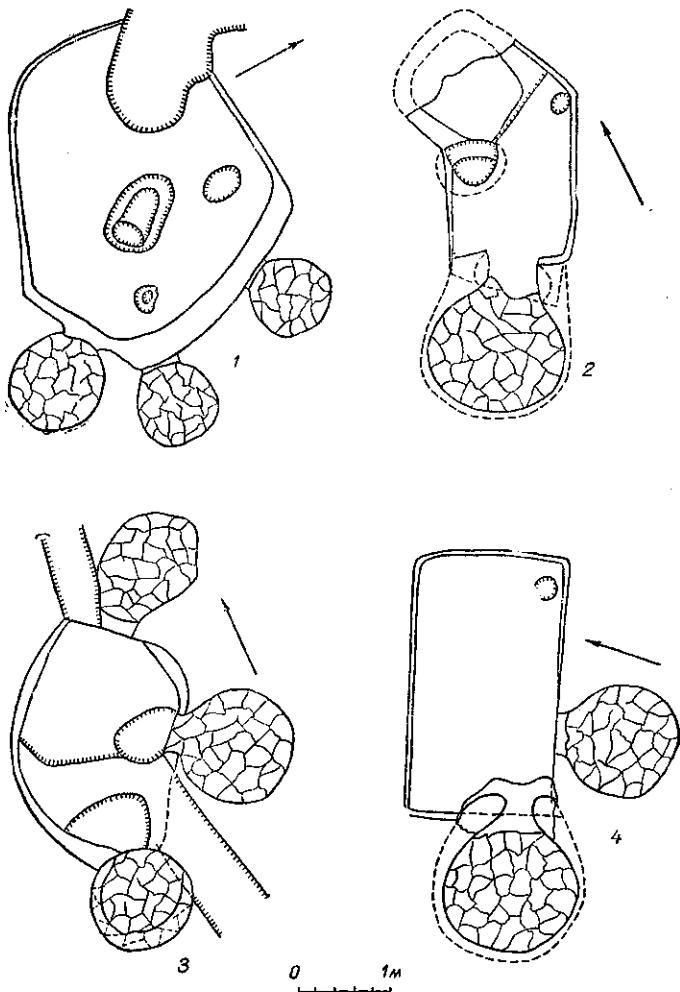

Рис. 2. Плани напівземлянок: 1 — напівземлянка VIII; 2 — напівземлянка IV; 3 — напівземлянка VI; 4 — напівземлянка I.

У чотирьох напівземлянках (II, III, V, IX) на долівці було по одній, дві і більше невеличких ямок, основна частина яких, очевидно, походить від стовпів. У третій виявлена одна, а в п'ятій — три господарські ями.

Крім того, відкрито чотири незвичайні напівземлянки з печами (I, IV, VI, VII), розташовані на розкопі по діагоналі з північного заходу на південний схід (див. рис. 1). Вони дуже маленькі. Три з них (I, IV, V) мають відповідно ширину 1,5; 1,2 і 1,6 м. Найбільша (VIII) займає площу близько 7 m^2 , найменша (IV) — лише $2,5 \text{ m}^2$. Площа інших двох (I, VI) становить до 4 m^2 . Напівземлянки різної форми: дві округлотрапеціоподібні (VI, VIII), одна трапеціоподібна (IV) та прямокутна (I)*. Глибина від рівня сучасної поверхні становить 0,65—1,25 м. Незважаючи на незначні розміри, у спорудах VI, VIII було по три печі (рис. 2, 1, 3), у першій — дві (рис. 2, 4), а в найменшій — одна (рис. 2, 2). Всі печі влаштовані в стінках у вигляді ніш, від яких збереглися лише округлі черені на висоті 0,3—0,5 м від рівня долівки. Виняток становить південна піч у напівземлянці VI, розташована на долівці; крім череня, частково залишилися стінки з склепінням, вирізані подібно до ніш у материковому ґрунті.

* Напівземлянка VI частково зруйнована військовою траншеєю, а північно-західний кут напівземлянки VIII зруйнований недавньою ямою (див. рис. 1).

Черені рівні, досить міцні й вдвое більші, ніж у житлах, діаметр деяких з них дорівнює 1,35—1,4 м. У кожній споруді найбільша піч була сильно випаленою і мала два, а в напівземлянці IV навіть три різночасних черені, пов'язаних з ремонтом печей. На рис. 2,2 і 2,4 пунктирою лінією показано контури ширшого нижнього череня (напівземлянки I і IV). Верхні були вужчими, оскільки й печі до верху звужувались. Зате під час ремонту їх подовжували до середини приміщення, закладаючи стінку останнього глиною і добудовуючи на цій основі челюсті. У більшій печі у напівземлянці VIII передній край верхнього череня разом з челюстями також виступав на середину (на рис. 2,1 показано лише нижній черінь).

Характерною є вимостка з уламків глинняного посуду та кісток тварин, яка не простежувалась у житлових приміщеннях. Під черенями великої печі у напівземлянці I виявлено близько 70, а в четвертій — понад 300 уламків кераміки. Лише у шостій південна піч не мала вимостки. У північно-східній частині напівземлянки IV наявна господарська яма у вигляді підбоя (рис. 2,2), яка збереглася з тильного боку на всю висоту (0,5 м).

Всі напівземлянки безінвентарні. На підставі знахідок, виявлених в заповненні напівземлянок, а також під черенями печей житла датуються останніми сторіччями першого тисячоліття н. е.

До найдавніших належить напівземлянка V. Її східний кут лежить під черенем печі пізнішої споруди (IV), а західний, як вже згадувалося, був зрізаний напівземлянкою IX. Крім того, у західній частині відкрито залишки печі від ще якоїсь пізнішої будівлі (див. рис. 1). Виходячи з того, що черінь розташувався тут лише на глибині 30 см від рівня сучасної поверхні, мав значні розміри та був вимощений уламками кераміки, він, певно, належав до невеличкої напівземлянкової споруди господарського призначення. Контури її у заповненні напівземлянки V не простежені. У черені знайдено чимало уламків кераміки. Частина їх походить від посуду звичайного ранньогончарного типу кінця VII—IX ст. (рис. 3,1), а частина — від більш досконалого, який можна датувати IX ст. (рис. 4,1). У тій самій напівземлянці виявлено кілька десятків фрагментів ліпної кераміки VII—VIII ст. з неорнаментованими вінцями або з насічками по їх краю, а також нечисленні уламки ранньогончарних виробів, прикрашених хвилястим та лінійним орнаментом.

У заповненні житла IX знахідок майже не було, зібрані лише окремі частини стінок ранньогончарної кераміки, які, проте, могли належати до більш раннього культурного шару і потрапили сюди під час засипання котловану будівлі.

Під черенем північної печі напівземлянки VI збереглись уламки товстих денець ліпних посудин та ліпного горщика з хвилястим орнаментом (рис. 4, 2). Тим часом в інших печах і в приміщенні зафіксовано поодинокі уламки ранньогончарної кераміки та стінок, виготовлених більш ретельно і прикрашених лінійним орнаментом *. В усіх трьох черенях напівземлянки VIII виявлено однотипні фрагменти більш досконало виготовлених горщиців з лінійним орнаментом, що вкривав значну їх частину (рис. 4, 3). Плічка посудин, які слід датувати IX, можливо, початком X ст., прикрашені хвилястою лінією або рядком з лункоподібних заглиблень.

У заповненні напівземлянки VII керамічний матеріал визначався ліпним та ранньогончарним посудом, а також виробами крашої якості, від яких залишилися уламки стінок з лінійним орнаментом. Під піччю у чорноземі знайдено уламок вінця ліпного горщика **.

У черенях споруд I, IV, під прошарками глини у долівці житла II і в заповненні напівземлянки III виявлено кераміку найпізнішого типу з так званими манжетоподібними вінцями, де потовщений зовнішній край трохи

* Очевидно, для вимостки череня у північній печі було зібрано черепки давнішого ліпного посуду в культурному шарі поселення.

** Північно-східна частина житла VII стояла над напівземлянковою спорудою ранішого часу, яка виходила за межі розкопу і лишилася недослідженою (див. рис. 1).

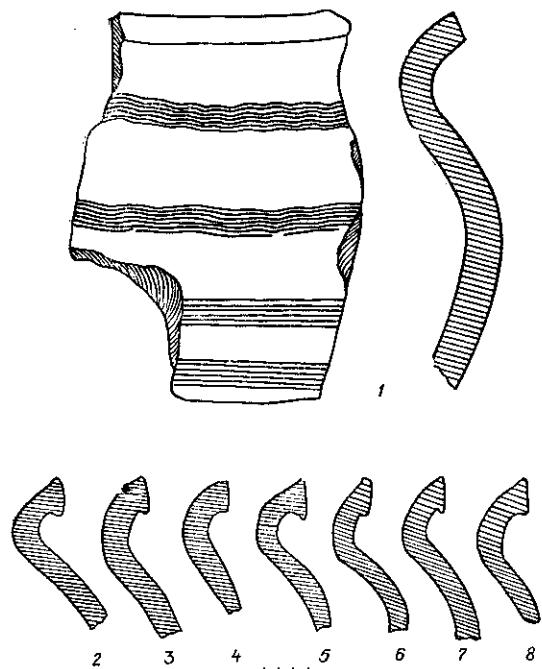

Рис. 3. Кераміка:

1 — з черепня печі у заповненні напівземлянки V; 2 — з черепня печі у напівземлянці I; 3—8 — з черепнів печі у напівземлянці IV.

верхній край. Нарешті, орнамент на них у ряді випадків відсутній.

Враховуючи еволюцію форми вінець і орнаменту, виявлених на р. Гнідаві, найпізнішу кераміку датуємо Х ст. На жаль, особливості давньоруської кераміки цього часу на території УРСР ще не вивчені. Якщо знахідки з давніших напівземлянок датуються відповідно до загальної типології східнослов'янського посуду, то для визначення часу найпізнішого керамічного типу є більш конкретні дані. Ні у напівземлянках, ні у культурному шарі на розкопі не знайдено жодного шиферного пряслиця. Натомість трапилися три глиняні й чотири вапнякові, з них шість — у найпізніших напівземлянках I, II і III: у першій керамічне пряслице було в печі; у другій — три вапнякових (на долівці, за піччю і у заповненні) та одне глиняне (за піччю); у третій — також глиняне (серед вмісту господарської ями на долівці). Як відомо, шиферні пряслиця розповсюджуються наприкінці Х ст. і повністю витісняють керамічні й вапнякові на початку XI ст. На цей час, принаймні у межах дослідженого площа, поселення вже припинило своє існування.

заокруглений, а інколи рівно зрізаний. При цьому площа його нахиlena до середини, або, дуже рідко, вертикальна. Верхній край вінець завжди гострий (рис. 3, 2—8). Плітка, а іноді й нижня частина стінок горщиків завжди прикрашені паралельними заглибленими лініями.

За формою і технологією ця кераміка в цілому аналогічна давньоруському посуду XI ст., поширеному на Правобережжі й Лівобережжі. Проте вона має деякі риси, що вказують на відносно давнішу хронологію.

Матеріали з різних частин України свідчать про те, що важливим датуючим показником є форма вінець і орнамент. До найраніших належать нахилені до середини або з вертикальним боковим зрізом манжетоподібні вінця. Для горщиків XI ст. характерний не гострий, а потовщений

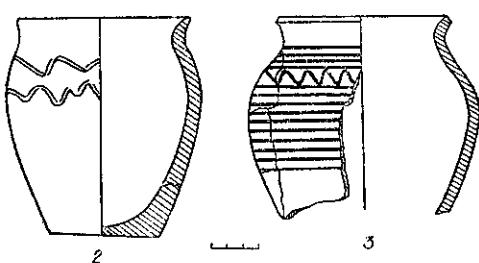
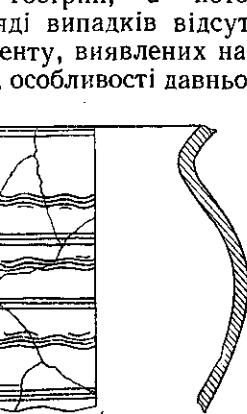

Рис. 4. Кераміка:

1 — з черепня печі у заповненні напівземлянки V; 2 — з черепня печі у напівземлянці VI; 3 — з черепнів печі у напівземлянці VIII.

На підставі керамічного матеріалу можна більш певно датувати частину напівземлянок Х ст. (I—IV) та IX — початком Х ст. (VIII), а черінь печі над п'ятою напівземлянкою — IX ст. Орієнтовно житло V відносимо до VIII ст. Для датування споруд VI, VII, IX — достатніх підстав немає, оскільки кераміка тут нечисленна. Напівземлянки VI і IX могли існувати в кінці VIII—IX ст., а сьома — в IX — на початку X ст.

Таким чином, обидва типи цих будівель співіснували. Судячи з малих розмірів напівземлянок другого типу, наявності в них кількох великих нішоподібних печей з рівними, ретельно збудованими черенями, можна дійти висновку, що це були не житла, а господарські приміщення. Значна кількість їх на розкопі (четири та пів від п'ятої у заповненні напівземлянки V) на впроти п'яти жител переконує в тому, що вони належали до усталеного типу споруд господарсько-виробничого призначення, які, очевидно, були власністю кожної окремої сім'ї. В них могли сушити зерно (для переробки його на борошно або крупу) та інші продукти, а також випікати хліб або користуватися ними для ремісничих цілей.

Нішоподібні печі у звичайних напівземлянках спорадично трапляються на розкопках давньоруських поселень у різних частинах території УРСР. Але такий чіткий розподіл між двома типами споруд простежено вперше під час досліджень на р. Гнідаві.

Крім напівземлянок, на розкопі відкрито десять господарських ям для зберігання припасів. Вони округлі, діаметром 1—1,35 м, рідше 1,5—1,8 м (№ 1, 5, 9, 10), завглибшки 0,6—0,8 м (№ 1—3), 1,25 м (№ 6, 8), 1,55—1,9 м (№ 4, 5, 7, 9) від рівня сучасної поверхні. Яма № 10 мала глибину 2,34 м, № 5 і 8 — подвійні (вони складалися з двох різних за глибиною частин). Три ями (№ 4, 9, 10) бочкоподібного профілю — розширені у середній частині. У заповненні, крім уламків кераміки *, були кістки тварин. Багато кісток виявлено в ямах № 1, 4, 6, 8—10. За характером керамічного матеріалу вони датуються IX—X ст. (№ 1), VIII—IX (№ 2, 5, 8), IX (№ 3, 4), X ст. (№ 6, 7, 9, 10).

Розкопки дають певне уявлення про планування поселення. Майже всі будівлі, крім найранішого житла V і господарської споруди I, орієнтовані однаково (з північного сходу на південний захід). Основна площа розкопу припадає на подвір'я, розміром приблизно 15 × 20 м, навколо якого розташувалися житла та приміщення з печами, а поруч з ними по краю двору містилися і господарські ями. Дві з них (№ 4, 5) відкрито у середній частині подвір'я. Характер забудови свідчить про те, що воно було спільним для кількох домогосподарств.

Загін провів дослідження на одному з багатьох поселень літописних волинян, розташованих по краю лівого берега заплави р. Стиру, що дугою охоплює з півдня центральну частину м. Луцька. За даними розвідок, на інших поселеннях є культурний шар XI—XIII ст., але найчастіше на них трапляється матеріал VIII—X ст. Залюдненість цієї території у період раннього середньовіччя сприяла виникненню визначного давньоруського міста — Луцька.

М. П. КУЧЕРА

Поселение волынян в окрестности г. Луцка

Резюме

Летом 1968 и 1969 гг. Волынским отрядом Института археологии АН УССР проводились раскопки на поселении конца I тысячелетия н. э. на левом берегу р. Стырь напротив г. Луцка, в урочище Гнидава.

В раскопе площадью 600 м² открыта часть поселения с остатками двора, примыкавшего с севера к «брыву» лоймы реки, а с юго-запада и юго-востока ограниченного жилыми и хозяйственными постройками.

* У ямах № 2—4, 7 трапилися поодинокі уламки кераміки.

ственными постройками. Среди последних исследовано пять жилищ-полуземлянок, четыре своеобразных полуземляночных сооружения с печами хозяйственно-производственного назначения и десять хозяйственных ям. Открытые строения и ямы неодновременны и датируются в пределах IX—X вв. Одна полуземлянка относится, очевидно, к VIII в.

М. М. КУЧІНКО

Давньоруські житла на землях Західного Побужжя і Посання

Один з найцікавіших видів археологічних пам'яток — житла — є показником майнового стану, побуту та культури стародавнього населення. Разом з тим вони надійні як етнографічне джерело. Хоч їх різновидності зумовлені географічними і кліматичними особливостями, традиції місця і надовго закріплюють за тими чи іншими етнічними групами певні типи житлових споруд. У статті робиться спроба охарактеризувати прийоми житлобудування та простежити основні етапи його розвитку на території, яка була крайньою західною периферією, заселеною східними слов'янами.

Здобуто значний археологічний матеріал, який ілюструє характер житлового будівництва IX—XIII ст. на Побужжі та Посанні. Разом відкрито залишки понад 100 жител, з них близько 70 напівземлянок і понад 30 наземних споруд. Найбільше їх виявлено в Судовій Вишні — 29, Ріпневі — 17, Бресті — 17, Дорогочині — 14, Ніску — 11, Цешанові — 7, Монастирі — 5. На решті городищ і поселень їх кількість становить від 1 до 3. Переважну більшість становлять напівземлянки. Всі вони були прямокутними або квадратними (рис. 1), зрідка мали заокруглені кути. Розміри об'єктів коливаються в межах від 3×4 до $6 \times 7,5$ м, долівка опущена в ґрунт на глибину від 0,5 до 1,2 м. Орієнтація жител за сторонами світу різна. Так, споруди № 1 з Ромоша¹, 1, 2, 9, 14—16 з Судової Вишні², 4 і 7 з Ріпнева³ орієнтовані кутами, а № 3 з Судової Вишні⁴, 12, 13, 16, 18 з Ріпнева⁵ та 78 і 80 з Грудка Надбужного⁶ — більш довгими боками. В усіх напівземлянках заглиблені частини стін були вертикальними або дещо відхиленими. Долівки переважно добре знівельовані й утрамбовані.

У багатьох житлах виявлено печі, розташовані, як правило, в одному з кутків, найчастіше проти входу. Будувались вони по-різному. Так, у Ріпневі, Грудку Надбужному та ряді інших пам'яток вдалося встановити, що для спорудження печі в кутку залишався чотирикутної форми останець, в якому вирізали нижню частину стінок. Верх добудовували з довгастих глиняних валків, скріплюючи їх і обмазуючи товстим шаром глини. Черінь такої печі мав звичайно овальну або чотирикутну форму і розмір пересічно — $0,5 \times 0,7$ м, як наприклад, у житлах № 4, 7, 12 у Ріпневі⁷. У Грудку Надбужному біля південно-західної стіни будівлі № 78 виявлено досить добре збережену піч з куполоподібним верхом. Округле дно діаметром близько 1,3 м було на 0,25 м вище рівня долівки. Воно викладене фрагментами кераміки і обмащене товстим шаром глини. Стінки печі з слідами сильного перепалення збереглися на висоту до 0,5 м. Біля челюстів є припічна яма, роз-

¹ В. В. Ауліх. Древнерусское поселение на Западном Буге.— Археологические открытия 1969 г. М., 1969, стор. 327.

² О. О. Ратич. Результаты досліджень давньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня Львівської області в 1957—1959 рр.—МДАПВ вип. 4. К., 1962, стор. 108.

³ В. В. Ауліх. Основні результати археологічного дослідження давньоруського селища в с. Ріпнів Львівської обл.—Дисертаційний збірник. К., 1958, стор. 28.

⁴ О. О. Ратич. Вказ праця, стор. 108.

⁵ В. В. Ауліх. Основні результати..., стор. 28.

⁶ W. Bender, K. Kieckowska, I. Kieckowski, I. Gronicka-Rauhutowa. Badania w Gródku Nadbuszynu w pow. Hrubieszowskim w 1955 г.—SA, т. III, 1957, стор. 180.

⁷ В. В. Ауліх. Основні результати..., стор. 31.

м рром $0,4 \times 0,4$ м, заповнення якої складалося з попелу, вуглинов та обгорілих зерен.

Піч у формі купола, підковоподібна в плані, з припічною ямою, відкрита і в житлі № 80⁸. Аналогічна споруда, але без ями, виявлена в Ромоші (житло № 2)⁹. Іноді печі будувалися на дерев'яному каркасі, як свідчать розкопки на околицях Грудка Надбужного, а також матеріали з інших пунктів досліджуваної території (Сонядка, Мацьківка)¹⁰.

У багатьох житлах Посання виявлені печі-кам'яники, здебільшого у вигляді скупчення каменіння. Вони відкриті в Перемишлі, Красічині, Ніску,

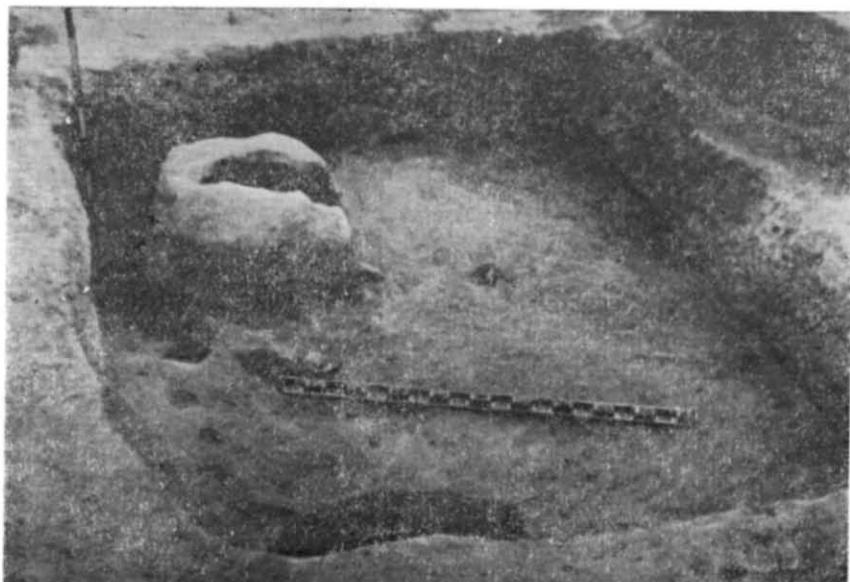

Рис. 1. Судова Вишня Житло № 9 (за О. О. Ратичем).

Судовій Вишні та в ряді інших місцевостей¹¹. Найкраще збереглася піч у споруді № 12 в Судовій Вишні. Вона стояла на рівні долівки, була округла в плані і мала черінь діаметром 1 м. Такі самі розміри кам'яник і на інших пам'ятках Посання¹².

У деяких житлах під стінами виявлено вирізані в материковій глині виступи завширшки 0,3—1 м, які, мабуть, являли собою лави або лежанки (Грудек Надбужний, житло № 80; Ріпнів, № 3, 6, 11, 15)¹³.

Невелика глибина більшості напівземлянок (0,5—1,2 м від давньої поверхні) змушує припустити існування наземної частини будівель. У кількох випадках на обмазці помітні відбитки прутів (Грудек Надбужний,

⁸ W. Bender, грац. Вказ. праця, стор. 180—183.

⁹ B. B. Aulich. Древнерусское поселение..., стор. 328.

¹⁰ M. Gadzikiewicz. Sprawozdanie tymczasowe z badań prowadzonych w 1954 r. na stan 2 (pódgrodzie) w Grudku Nadbużnym.—SA, t. II, стор. 73, рис. 3; Z. Wartotowska. Gród czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim. Warszawa, 1958, стор. 66; I. Kolenko, I. Wielowiejski. Wyniki prac wykopaliskowych na terenie osady z okresu pożnorzymskiego i wcześnieśredniowiecznego w Maćkowce.—Mater. i Spraw ROA. Rzeszów, 1968, стор. 152—153.

¹¹ A. Kunysz. Osadnictwo otwarte w Polsce południowo-wschodniej od VI do XIII w.—WA, t. XXXI, z. 4, 1966, стор. 332; O. O. Ratič. Вказ. праця, стор. 108—109.

¹² A. Kunysz. Вказ. праця, стор. 332.

¹³ W. Bender. Вказ. праця, стор. 183; B. B. Aulich. Основні результати..., стор. 28.

Стрижів, Сонсядка, Кам'янка Надбужна, Перемишль — район Катедри)¹⁴, що свідчить про наявність плетених з лози стін. Існували також напівземлянки, в яких стіни будувалися у вигляді зрубів. Вінці останніх вкладалися у заглиблену частину напівземлянки на рівні долівки і нарощувались до потрібної висоти. Залишки таких зрубів відкрито у спорудах № 1 і 6 у Судовій Вишні¹⁵, Цешанові, а також Перемишлі (район Катедри) і на гончарському поселенні в Засанні¹⁶. В останньому випадку виразно простежувався спалений кут зрубної стіни.

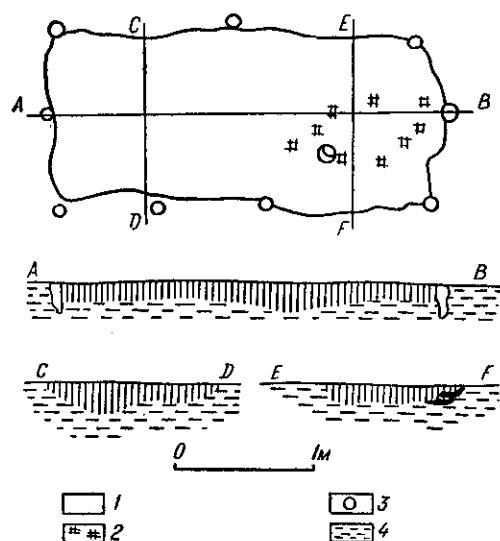

Рис. 2. Монастир, план і розріз житла № 4 (за А. Кунішем):
1 — заповнення житла; 2 — обмазка; 3 — стовп; 4 — матирок.

інших пунктів, причому всі в містах. Хоч ці житла збереглися погано, дослідження показали, що вони були дерев'яними, зрубної або стовпової конструкції. Так, наприклад, зрубні будівлі є на городищі стародавнього Берестя. Вони споруджені з соснових колод, квадратні в плані, розміром пересічно $3,2 \times 4,4$ м. Підлога з колотих дощок. Під кути і стіни підкладались колоди або плахи. У приміщеннях виявлені глинобитні печі. У Перемишлі (район Катедри) житла також були зрубними і мали дерев'яну підлогу. Натомість, на городищі в Судовій Вишні, у споруді № 4 засвідчено сліди від стовпів, що вказують на існування наземних жителів стовпової

Дах, очевидно, тримався на стовпах. Сліди від них у вигляді ямок виявлено в житлах № 6 і 23 в Ніску, № 4 у Монастирі, № 1, 5 і 6 на городищі в Судовій Вишні та № 10 в Цешанові¹⁷. Так, у Монастирі в напівземлянці були сліди від дев'яти стовпів діаметром близько 0,15—0,20 м (рис. 2). Вони розташовувалися на кутах житла, у східній стіні два з чотирьох стовпів вказували на вхід. У Цешанові чотири ями від стовпів виявлені у кутах напівземлянки, а п'ята — в довшій стіні. Дах тут міг бути лише двосхилої конструкції, покритий соломою. Аналогічні житла відомі з Плісненська, Києва, Воїні¹⁸ та інших пам'яток стародавньої Русі.

Інший тип жителів являли собою наземні споруди. Залишки їх відкриті в Бресті, Дорогичині, Судовій Вишні, Перемишлі¹⁹ та ряді

¹⁴ W. Bender та ін. Вказ. праця, стор. 169—189; Z. Rauchut. Osadnictwo wcześnieśredniowieczne w Strzyżowie, pow. Hrubieszów. — WA. t. XXIV; Z. Wątrowska. Вказ. праця, 78, рис. 43; Z. Rauchut. Sprawozdanie z badań wcześnieśredniowiecznej osady rzemieślniczej we wsi Kamionka Nadbużna. — WA. t. XXVI, z. 1—2; 1959, стор. 23—26; A. Kupysz. Вказ. праця, стор. 332.

¹⁵ О. О. Ратич Вказ. праця, стор. 108; A. Kupysz. Вказ. праця, стор. 332.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же; I. Machnik, I. Potocki. Archeologiczne badania ratownicze osady wcześnieśredniowiecznej w Cieszanowie, pow. Lubaczów. — SA, t. XIII, 1961, стор. 201.

¹⁸ М. П. Кучера. Древний Пліснеськ. — АП, т. XII. К., 1962, стор. 21—24; М. К. Каргер. Древний Киев. М.—Л., 1958, стор. 285—368; В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньорусское місто Воінь. К., 1966, стор. 58—64.

¹⁹ K. Musiałowicz. Drohiczyn we wcześnieym średniowieczu. — MW, t V, 1969, стор. 36—38; П. Ф. Лысенко. Раскопки древнего Берестя. — Археологические открытия 1969 г. М., 1970, стор. 310—311; О. О. Ратич. Вказ. праця, стор. 116; A. Kupysz. Przemysl w starożytnosci w wczesnym średniowieczu. — A. Kupysz i F. Regłowski. Przemysl w starożytnosci i średniowieczu. Rzeszow, 1966, стор. 97.

конструкції. Аналогії відомі на Пліснеському городищі, Княжій Горі, у Києві*, Новгороді та інших пунктах²⁰.

Особливий тип жител становлять кліті, пов'язані з конструкцією оборонних валів і використовувані для розміщення військового гарнізону. Вони виявлені в Судовій Вишні²¹, де розташовувалися лінією вздовж валу і становили одну систему. Розміри кожної кліті приблизно дорівнювали $3,5 \times 4,5$ м. Судячи із збережених балок, вони споруджені технікою рубання «в обло». Зверху кліті, очевидно, перекривалися настилом з колотих плах, присипаних землею. Настил був водночас і стелею для них, і, мабуть, бойовою платформою, що проходила вздовж оборонної стіни. Аналогічні кліті відомі на давньоруських городищах у Колодяжині, Райках, Білгороді та ін.²²

За наявними даними можна простежити основні етапи розвитку описаних вище типів жител. Для найдавнішого етапу VI—VIII ст. характерними були напівземлянки розміром від $2,5 \times 3,5$ до 4×4 м. Лише на Зимнівському городищі виявлено сліди довгої наземної споруди стовпової конструкції²³. Печі розташовані в одному з кутів, найчастіше в протилежному від входу. У Посанні їх споруджували з каміння (Мацьківка, Монастир, Муніна, Ніско), а в Побужжі основу вирізали в материковому останці, верхню ж частину стінок і склепіння вимуровували з довгастих глинняних валків (Грудек Надбужний, Ріпнів).

Житла наступного хронологічного періоду, IX—XI ст., на розглядуваній території здебільшого залишились і надалі напівземлянковими як стовпової, так і зрубної конструкції. Переважають глинобитні печі, округлі в плані, з куполоподібним верхом. Лише на Посанні ще збереглися печі-кам'янки, але поруч з ними існували вже й глиняні куполоподібні (Судова Вишня). Разом з тим, у Середньому Побужжі, зокрема в Бресті і Дорогичині, в цей час поширеними були житла наземного типу.

У XII—XIII ст. наземні житла стають домінуючими на землях Побужжя і Посання. Структура цих об'єктів вивчена ще недостатньо, оскільки залишки їх, як правило, збереглися в поганому стані. Однак дослідження на ряді городищ показали, що житла були як зрубної (Брест, Перешибль), так і стовпової конструкції (Судова Вишня). В них вже простежується лерев'яна підлога. Печі глиняні. Поряд з наземними будівлями ще протягом довгого часу існували напівземлянки. Останні, правда, збереглися, головним чином, у Посанні і Верхньому Побужжі.

Складним є питання про причини переходу до нового типу жител. Очевидно, тут слід враховувати і соціально-економічний фактор (наземні споруди відомі лише у великих містах), і прогрес у техніці житлобудування і, нарешті, певні впливи північної частини Побужжя, де напівземлянки не мали поширення через значну вологість ґрунтів.

Що ж до зрубів-клітей у валах, то в X—XIII ст. вони зафіксовані на всіх східнослов'янських землях. Отже, це не якийсь локальний варіант, а особливий тип жител, пов'язаний з військовою специфікою даних городищ. Літописна Вишня, очевидно, і була саме таким пунктом.

Таким чином, ще за період від VI до XIII ст. житлобудування на розглядуваній території пройшло кілька етапів залежно від ряду факторів. Безумовно, великий вплив мали кліматичні умови, наявність будівельних матеріалів, а також прогрес будівельної техніки. Певну роль відіграли соціальні причини, зокрема майнова диференціація, яка привела до виникнення

* Результати розкопок 1972 р. Київської експедиції Інституту археології АН УРСР.

²⁰ М. П. Кучера. Вказ. праця, стор. 24—25; Г. Г. Мезенцева. Древньоруське місто Родень. К., 1968, стор. 26—27; А. В. Арциховський. Раскопки на Славні в Новгороде.— МІА, № 11. М.—Л., 1949, стор. 126.

²¹ О. О. Ратич. Вказ. праця, стор. 114—115.

²² П. А. Рапопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.— МІА, № 52. М.—Л., 1956, стор. 73—106.

²³ В. А. Аліх. Зимнівське городище. Слов'янські пам'ятки VI—VII ст. н. е. в Вахідній Волині. К., 1972, стор. 28.

великих наземних жител знаті. Вони існували поруч із малими напівземлянками простого люду. Істотно впливали на розвиток житлобудування також етнографічні фактори. Якщо в ранній період (VI—IX ст.) на всій території розселення слов'ян основним типом жител були землянки, то вже з X ст. східнослов'янські житла чітко відрізнялися від західнослов'янських. Це одна з умов визначення рубежу між давньоруським і старопольським етнокультурними масивами²⁴.

М. М. КУЧИНКО

Древнерусские жилища на землях Западного Побужья и Посанья

Резюме

На территории Западного Побужья и Посанья открыто свыше ста жилищ, из них около 70 полуzemлянок и более 30 наземных. Полуземлянки прямоугольные или квадратные, площадью 12—30 м² и глубиной 0,5—1,2 м с печью в одном из углов. В некоторых жилищах находились вырезанные в материке лежанки (Грудек Надбужный, Рипнев). Полуземлянки бывают столбовой (Грудек Надбужный, Перемышль, Ниско, Цешанов) или срубной конструкции (Перемышль, Судовая Вишня, Цешанов). Датируются они VI—XI вв.

В XII—XIII вв. доминирующими становятся наземные жилища срубной (Брест, Перемышль) и столбовой конструкции (Судовая Вишня). Особый тип строений представляют собой клетки, сооруженные внутри оборонительных валов (Судовая Вишня).

В статье сделана попытка проследить основные этапы развития жилищного строительства и установить причины перехода от полуzemлянок к наземным жилищам на изучаемой территории.

²⁴ М. М. Кучинко. Русско-польский этнический рубеж IX—XIII ст. за археологичними даними.— Тези пленарних і секційних доповідей XV Наукової конференції Інституту археології АН УРСР. Одеса, 1972, стор. 361—362.

П. НЕЙМЕТ

Образование пограничной области Боржавы. Проблемы археологии и древней истории угрев. М., 1972.

У збірнику, присвяченому археології і стародавній історії угрів, вміщено статтю угорсько-го вченого з м. Ніредьхази Петра Неймета про утворення прикордонної області Боржави. Автор порушив у ній питання, пов'язані з подіями, що відбувалися на території нинішньої Закарпатської області УРСР у часи, відомі в угорській історіографії як період «завоювання угорцями батьківщини». У зв'язку з цим у нас є ряд зауважень щодо трактування певних моментів.

Уже сама назва статті потребує уточнення. По-перше, вважаємо, що автор невдало вжив сучасний термін «область» замість «комітат»*. Це поняття точіше передає дух епохи (до речі, у тексті всюди йдеється про комітат). По-друге, існування такої «області», як Боржава у Х—XI ст., у поданих П. Нейметом кордонах (рис. 1) не відповідає історичній дій-ності.

Для визначення меж цього комітату автор, як він сам зазначає, використав історичну географію Д. Дъерфі та угорський літопис «Геста Гунгарорум» Аноніма ¹. Згідно з цими дже-релами він пише, що комітат Боржава існував у Х—ХІІІ ст. в північно-східній частині Кар-патського басейну. На північному сході кордон країни проходив по горах Хавашок (Бе-киди), а на північному заході по річках Латориця і Стара. Між Чопом і Ващашинаеменем він простягався на західний берег Тиси, включаючи сучасний Верхній Саболч. Над Оросі (сучасне с. Оросієве Берегівського району) східною межею була річка Боржава до Ілошви (нині районентр Іршава) і Вілке (селіще Вілок Виноградівського району), де кордон перехо-див на лівий берег ріки і далі сягав до фортеці Барака.

Таке визначення кордонів комітату Боржава не викликало б заперечення, якби йшло-ся принаймні про кінець ХІІІ — початок XIV ст., а не Х—ХІІ ст., коли Закарпаття пере-бувало під політичним впливом Давньоруської держави. Варто нагадати, що Д. Дъерфі у вказаній праці, окреслюючи межі цього комітату, мав на увазі не Х—ХІІ ст., як пише П. Неймет, а XIII ст. Наводимо його слова: «Для визначення кордонів комітату Боржава у XIII ст. ми можемо використати дані про належність сіл до боржавського замку і боржав-ського деканату². Територія комітату, в яку були включені Верхній Саболч і майбутній комітат Берег збігалася з територією деканату (*archidiaconus*) Боржава. У папському спис-ку, складному між 1332 і 1337 рр., який, на думку П. Неймета, допомагає з'ясувати ці кордони, названо лише два села, розташованих у межах нинішнього Берегівського району: Царощ (зараз с. Дравці). Лорантхаза (с. Бакта). В іншому джерелі вказуються такі села і феодальні вотчини: Бадало, Боржава, Бакта, Цибік, Галабор, Мужієво³. Як бачимо, до-кументі до XIV ст. не згадують жодного села, розташованого північніше Мужієва.

Отже, окреслені П. Нейметом північні межі комітату Боржава, які нібито у Х—ХІІІ ст. доходили до перешарпів Карпат, не підтвердженні писемними джерелами. Немає також археологічних свідчень на користь зазначеніх кордонів.

Першим центром комітату Боржава, як вважають Д. Дъерфі і П. Неймет, була Кішварда у Верхньому Саболчі. За панування короля Іштвана I центр перенесли у Боржаву, роз-ташовану при злитті рік Тиси і Боржави. Тоді нібито було споруджено земляне городище, яке стало прикордонною фортецею «для захисту шляхів, що вели з країни»⁴. Таким чином, дослідники гадають, що Боржавське городище угорці побудували за часів Іштвана I (998—1038). Проте археологічні матеріали суперечать такому твердження. Як показують факти, це городище належало слов'янському населенню Верхнього Потисся, що припинило своє існування з приходом угорців у Тисо-Дунайський басейн наприкінці IX ст.

П. Неймет, необізнаний з археологічними даними, здобутими під час розвідуваль-них розкопок на Боржавському городиці М. Ю. Смішком, П. О. Рапопортом і автором рецен-зії, висловлює сумнів щодо слов'янської належності пам'ятки й датування, запропонованого

* Комітат — адміністративна і територіальна одиниця, введена за часу утворення Угорської ранньофеодальної держави.

¹ Г у о г і у Г у ї г г у. Az Árpádkori Magyarország Történeti földrajza. Budapest, 1963; A magyarok tetteiről (Gesta Hungarorum). Budapest, 1860

² A. M e z ö, F. N é m e t. Szabolcs — Szatmár megye történeti-etimológiai helység-névtár. Nyiredyháza, 1972, стор. 9.

³ Там же, стор. 6.

⁴ А. М е з ő, Р. Н е м е т. Вказ. праця, стор. 207.

нами. Він закидає дослідникам повторення помилки деяких сучасних істориків, що використовують «Геста Гунгарорум» Аноніма для датування археологічного матеріалу. Принагідно можемо запевнити П. Неймета, що хронологія керамічних знахідок з Боржавського городища нами була визначена на підставі численних аналогій та шляхом аналізу східнослов'янської кераміки Верхнього Потисся. Зрештою, немає нічого хибного, коли ці висновки збігаються з вказівками писемних джерел. П. Неймету добре відомо, що багато даних у «Геста Гунгарорум», які стосуються так званого періоду «завоювання угорцями батьківщини», окрім історики вважали вигадками автора, але тепер вони дедалі більше і більше обґрунтуються археологічними та писемними свідченнями. Якщо погодитися з думкою П. Неймета про спорудження Боржавського та Земплинського земляних городищ з метою захисту угорської держави на півночі й північному сході при королі Іштвані I, то виникає питання, чому автор рецензованої статті розшириє кордони Угорської ранньофеодальної держави у Х ст., в тому числі й межі комітату до вододілу Карпат. Адже прикордонні фортеці Боржава, Земплин, Саболч були розташовані на відстані 130—150 км південніше Карпатських перевалів.

У П. Неймета свій погляд на будівництво городищ у Верхньому Потиссі. Він вважає, ніби тут їх споруджували лише угорці. Проте слід зауважити, що земляні городища будували різні племена, а найбільш характерними вони стали для осілих слов'ян-землеробів, змушених постійно піклуватися про оборону селищ відкритого типу від спустошливих нападів кочівників. Слов'янські племена Верхнього Потисся також споруджували аналогічні городища, до яких належали Ужгородське, Боржавське, Земплинське та ряд інших.

Прикро, що П. Неймет у рецензованій статті відстоює хибні концепції колишніх угорських буржуазних істориків про «незаселеність», «пустинність» краю або (рідше) заселення його слов'янськими племенами у період «завоювання угорцями батьківщини». Немає потреби роз'яснювати, чи єм інтересам відповісти ці ідеї і чому вони стали панівними в угорській буржуазній історіографії. На жаль, П. Неймет не лише приймає, а й захищає етимологію слова «Боржава», дану І. Меліхом у 30-х роках ХХ ст. На думку останнього, цей топонім і гідронім походить від угорського особового імені «Борш» з додаванням слов'янського суфікса —а, що означає належність Боршу, угорському племінному вождю. Ми не маємо наміру відповідювати полеміку щодо такої етимологічної спроби, але принагідно зазначимо, що у «Повісті времінних літ» вживается слово «борзий» (швидкий)⁵. За свій «борзий» (швидкий) характер горіська річка й дісталася назву «Бор(з)жава». А городище, споруджене при її впадінні у Тису, називали Боржавським. Нині в цій місцевості розташоване с. Вари, що у перекладі з угорської мови означає «град», фортецю.

Не можна поминути також питання про слов'янські пам'ятки, які на Закарпатті, в тому числі й в межах комітату Боржава, передували угорським племенам, принаймні, на два століття. П. Неймет, за далеко неповними даними, робить висновок, що на території комітату у період «завоювання угорцями батьківщини» слов'яни були нечисленні. Однак недостатня дослідженість краю ще не може свідчити про його безладність. З розгортанням археологічних розвідок, зокрема на території колишнього Березького комітату, лише за останні роки відкрито ряй слов'янських поселень — у Берегові, Чопівцях, Мочолі, В. Бакті, Петрові, Квасові, Дякові, Дрисині та ін. Безперечно, кількість їх щорічно зростатиме у ході дальших археологічних досліджень.

П. Неймет безпідставно ревізує слов'янську належність пам'яток VIII—IX ст., досліджені на Закарпатті в роки Радянської влади. Маються на увазі такі відомі пам'ятки, як курганий могильник з трупоспаленням в Червеневому та Зняцевому, поселення в Червеневому, Зняцевому-Драгині, Ужгороді на Радванці та ін. З цього приводу автор рецензованої статті пише: «...однак наявні результати відкриттів ще не дають можливості точно визначити етнічну (аварську або слов'янську) належність»⁶. Звертаючись до фактів, нагадаємо, що на території Закарпатської області нині відомо понад 40 слов'янських пам'яток, а ось аварських не виявлено. Коментарі тут зайдуть.

В угорській історіографії вже раніше укоренилася думка про те, що у XI—XIII ст. у Верхньому Потиссі проживала незначна кількість руського населення. На цій позиції зараз стоять Д. Д'єрфі і П. Неймет. Згадки у писемних джерелах про «Dux Ruizogut», «Duces Russorum», як гадає Д. Д'єрфі, пов'язані не з особою князя руського, а з особою начальника королівської армії, королівських драбантів (dux exercitus hegis). У цьому плані викликають заперечення наведені нижче висновки. «Вірогідно,— пише П. Неймет, цитуючи Д. Д'єрфі,— що драбантом Гейзи і Іштвана була така сама варязько-русська дружина, як у Києві або Візантії»⁷. Важко зрозуміти, що саме має на увазі Д. Д'єрфі — чи організацію драбантів на зразок варязьких, чи справді визнає існування якоїсь міфічної «варязько-русської» дружини, яка була на службі в угорських королів.

П. Неймет йде ще далі, силкуючись підтвердити висновок Д. Д'єрфі археологічними даними. З цією метою він залишає ряд знахідок: дископодібну шийну прикрасу (гривну), прикрашенні чернію бронзову пряжку і сокирку з Саболчверешмарти-Селерда, мечі з двогострійним клинком (один з них має навершя у вигляді голови птаха), причому аналогії їм П. Неймет наводить з матеріалів східнослов'янських земель. Це в основному датовані IX—XI ст. предмети, які належать до випадкових знахідок. Найбільш вагомим доказом існування

⁵ Повесть временных лет, ч. I. Под редакцией В. П. Андриановой-Перетц. М.—Л., 1950, стор. 48, 96

⁶ А. М е г ї, Р. Н є п т е т . Вказ. праця, стор. 216 .

⁷ Т а м ж е , стор. 217.

«русько-варязької» дружини, як вважають зазначені дослідники, а також І. Діенеш, є багате поховання воїна з Бестерец-Дялаптаня, супроводжуване золотими підвісками, сідлом з інкрустованими сріблом стременами і вудилом, мечем з двогострим клинком і п'ятьма наконечниками стріл.

Однак перелічені речі не підтверджують, а навпаки спростовують думку про належність їх «русько-варязьким» воїнам. Ці й інші пам'ятки — поселення, городища, могильники — були залишени місцевим східнослов'янським населенням, яке проживало тут задовго до приходу угорців. Наявність у Верхньому Потиссі городищ — князівських адміністративно-політичних і військових центрів, поховань озброєних воїнів (гілу Бестерец-Дялаптаня) свідчить не про службу тимчасових дружинників, а про існування розвинутої слов'янської ранньофеодальної державності з князівською владою і озброєними загонами. Нашу думку підтверджує і той факт, що аналогічних поховань озброєних воїнів не виявлено ні у центральній, ні у південній, ні у західній Угорщині.

Безперечно, дальші археологічні дослідження у Верхньому Потиссі, як на території УНР, Східної Словаччини, так і на Закарпатті виявлять нові джерела, що допоможуть з'ясувати дискусійні питання.

С. І. Пеняк

О. В. СУХОБОКОВ

Охоронні розкопки Роменського городища поблизу с. Червоний Ранок Сумської області

Лівобережний загін ранньослов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР досліджував поселення роменського типу поблизу с. Червоний Ранок Кролівецького району Сумської області *. Під час досліджень було уточнено його місцевонаходження й план ¹, а також проведено невеликі розкопки.

Пам'ятка розташована на території колгоспного саду за південно-західною околицею села, на розі, утвореному заплавою р. Сейм (південь) та широкими балками на сході й заході. Мис, зайнятий городищем, піднімається над заплавою на 35—40 м і має круті (до 50°) схили, вкриті лісом. Площадка поселення з невеличким спадом на південь, видовженої форми, має форму трапеції, максимальний розмір її становить 93 × 42 м. Поверхня пам'ятки та вал, що разом з оборонним ровом відокремлює городище від плато з півночі, сильно розорюється. Сучасні розміри валу такі: довжина дорівнює 20 м, висота — до 3 м, ширина підошви — близько 7 м. Розміри рову в давні часи визначити неможливо, тому що він інтенсивно руйнується. Його середню частину засипано так, що утворюється вхід на городище, який продовжує невеликий (довжина 15 м, ширина 3 м) перешийок, що з'єднує площадку поселення з плато. На території городища зібрано багато уламків роменської та киеворуської кераміки. Серед знахідок було також овруцьке пряслице з червоно-фіолетового шифера.

З метою визначення характеру культурного шару був закладений розкоп у 10—12 м від південної краю площадки, в якому виявлено залишки якоїсь споруди з шматків обпаленої глини, спеціальні «конусів» та уламків вапняку. Розміри розвалу такі: довжина (південь — північ) становить 3,8 м, ширина (схід — захід) — 3,7 м (рис. 1, 1). Розвал споруди перерізує кругла у плані сучасна яма діаметром 0,7 м, завглибшки 0,9 м. Вапняковий розвал з південної, східної та західної сторін перекривається скупченням «конусів», що залягають на глибині 0,4—0,8 м у південній частині розкопу. У західній частині розвалу виявилася золиста пляма, яка перегинає розкоп по діагоналі. В самому центрі цієї плями помітні залишки спаленої деревини. У межах золистої плями і розвалу трапляються щільно утрамбовані площадки обпаленої глини невеликих розмірів (до 0,35 м²). За межами споруди знайдено велике каміння.

Під час розчистки залишків конструкції було виявлено багато керамічних уламків раннього залишного віку та роменської культури.

Скіфська кераміка тонкостінна, має в тісті домішки піску та жорстви. Вона орнаментована зашпилами та проколами по вінцях. Залишки скіфських посудин трапляються лише у 'нижніх' шарах. У верхніх нашаруваннях знайдено виключно роменську ліплену від руки кераміку, яка має товсті (до 1—1,5 см) стінки (рис. 1, 2—12). Серед уламків є фрагменти посудин з високими (4—5 см) вертикальними вінцями і досить виразними плічками (рис. 1, 7).

Роменський посуд прикрашено наїскніми або зигзагоподібними відбитками пальчиків, обмотаний шнуром, відбитих по плічках, або по зрізу вінця (рис. 1, 21, 22). Виявлені окрім фрагментів посудин, в яких сполучаються роменські прийоми орнаментації поряд з пізнішими (киеворуськими) формами вінця (рис. 1, 5, 6). Є також уламки горщиків, зроблених на ручному колі. Такі фрагменти прикрашені плавними хвилястими та горизонтальними лініями (рис. 1, 23—28).

Серед уламків керамічного посуду знайдено кілька фрагментів сковорідок з досить високими бортиками (рис. 1, 13—16). Вони прикрашені по зрізу відбитками пальця, косими насічками або косими відбитками гребінчастого штампу. Іноді на дні сковорідок пальцем накреслено хрест (рис. 1, 18, 19). Аналогії таким екземплярам відомі на городищі Новотроїцькому².

Серед інших знахідок є кістяні проколки (рис. 1, 33, 34), овруцькі пряслиця з чорного та червоно-фіолетового шифру (рис. 1, 29—31), призматична намистина з сердоліку

* Пам'ятка відома з другої половини XIX ст.— див.: Д. Я. Симоквасов. Древние города России СПб., 1873. Приложение, стор. 3; Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 2. Чернигов, 1874, стор. 417.

¹ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепенное Левобережье в эпоху железа.— МИА, № 104. М.—Л., 1961, стор. 81

² И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.— МИА, № 74. М.—Л., 1959, рис. 91, 9.

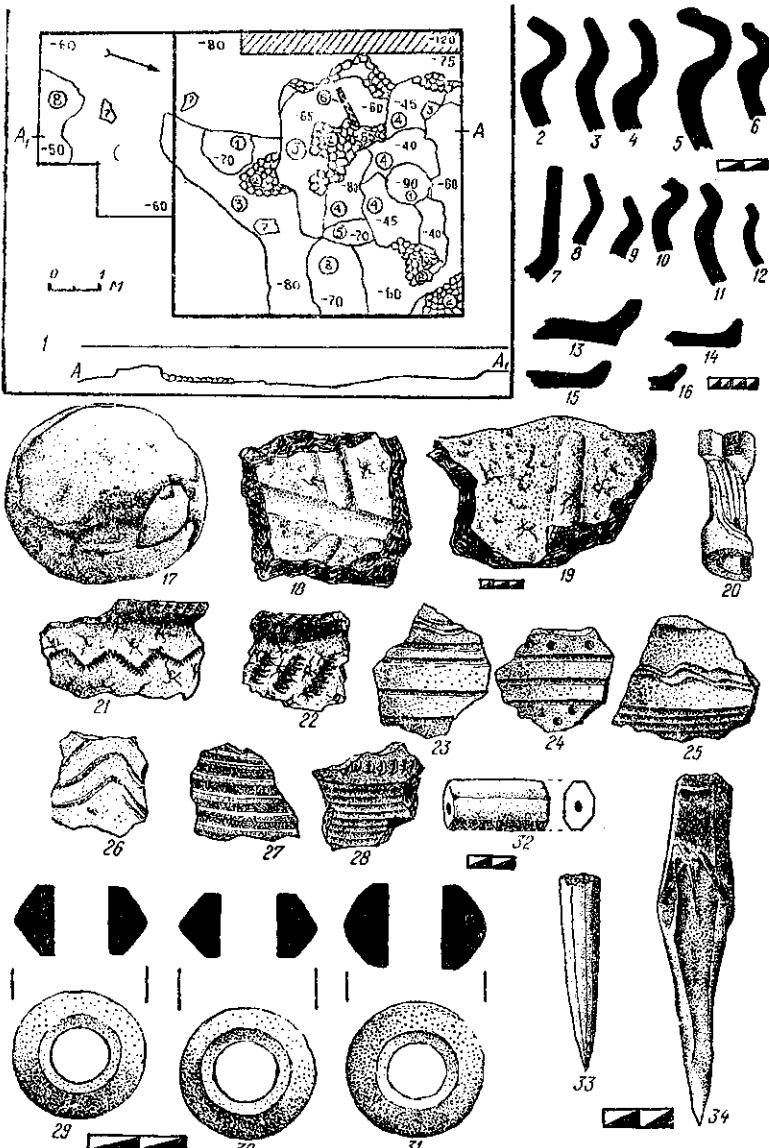

Рис. 1. План розкопу та знахідки з роменського городища Червоний Ранок:

1 — план розкопу на городищі Червоний Ранок (1 — плями гумусованого ґрунту; 2 — скупчення «конусів»; 3 — попіл; 4 — вапняковий розвал; 5 — шар обпаленої ґлини; 6 — спалена деревина; 7 — окремі каміння; 8 — жовта ґлина); 2—12 — профілі вінець роменської кераміки; 13—16 — профілі ліплених сковорідок; 17 — «конус»; 18, 19 — дінці роменських сковорідок; 20 — уламок белемніту; 21, 22 — фрагменти роменського посуду; 23—28 — уламки кружальних горщиків; 29—31 — шиферні праслиця; 32 — сердолікова намистина; 33, 34 — кістяні проколки.

(рис. 1, 32), уламок белемніту. На останньому дуже виразно помітні сліди скоблення, можливо, для виготовлення лікувальної присипки (рис. 1, 20).

Переважна більшість типово роменської ліпленої кераміки поруч з горщиками, що сполучають деякі форми вінців, властивих кружальному киеворуському посуду з роменською орнаментикою, може вказувати на IX ст., як нижню межу життя на городищі³. Знайдене разом з роменськими горщиками гострореберне біконічне праслице з чорного шиферу (діаметр отвору 1.8 см) датує шар, де його виявлено, принаймні X ст.⁴

³ И. И. Ляпушкин. Городище Новогроцкое. — МИА. № 74. М.—Л., 1959, рис. 91, 9, стор. 188.

⁴ Р. Л. Розенфельд. О производстве и датировке овручских пряслиц. — СА, № 4, 1964, стор. 222.

Інші пряслиця з більш згладженим ребром мають діаметри отворів 1,1 та 1,15 см, що може датувати їх (та шар, де вони знайдені) XI—XII ст.⁵ Якщо взяти до уваги діяку кількість кружальної киеворуської кераміки⁶ XI—XII ст., то загальне датування поселення слід визначати IX—XII ст. Таким чином, досліджене нами городище роменської культури, продовжує своє існування в XI—XII ст. Це становить неабиякий інтерес у зв'язку з проблемою долі населення пам'яток роменського типу, тобто северян «Повісті временних літ».

О. В. СУХОБОКОВ

**Охранные раскопки Роменского городища
близ с. Червоный Ранок
Сумской области**

Резюме

Автор публикует материалы раскопок роменского городища, находящегося в бассейне р. Сейм. На основании анализа полученных материалов, автор приходит к выводу об относительно более поздней датировке верхней границы существования роменского поселения (XI—XII вв.), что представляет немаловажный интерес в связи с проблемой исторических судеб населения памятников роменского типа.

⁵ Р. Л. Розенфельдт. О производстве и датировке овручских пряслиц. — СА, № 4, 1964, стор. 222—223

⁶ М. К. Кагер. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958, табл. III.

Донецька обласна археологічна конференція

У лютому 1973 р. у м. Донецьку відбулася перша обласна наукова археологічна конференція, присвячена 100-річчю з дня народження відомого краєзнавця Донеччини М. В. Сібільєва.

На засіданнях протягом двох днів було заслухано 14 доповідей і наукових повідомлень. Про життя і діяльність Миколи Вікентійовича Сібільєва розповіла старший викладач Донецького державного університету Д. С. Цвейбелль. В її доповіді на підставі детального вивчення архівних матеріалів та опублікованих праць відтворено образ вченого-краєзнавця, талановитого організатора, громадянина, патріота.

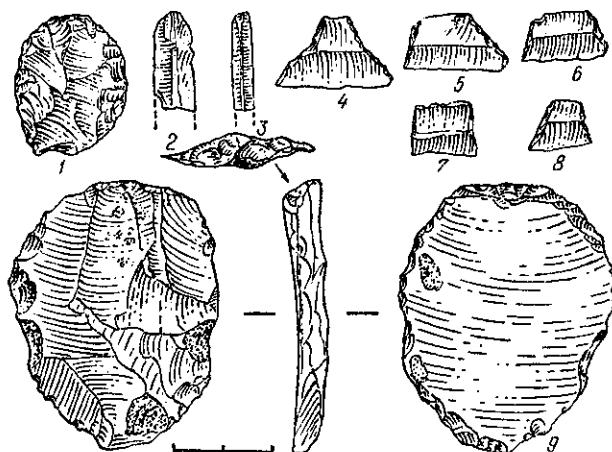
1920 р. М. В. Сібільєв створює Ізюмський краєзнавчий музей, яким беззмінно керує довгі роки. 1934 р. він стає головним консультантом Святогорського музею. Зтурнувавши актив краєзнавців, Микола Вікентійович проводить суцільне обстеження всієї долини Сіверського Дінця і притоку, де було виявлено близько 400 нових пам'яток археології найрізноманітніших епох. Важливим заходом була організація 1924 р. видання спеціальних краєзнавчих збірників «Старовинності Ізюмщини». М. В. Сібільєв виступав в археологічних журналах Києва і Москви, приділяючи багато уваги питанням взаємозв'язку мікролітичних і макролітичних знарядь доби мезоліту-неоліту.

Під час Великої Вітчизняної війни вчений виконав до кінця свій священний патріотичний обов'язок, рятуючи археологічні надбання музеїв Донеччини від знищення їх німецько-фашистськими загарбниками. Основні матеріали йому вдалося евакуувати до Уфи. Тут, 1943 р. закінчився життєвий шлях М. В. Сібільєва, діяльність якого є гідним наслідування прикладом для нових поколінь краєзнавців.

Найкраще вшанування пам'яті ювіляра — це широке розгортання археологічно-краєзнавчої роботи у Донецькій області, де лише за останні роки виявлено розкопано багато стоянок кам'яного віку, епохи міді-бронзи і більш пізнього часу. У цьому зв'язку не можна не згадати про розкопки силами археологів Донеччини багатої Білокузьминівської стоянки мустєрської доби (Д. С. Цвейбелль), відкриття на півдні області нових палеолітичних пам'яток (О. О. Кротова) та мезолітичних (зокрема, поблизу с. Моспіно, де систематичні обстеження проводить вчителька О. А. Файнвейц). Багато зусиль докладається в справі рятування археологічних пам'яток, розташованих у зоні новобудов. На ряді об'єктів зібрали численні знахідки (рисунок).

Успіхи в розвитку археологічно-краєзнавчої роботи яскраво продемонстровані у матеріалах конференції, причому серед них переважала інформація про відкриття останніх двох років. Досить показовий і сам склад доповідачів, серед яких були викладачі та студенти Донецького державного університету, працівники музею та обласної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, вчителі-історики середніх шкіл та ін.

Тематика наступної стосувалася головним чином первісної та скіфо-армагаської археології і пам'яток середньовіччя. Доповідь консультанта Товариста О. О. Кротової була при-

Моспіно. Скребок, ножовидні пластини, трапеції (1—8) мезолітичного часу та скол з черепаховидного нуклеуса (9) 'тут'єрської епохи.

свячена типології крем'яних виробів мезо-неолітичної стоянки Борова¹. Старший викладач університету Т. О. Шаповалов повідомив про основні результати багаторічних розкопок на поселенні пізньої бронзи поблизу с. Іллічівська на С. Дінці. Зав. відділом музею О. Я. Привалова і керівник археологічного гуртка Донецького палацу пionерів О. І. Привалов познайомили присутніх з матеріалами розкопок курганів поблизу с. Олександровка Старобешівського району та с. Андріївка Велико-Новосельківського району. Унікальною слід вважати, зокрема, знахідку в Олександровському кургані червоноглиняної посудини мідного віку, що потрапила у донецькі степи, безперечно, з Північного Кавказу. В цьому самому кургані зафіксована рідкісна стратиграфія двох катакомбних поховань.

Про розвідки і розкопки поселень та курганів епохи зрубної культури у районі міст Єнакієве і Курахове Донецької області розповіли вчителі історії середніх шкіл Г. Ф. Волин і В. Ф. Клименко. Доповіді ілюструвались новими здобутими матеріалами.

Під час рятівних археологічних робіт у районі м. Артемівська, що їх проводив у 1971—1972 рр. із своїми гуртківцями вчитель-історик С. І. Татаринов, було виявлено два унікальних горщики часу пізньої бронзи, покриті загадковими фігурами, які, можливо, є піктограмою. У повідомленні С. І. Татаринов зробив спробу докладного аналізу окремих елементів цього «напису».

Змістовними були доповіді студентів університету А. М. Рудакова, Б. Ю. Михліна, М. Л. Швецьова про дослідження пам'яток пізньої бронзи, сарматського часу і середньовічних кочівників. Позитивна риса цих доповідей — всебічна порівняльна характеристика здобутих матеріалів.

Археологи Донецького університету проводять систематичні дослідження не лише на території своєї області. Експедиція під керівництвом доцента А. А. Моруженка 'ось уже кілька років розкопує скіфське городище Полкова Микитівка на Полтавщині. А. А. Моруженко поінформувала учасників конференції про наслідки цієї роботи. На городищі, зокрема, добре простежена конструкція валів, відкриті залишки жител та зібраний багатий матеріал. Технологія виготовлення залізних знарядь з Полкової Микитівки вивчалась завідуючим етнографічним музеєм університету В. А. Косіковим.

У роботі Донецької археологічної конференції взяли участь і представники Інституту археології АН УРСР, Дніпропетровського історичного музею та Ворошиловградського державного педінституту. Старший викладач педінституту К. І. Красильников у своїй доповіді порушив питання про кочівників середньовіччя.

Організація обласної конференції в Донецьку — новий позитивний факт в археологічному вивченні Української РСР. Він свідчить про значне зростання дослідницьких кадрів на місцях і підвищення їх кваліфікації, а також про активізацію роботи секцій археологічних пам'яток Товариства.

Д. Я. Телегін

Про роботу відділу античної археології Інституту археології АН УРСР 1973 р.*

1973 р. відділ завершив розробку теми «Історія і культура античних міст Північного Причорномор'я». Були подані й обговорені на засіданні відділу три монографії:

1) В. О. Анохін. Монетна справа і грошовий обіг античного і середньовічного Херсонеса. 15 арк.;

2) С. Д. Крижицький. Античні житлові будинки Північного Причорномор'я. 16 арк.;

3) Ю. І. Козуб. Некрополь Ольвії перших століть нашої ери. 10 арк.

У монографії В. О. Анохіна викладена історія монетної справи Херсонеса. Він запропонував ряд нових датувань монетних випусків Херсонеса, визначив колегіальній характер діяльності міської магістратури, яка відала карбуванням монет. Автор переглянув питання про причини встановлення особливої Херсонеської ери, а також спробував інтерпретувати факти проведення грошової реформи у середині VII ст. до н. е. і випуску монет від імені архонтів, що є важливим для розуміння процесів соціально-економічної трансформації античного поліса.

У праці С. Д. Крижицького міське будівництво античного Північного Причорномор'я розглядається на широкому фоні будівництва жител Східного Середземномор'я і півдня Європейської частини СРСР. Автор запропонував класифікацію безордерних будинків, побудовану не на формальній еволюції форм чи на кількісних критеріях, а на тій підставі, що типологічні засади житлових будинків відбивають особливості соціальної структури суспільства. С. Д. Крижицький виділив самостійний тип споруди — «будинок колоніста», що з'явився внаслідок колонізаційного руху греків. Автор дослідження уточнив і багато у чому змінив конкретну періодизацію житлового будівництва античних міст Північного При-

* Редколегія періодично вміщуватиме інформацію про наукове життя Інституту — його вченої ради, відділів, експедицій.

чорномор'я, запропонував власне розв'язання питання щодо генезису північнопричорноморських будинків. С. Д. Крижицький дав характеристику будівельних шкіл трьох основних районів поширення античної культури у Північному Причорномор'ї.

Монографія Ю. І. Козуб є заключною частиною великої праці кількох авторів (Скуднова, Парович-Пешкан, Козуб), де висвітлено історію ольвійського некрополя з часу його виникнення у період архаїки до кінця існування. Праця Ю. І. Козуб, присвячена ольвійському некрополю перших століть н. е., ґрунтуються в основному на нових матеріалах, одержаних з розкопок 1964—1973 рр. Ю. І. Козуб уперше в Ольвії провела розкопки некрополя широкими площами, що дало можливість відкрити житловий район V ст. до н. е. і відтворити вигляд західної ділянки некрополя римських часів. Автор описує поховальні споруди, встановлюючи, що, поряд з традиційними, у римські часи з'явилися нові види. У книжці дано характеристику обряду і поховань інвентаря і ольвіополітів.

1973 р. продовжували працю над плановими темами М. В. Скржинська («Природнича історія» Плінія як джерело для історичної географії Північного Причорномор'я), О. В. Бураков («Хора Ольвії перших століть н. е.»), В. М. Корпусова («Поховальний обряд сільського населення Боспора в перші століття н. е.»). А. С. Русєєва у співавторстві з Ю. Г. Виноградовим приступила до складання корпула «Графіті Ольвії».

Відділ античної археології провів 1973 р. такі експедиції:

Ольвійська підводна експедиція (начальник С. Д. Крижицький) працювала у затопленій частині Нижнього міста. Були виявлені, як можна припустити, залишки його оборонної стіни. Матеріали, здобуті у ході експедиції, дають підставу для висновку, що суцільне населення Нижнього міста відбулося пізніше, ніж залюднення Верхнього.

Ольвійська археологічна експедиція (начальник С. Д. Крижицький) продовжила вивчення житлових кварталів міста пізньоархаїчного і елліністичного періодів, а також некрополя. Значний обсяг роботи виконаний периферійним загоном (начальник А. В. Бураков). Проведено розвідку по берегах Березанського і Сосницького лиманів від Чорного моря до гирла річки Березанка і Сосика, що пересихають улітку. Відкрито ряд нових пам'яток: поселення і могильник епохи середньої бронзи, п'ять поселень і два могильники античного часу, поселення і могильники культури полії поховань черняхівського типу. Відбулися розвідувальні розкопки на поселеннях В. Чорноморка II, Закисова балка, Мис та Петуховка II.

Боспорський загін (начальник В. М. Корпусова) розпочав дослідження боспорського поселення поблизу с. Золоте. Відкрито частину житлового кварталу, будинок II—III ст. н. е., частинувулиці. Продовжено дослідження некрополя, на території якого виявлено храм ХІІ—ХІV ст. Фундамент його захоронений.

Протягом року співробітники відділу заслухали і обговорили такі доповіді: М. В. Скржинська, яка розпочала 1973 р. виконання теми «Природнича історія» Плінія як джерело для історичної географії Північного Причорномор'я, познайомила колег з політичною й літературною діяльністю Плінія Старшого.

В. М. Корпусова у доповіді «Культура населення європейської хори Боспора», що є результатом розкопок автора, на підставі матеріалів боспорських некрополів II ст. до н. е.—IV ст. н. е. дійшла висновку щодо грецької належності жителів сільських поселень європейської частини Боспора, які у писемних джерелах називаються боспорянами.

Ю. І. Козуб виступила з доповідю «Кераміка Ольвії перших століть н. е. (за даними некрополя)».

А. С. Русєєва у доповіді «Землеробські культури Ольвії додетського періоду» показала, що вплив місцевого варварського населення на вірування ольвіополітів був майже невідчутним. Водночас ці уявлення не були повною паралеллю з аналогічними культами грецької метрополії. Доповідач охарактеризувала особливості землеробських культів у різні часи існування Ольвії.

В. О. Анохін зробив доповідь «Сіцілійська техніка ліття монетних заготовок Херсонеса», в якій розглянув особливості згаданої техніки і висловив припущення, що херсонесити оволоділи нею з метою підвищити продуктивність праці при карбуванні монет, повніше використовувати метал і з рахунку цього збільшити кількість продукції при кожному відливанні.

Співробітник Одеського археологічного музею І. Б. Клейман виступив на засіданні відділу античної археології з доповіддю про наслідки розкопок Білгород-Тірської експедиції 1972 р., які відбувалися в основному на ділянці, зайнятій римською цитаделлю II—III ст. н. е.

У грудні 1973 р. на засіданні відділу були затверджені теми наукових праць на 1974—1978 рр.:

1. В. О. Анохін. Монетна справа і грошовий обіг античних міст Північного Причорномор'я (Історико-економічний нарис);
2. А. В. Бураков. Поселення сільської округи Ольвії перших століть н. е.;
3. С. Д. Крижицький. Ольвія (історіографічне дослідження);
4. М. В. Скржинська. Античні міста Північного Причорномор'я за даними писемних джерел (Пліній, Страбон, Понтійські переписи).

Підготовлений і поданий до друку збірник «Ольвія», третій з серії, розпочатої Інститутом археології АН УРСР 1940 р. У збірнику вміщені статті й публікації, присвячені історії та культурі одного з найбільших античних міст Гівнічного Причорномор'я, а також підсумки діяльності Ольвійської експедиції Інституту археології АН УРСР за останні десятиліття.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИКСП — Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья
АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ — Вестник древней истории
ВИ — Вопросы истории
ГИМ — Государственный исторический музей
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ИАК — Известия Археологической комиссии
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛОИА — Ленинградское отделение Института археологии АН СССР
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОАК — Отчет Археологической комиссии
ПСА — Проблемы скифской археологии
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
Труды... АС — Труды... Археологического съезда
ТСАРНИОН — Труды секций археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук
ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche

ЗМІСТ

Статті

О. І. Тереножкін. Класи і класові відносини у Скіфії	3
К. В. Зіньковський. До проблеми трипільського житлобудування (Одеса)	13
Н. О. Лейпунська. Принцип пропорціональності в античних керамічних виробах	22

Публікації та повідомлення

В. Г. Вбенович. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури	23
В. О. Круц. Трипільський могильник з обрядом тілопокладення поблизу Києва	41
А. Л. Нечитайліо. Про одне з найдавніших кіммерійських поховань	50
Г. Т. Ковпаненко, Б. М. Левченко. Поселення ранньоскіфського часу у с. Медвін на р. Росі	58
А. О. Моруженко. Оборонні споруди Немирівського городища (Донецьк)	66
Т. М. Висотська. Давньогрецьке поселення хори Херсонеса (Сімферополь)	71
О. М. Мельниковська, Е. О. Симонович. Розкопки в с. Комарівці на Посейм'ї (Москва)	75
Н. М. Кравченко, Н. С. Абашіна, Е. Л. Гороховський. Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. в Київському Подніпров'ї	87
М. П. Кучера. Поселення волинян на околиці м. Луцька	98
М. М. Кучінко. Давньоруські житла на землях Західного Побужжя і Посання	104

Критика та бібліографія

С. І. Пеняк.— П. Неймет. Образование пограничной области Боржавы. Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972	109
---	-----

Охорона археологічних пам'яток

О. В. Сухобоков. Охоронні розкопки Роменського городища поблизу с. Червоний Ранок Сумської області	112
--	-----

Хроніка

Д. Я. Телегін. Донецька обласна археологічна конференція	115
М. В. Скрянська. Про роботу відділу античної археології Інституту археології АН УРСР 1973 р.	116

Список скорочень	118
----------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

А. И. Тереножкин. Классы и классовые отношения в Скифии	12
К. В. Зиньковский. К проблеме трипольского домостроительства (Одесса)	22
Н. А. Лейпунская. Принцип пропорциональности в античных керамических изделиях	31

Публикации и сообщения

В. Г. Збенович. Оборонительные сооружения и оружие у племен трипольской культуры	40
В. А. Круц. Трипольский могильник с обрядом трупоположения возле Киева	50
А. Л. Нечитайло. Об одном из древнейших киммерийских погребений	58
Г. Т. Ковпаненко, Б. М. Левченко. Поселение раннескифского времени в с. Медвина р. Роси	65
А. А. Моруженко. Оборонительные сооружения Немировского городища (Донецк)	70
Т. Н. Высотская. Древнегреческое поселение хоры Херсонеса (Симферополь)	75
О. Н. Мельниковская, Э. А. Симонович. Раскопки в с. Комаровке на Посеймье (Москва)	87
Н. М. Кравченко, Н. С. Абашина, Е. Л. Горюховский. Новые памятники I тысячелетия н. э. в Киевском Поднепровье	98
М. П. Кучера. Поселение волынян в окрестности г. Луцка	103
М. М. Кучинко. Древнерусские жилища на землях Западного Побужья и Посанья	108

Критика и библиография

С. И. Пеняк. — П. Неймет. Образование пограничной области Боржавы. Проблемы археологии и древней истории угрев. М., 1972	109
--	-----

Охрана археологических памятников

О. В. Сухобоков. Охранные раскопки Роменского городища близ с. Червонный Ранок Сумской области	114
--	-----

Хроника

Д. Я. Телегин. Донецкая областная археологическая конференция	115
М. В. Скржинская. О работе отдела античной археологии Института археологии АН УССР в 1973 г.	116

Список сокращений	118
-----------------------------	-----

1 крб. 08 коп.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»